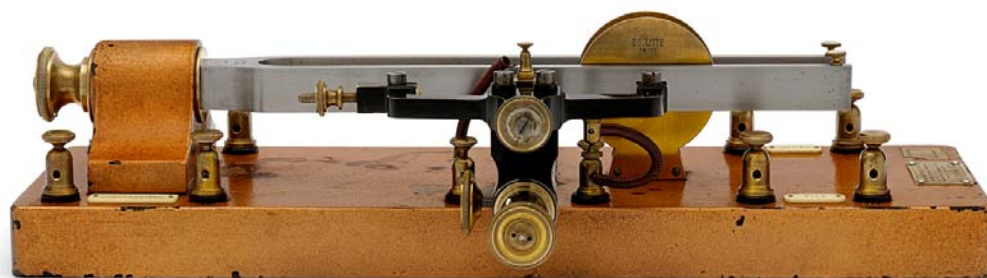

ZBORNİK RADOVA SA

XIX NAUČNOG SKUPA

EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA U PSIHOLOGIJI

22–24. MART, 2013.

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

INSTITUT ZA PSIHOLOGIJU I LABORATORIJA ZA EKSPERIMENTALNU
PSIHOLOGIJU, FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

ZBORNIK RADOVA SA XIX NAUČNOG SKUPA

EMPIRIJSKA
ISTRAŽIVANJA U
PSIHOLOGIJI

22–24. MART, 2013.

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

INSTITUT ZA PSIHOLOGIJU I LABORATORIJA ZA
EKSPERIMENTALNU PSIHOLOGIJU,
FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

PROGRAMSKI ODBOR

Prof. dr Aleksandar Kostić
Prof. dr Dejan Todorović
Prof. dr Ivan Ivić
Prof. dr Jasmina Kodžopeljić
Prof. dr Nenad Havelka
Prof. dr Slobodan Marković
Prof. dr Snežana Smederevac
Prof. dr Sunčica Zdravković
Prof. dr Svetlana Čizmić
Prof. dr Vasilije Gvozdenović
Prof. dr Vesna Gavrilov Jerković
Doc. dr Dragica Pavlović Babić
Doc. dr Goran Opačić
Doc. dr Iris Žeželj
Nevena Buđevac
Janko Međedović
Doc. dr Oliver Tošković (predsednik)

ORGANIZACIONI ODBOR

Prof. dr Slobodan Marković
Doc. dr Dragica Pavlović Babić
Doc. dr Oliver Tošković
dr. Ivana Stepanović
Olga Marković

Lektura: Aleksandrandra Stanić

Prelom: Jelena Sučević i Ljubica Jovanović

PERCEPCIJA

KITAOKINA ILUZIJA ŠAHOVSKE TABLE

Dejan Todorović i Marija Milisavljević

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

Kitaokina iluzija šahovske table sastoji se od tamnih i svetlih polja koja sadrže po dva mala kvadrata pozicionirana blizu suprotnih uglova polja. Prisustvo kvadrata-induktora izaziva iluzorni opažaj nagnutosti linija koje grade ivice polja. U eksperimentu su korišćeni stimulusi koji su bili okrugli isečci table od 16×16 polja, rotirani na pet nivoa (-2, -1, 0, 1 i 2 stepena), čime je fizički nagib stimulusa kombinovan sa indukovanim iluzornim nagibom. Stimulusi su bili prikazani u dve simetrične verzije koje su se razlikovale po smeru iluzornog nagiba. Zadatak subjekata bio je da procene da li je orijentacija uspravnih ivica tabli nagnuta u negativnom smeru (smer kretanja kazaljke na satu) u odnosu na vertikalu ili u pozitivnom (suprotnom) smeru. Rezultati su iskazani psihometrijskim krivama zavisnosti procenta odgovora 'negativan smer' od stepena rotacije i verzije stimulusa. U eksperimentu je varirano rastojanje između induktora i ivica polja. Iluzorni efekt postojao je za nulto i srednje rastojanje, a bio je odsutan za veliko rastojanje. Fiziološka osnova tog fenomena mogla bi se tražiti u strukturi aktivaciji kortikalnih neuralnih detektora ivica i linija.

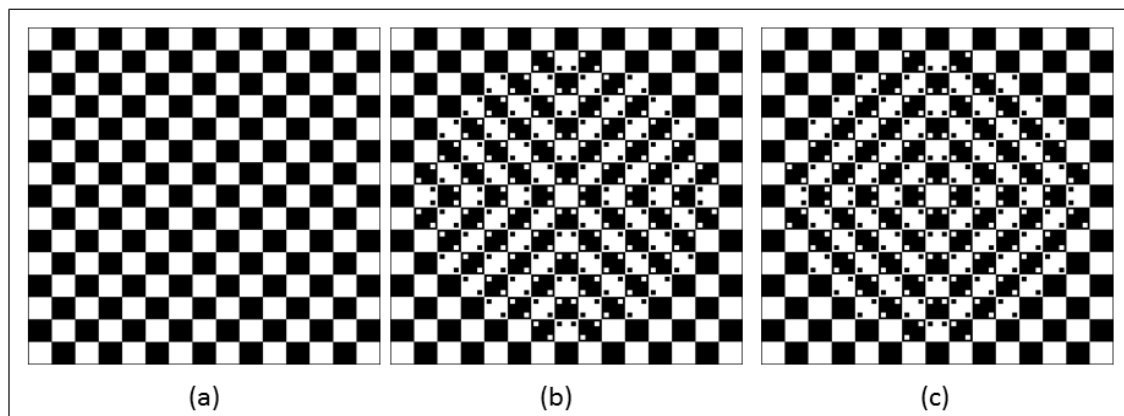
Vizuelne iluzije jesu slučajevi neklada između realnosti i našeg vizuelnog opažaja realnosti, a njihovo izučavanje pomaže ispitivanju funkcionisanja vizuelnog sistema. Glavne grupe vizuelnih iluzija jesu iluzije opažanja veličine, položaja, boje, kretanja i orijentacije. Iluzije orijentacije, u koje spadaju Celnerova iluzija (Zöllner, 1861), Erenštajn-Orbisonova iluzija (Ehrenstein, 1925; Orbison, 1939) i Minsterbergova iluzija (Münsterberg, 1897), poznata i kao iluzija zida kafea, jesu slučajevi pogrešnog opažanja nagiba i oblika linija. Jedna od novijih iluzija tog tipa jeste iluzija šahovske table (Kitaoka, 2007). Jedna varijanta te iluzije prikazana je na Slici 1. Standardna šahovska tabla (1a) sadrži horizontalne i vertikalne pravce. Međutim, ako se u takvu konfiguraciju umetnu crni i beli kvadratići u određenom rasporedu (1b, c), horizontalne i vertikalne linije više se ne opažaju kao takve, budući da prisustvo kvadratića indukuje pogrešno opažanje nagiba linija. Ta iluzija do sada nije bila eksperimentalno ispitivana i nisu bliže poznati uslovi pod kojima se ona pojavljuje ili nestaje. U ovom radu ispitivali smo uticaj položaja kvadratića na jačinu iluzije.

EKSPERIMENT

Subjekti

U eksperimentu je učestvovalo 12 studenata prve godine psihologije na Univerzitetu u Beogradu.

Slika 1. Demonstracija Kitaokine iluzije šahovske table. (a) Konfiguracija u obliku standardne šahovske table, sa vertikalnim i horizontalnim pravcima, definisanim ivicama tamnih i svetlih polja. (b,c) Standardna šahovska tabla sa dodatim crnim i belim kvadratićima u različitim rasporedima.

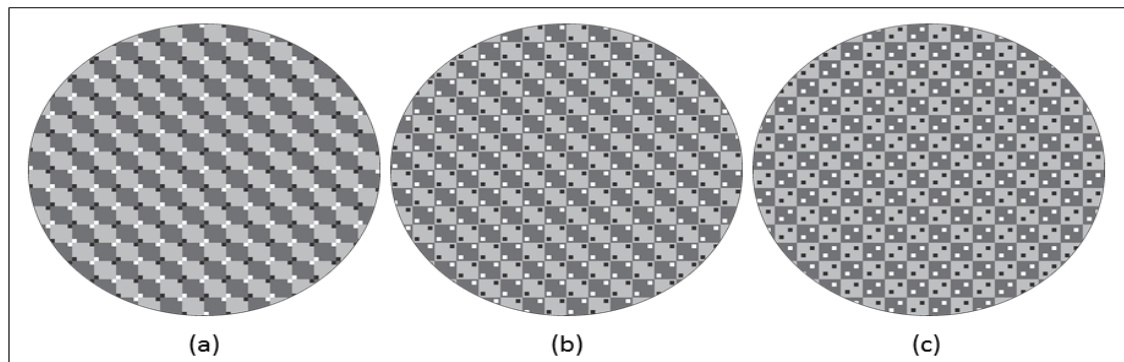
Stimulusi

Primeri stimulusa koji su korišćeni u eksperimentu prikazani su na Slici 2. Stimulusi su imali oblik kružnog isečka šahovske table sa 16×16 polja. Polja su bila tamnosiva i svetlosiva. Prema specifikaciji u grafičkom programu (CorelDraw) kojim su stimulusi bili generisani, luminansa tamnosivih polja iznosila je 30%, a luminansa svetlosivih polja iznosila je 70%. Sva polja su sadržala po dva dijagonalno raspoređena kvadratića, koji su bili beli (luminansa 100%) u tamnosivim poljima, a crni (luminansa 0%) u svetlosivim poljima. Prečnik stimulusa bio je 150 mm (8,53 stepeni vizuelnog ugla), veličina strane polja je bila 9,4 mm (0,54 stepeni), a veličina strane kvadratića-induktora bila je 1,9 mm (0,11 stepeni).

Nacrt. Korišćen je potpuno ponovljeni nacrt tipa $3 \times 2 \times 5$. Ključna nezavisna varijabla bio je razmak kvadratića-induktora od ugla polja, koji je variran na tri nivoa. Na prvom nivou kvadratići su smeštani u uglove polja (razmak 0 mm). Na drugom nivou, razmak od ivica iznosio je 0,95 mm, a na trećem nivou iznosio je 1,9 mm. Druga nezavisna varijabla bila je raspored kvadratića-induktora. Na Slici 2 oni su smešteni po glavnoj dijagonali polja, tj. u donji levi i gornji desni ugao. Takav raspored može indukovati iluzorni opažaj nagnutosti

vertikalnih linija gornjim delom udesno. Pored tog rasporeda induktora, korišćen je i simetrični raspored u kojem su kvadratići smeštani po sporednoj dijagonali, tj. u donji desni i gornji levi ugao polja, što može indukovati iluzorni opažaj nagnutosti vertikalnih linija gornjim delom ulevo. Treća varijabla bila je fizička orijentacija stimulusa. Na Slici 2 stimulusi su orijentisani vertikalno. Pored te orijentacije, korišćeni su i stimulusi čija je orijentacija bila rotirana jedan stepen i dva stepena u odnosu na vertikalu u pozitivnom i negativnom smeru, tako da je bilo ukupno pet fizičkih orijentacija. Svaki stimulus bio je prikazivan po četiri puta, tako da je ukupno prikazano 120 stimulusa. Pre njih, kao vežba, prikazano je još 8 stimulusa istog tipa.

Slika 2. Primeri stimulusa koji su se koristili u eksperimentu, sa tri različita razmaka kvadratića-induktora od ivica polja. (a) Razmak 0 mm. (b) Razmak 0,95 mm. (c) Razmak 1,9 mm.

Postupak

Stimulusi su bili prikazivani na ekranu kompjuterskog monitora pod kontrolom programa Superlab, a posmatrani su sa rastojanja od 1 m. Zadatak ispitanika bio je da odluče da li su uspravne linije na stimulusu nagnute gornjim krajem udesno ili ulevo. Nije bio ponuđen odgovor da su linije vertikalne. Ispitanici su odgovore davali pritiskom na jedan od dva tastera.

REZULTATI

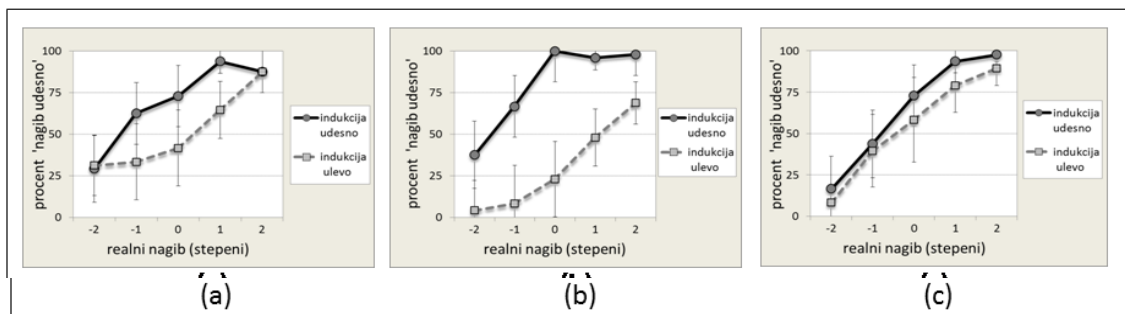
Zavisna varijabla u analizama bio je procent odgovora 'nagib udesno'. Prosečne vrednosti zavisne varijable za 12 subjekata prikazane su na Slici 3, posebno za svaki od tri razmaka induktora. Za svaki razmak vršena je posebna potpuno ponovljena dvofaktorska analiza varijanse. Rezultati za razmak od 0 mm prikazani su na Slici 3a. Analiza je pokazala da su

značajni faktori fizički nagib ($F(4,44) = 18,91$, $p < 0,0001$), raspored induktora ($F(1,11) = 6,15$, $p = 0,031$), kao i njihova interakcija ($F(4,44) = 4,06$, $p = 0,007$). Rezultati za razmak od 0,95 mm prikazani su na Slici 3b. Analiza je pokazala da su i u tom slučaju značajni faktori fizički nagib ($F(4,44) = 42,86$, $p < 0,0001$), raspored induktora ($F(1,11) = 40,69$, $p < 0,0001$), kao i njihova interakcija ($F(4,44) = 7,60$, $p < 0,0001$). Rezultati za razmak od 1,9 mm prikazani su na Slici 3c. Analiza je pokazala da je značajan faktor fizički nagib ($F(4,44) = 49,33$, $p < 0,0001$), a da faktor raspored induktora nije značajan ($F(1,11) = 1,64$, $p = 0,023$), kao ni njihova interakcija ($F(4,44) = 0,29$, $p = 0,88$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

U svim situacijama moglo se uočiti da procenat odgovora 'nagib udesno' raste s porastom fizičkog nagiba stimulusa od -2 do +2 stepena, što se moglo i očekivati. Pojavu Kitaokine iluzije odražavao je faktor raspored induktora. On nije bio značajan za razmak od 1,9 mm, što znači da u toj situaciji raspored induktora nije uticao na smer opažaja nagnutosti uspravnih linija. Međutim, taj faktor bio je značajan za manje razmake, od 0 mm i 0,95 mm. Uticaj se ogledao u tome što je procent odgovora 'nagib udesno' bio veći u slučaju rasporeda induktora po glavnoj dijagonali nego po sporednoj dijagonali. Takav ishod može se objasniti time da je prvi raspored indukovao iluzorni opažaj nagiba udesno, pa je, shodno tome, povećan procent odgovora 'nagib udesno', dok je drugi raspored indukovao iluzorni opažaj nagiba ulevo, pa je, shodno tome, smanjen procent odgovora 'nagib udesno'.

Slika 3. Zavisnost procenta odgovora 'nagib udesno' od fizičkog nagiba stimulusa i rasporeda induktora, za tri razmaka induktora. (a) Razmak 0 mm. (b) Razmak 0,95 mm. (c) Razmak 1,9 mm.

Neuralna osnova te iluzije mogla bi ležati u strukturi reakcije vizuelnih neurona na različite stimulusne konfiguracije. Dobro je poznato da postoje kortikalni neuroni koji su posebno

osetljivi na svetlo-tamne ivice različitih orijentacija. Prisustvo kvadratića-induktora moglo bi modifikovati prostornu strukturu njihove reakcije tako da ona bude sličnija strukturi koju izazivaju nagnute linije. Detaljnija provera te hipoteze mogla bi se izvršiti konstrukcijom neuralnog modela reakcije kortikalnih neurona na Kitaokine konfiguracije.

LITERATURA

- Ehrenstein, W. (1925). Versuche über die Beziehungen zwischen Bewegungs- und Gestaltswahrnehmung. *Zeitschrift für Psychologie*, 95, 305–352.
- Münsterberg, H. (1897). Die verschobene Schachbrettfigur. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 15, 184–188.
- Orbison, W. D. (1939). Shape as a function of the vector-field. *The American Journal of Psychology*, 52, 31–45.
- Kitaoka, A. (2007). Tilt illusions after Oyama (1960): A review. *Japanese Psychological Research*, 49(1), 7–19.
- Zöllner, F. (1862). Ueber die Abhängigkeit der pseudoskopischen Ablenkung paralleler Linien von dem Neigungswinkel der sie durchschneidenden Querlinien. *Annalen der Physik*, 190, 587–591.

KAD BLIZINA POSTAJE BLIZU – PRAGOVİ GEŠTALT PRINCIPA GRUPISANJA

Brankica Vidanović¹ i Oliver Tošković

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi da li postoje razlike između geštalt principa u vrednostima donjih pragova. Ako pojam praga primenimo na geštalt principe grupisanja, onda bi donji prag predstavljao onu meru kontinuuma kada s promenom jedne dimenzije stimulacije, kao što su blizina ili sličnost, dođe do opažanja celine. Izveden je eksperiment u kojem je kao stimulus korišćen set od 31 slike s minimalnim promenama različitih dimenzija, kao što su, na primer, blizina ili svetlina kružića. Vrednosti donjih pragova utvrđivane su klasičnom psihofizičkom metodom granica. Stimulusi su ispitanicima prikazivani na monitoru, a njihov zadatak bio je da menjaju slike redom i kažu stop kada više ne opažaju celinu. Zatim se postupak ponavljao u suprotnom smeru. Najpre je testirana razlika između prosečnih vrednosti donjih pragova 4 osnovna principa: blizine, sličnosti, zajedničke sudbine i dobre forme. Rezultati pokazuju da se ti principi značajno razlikuju u vrednostima donjih pragova. Donji prag principa blizine najniži je, a principa dobre forme najviši. Pošto su principi sličnosti i dobre forme bili predstavljeni sa po dva stimulusa, u drugom slučaju razdvojeni su tako da je testirana razlika svih 6 stimulusa, tj. principa blizine, sličnosti po obliku, i svetlini, zajedničke sudbine, dobre forme kvadrat i dobre forme krug. Dobijeno je da se donji pragovi za te principe grupisanja značajno razlikuju. Donji pragovi principa blizine i sličnosti po svetlini najniži su, dok su za oba oblika dobre forme najviši.

Ključne reči: pragovi osetljivosti, metoda granica, geštalt teorija opažanja, geštalt principi grupisanja, rano viđenje

¹ vbrankica86@gmail.com

UVOD

Osnovna ideja geštalt teorije opažanja jeste u tome da je opažaj celovita smislena forma s karakteristikama koje nisu sadržane i u samim elementima. Osnovni principi grupisanja draži koji dovode do celovitosti u opažanju jesu: blizina, sličnost, zajednička sudbina i dobra forma (Wertheimer, 1912). *Zakon blizine* nalaže da elementi koji su prostorno grupisani bliže jedan drugom imaju veću šansu da se dožive kao celina. *Zakon sličnosti* govori da će se oni elementi koji su slični jedan drugom grupisati u celine. *Zajednička sudbina* ogleda se u spajanju elemenata koji se kreću ili prostiru na istom pravcu. *Princip dobre forme ili princip pregnantnosti* izražava tendenciju vizuelnog sistema da u svakom skupu draži identifikuje najregularniju, najjednostavniju i najstabilniju moguću strukturu.

Savremena istraživanja percepcije nude nam kvantitativnu meru jačine principa grupisanja i omogućavaju njihovo poređenje. Kubovi i Wagemans (Kubovy & Wagemans, 1995; Kubovy & Wagemans, 1998) koristili su mrežastu konstelaciju tačaka, u kojoj je variran razmak između njih. Ispitanici su određivali pravac u kojem su tačke nanizane. Rezultati pokazuju da dominantan pravac nizanja tačaka zavisi od njihovog rastojanja – tačke koje su prostorno bliže opažaju se kao celina. Gepštajn i Kubovi (Gepshtein & Kubovy, 2000) pokazali su da blizina između tačaka, sukcesivnih i susednih, utiče na određivanje pravca kretanja elemenata, odnosno na grupisanje elemenata koji se kreću u istom pravcu, što je u tradicionalnoj geštalt psihologiji poznato kao princip zajedničke sudbine. Radovi koji su se bavili poređenjem principa blizine i sličnosti potvrdili su da se grupisanje po blizini odvija brže od grupisanja po sličnosti (Ben-Av & Sagi, 1993; Han, 2004; Han & Humphreys, 1999).

Mnoge studije bavile su se ispitivanjem svojstava koja vizuelnu stimulaciju čine perceptivno valjanom. Prema Garnerovom modelu interstimulusnih ograničenja, opšti kriterijum u procenjivanju dobre forme tačkastih sklopova predstavlja set ekvivalenata do kojeg se dolazi primenom dva kriterijuma: refleksije (vertikalne i horizontalne) i rotacije (90°). Najbolji za perceptivnu obradu jeste sklop s manjim setom ekvivalenata. Zadaci diskriminacije (Garner & Sutliff, 1974) pokazuju da je vreme diskriminacije sklopova s manjim setom ekvivalenata kraće. U ispitivanju kompletiranja vizuelnih sklopova dobijeno je to da su sklopovi s manjim setom ekvivalenata, odsustvom dvostruke klizajuće refleksije (po redovima i kolonama) i

prisustvom vertikalne ose refleksije (kod bilateralno simetričnih sklopova) manje kompleksni (Marković, 1996).

Ako pojam praga primenimo na geštalt principe, onda bi donji prag predstavljao onu meru kontinuumu kada sa promenom jedne dimenzije stimulacije, kao što su blizina ili sličnost, dođe do opažanja celine. Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi da li postoje razlike između geštalt principa u vrednostima donjih pragova.

METOD

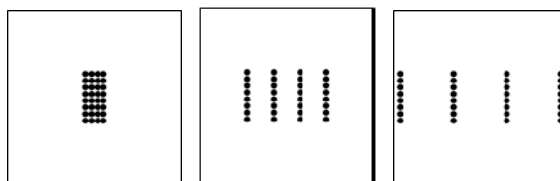
Uzorak

Uzorak su činila 23 ispitanika, oba pola, uzrasta od 20 do 35 godina, normalnog vida ili vida korigovanog do normalnog.

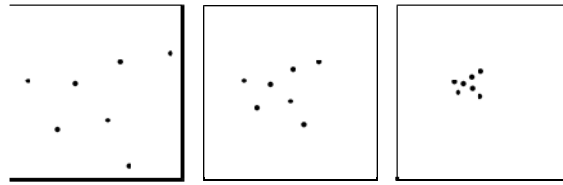
Stimulusi

U eksperimentu su korišćeni setovi slika s različitim sklopovima kružića. Za svaki princip napravljen je set od po 31 slika sa po 8 kružića na svakoj slici. Prvoj i poslednjoj slici u nizu dodelili smo minimalnu i maksimalnu vrednost određene dimenzije i onda na preostalih 29 slika postepeno, za identičan iznos, pravili promene stimulacije. Za grupisanje po blizini na različitim slikama menjan je razmak između kružića (Slika 1); za zakon zajedničke sudbine menjano je rastojanje kružića od centralnog kružića koji je stajao na preseku dva različita pravca (Slika 2); za princip dobre forme kružići su rapoređivani tako da od prve ka poslednjoj slici prelaze iz nepravilne forme u pravilnu i obratno (Slika 3); za princip sličnosti po svetlini kružićima je u 2 od 4 kolone menjana nijanse sive (Slika 4); za sličnost po obliku u 2 od 4 kolone kružima je postepeno menjan oblik od kruga ka elipsi (Slika 4).

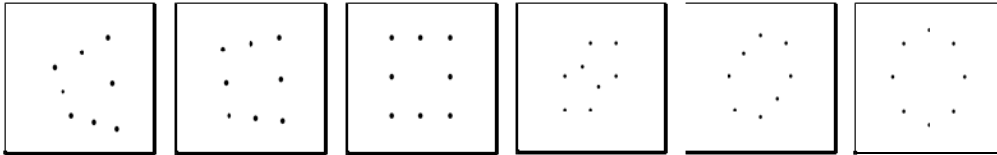
Slika 1. Primer stimulusa za grupisanje po principu blizine

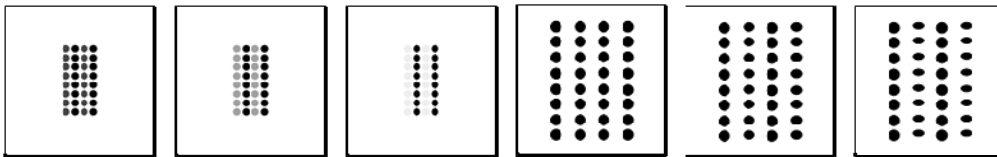
Slika 2. Primer stimulusa za grupisanje po principu zajedničke sudbine

Slika 3. Primer stimulusa za grupisanje po principu dobre forme kvadrat (prve tri slike s leve strane) i krug (poslednje tri slike s desne strane)

Slika 4. Primer stimulusa za grupisanje po principu sličnosti po svetlini (prve tri slike s leve strane) i obliku (poslednje tri slike s desne strane)

Postupak

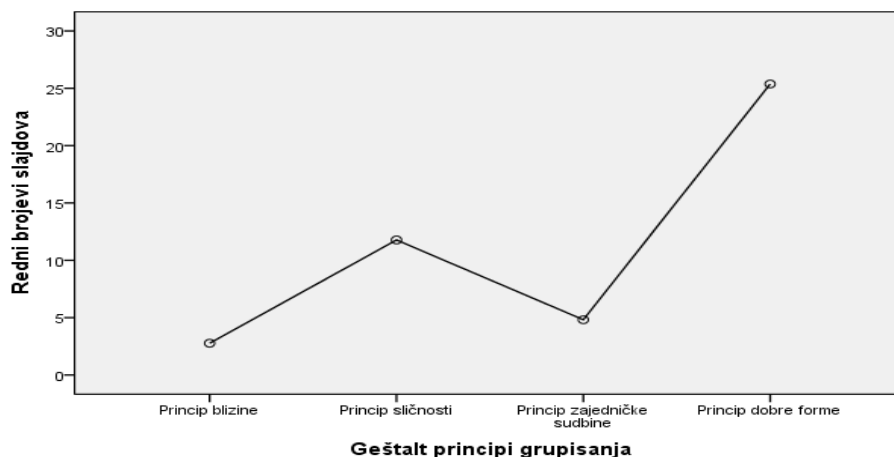
Vrednosti donjih pragova utvrđivane su klasičnom psihofizičkom metodom granica. Ispitanicima su setovi slika prikazivani na monitoru, a njihov zadatak bio je da menjaju slike redom i kažu stop kada više ne opažaju neku celinu. Zatim se postupak ponavljao u suprotnom smeru. Svaki stimulus bio je ponavljen po tri puta u svakom smeru. Beležen je redni broj slike u nizu na kojoj su ispitanici prvi, odnosno poslednji put opazili celinu. Dakle, donji prag predstavljao je vrednost na kontinuumu od 31 podeoka na određenoj dimenziji (blizine, svetline...). Postojalo je ukupno 6 stimulusa sa po 31 slikom. Redosled stimulusa kod različitih ispitanika bio je randomiziran. Ispitivanje je u proseku trajalo 20 minuta po jednom ispitaniku.

REZULTATI

Najpre je testirana razlika između prosečnih vrednosti donjih pragova četiri osnovna principa grupisanja: blizine, sličnosti, zajedničke sudbine i dobre forme. Dobijeno je da se donji pragovi za te principe grupisanja značajno razlikuju $F(3) = 193,360$, $p < 0,01$. Princip blizine ima najniži prag –, ispitanici su, u proseku, na trećoj slici u nizu opazili celinu, dok princip

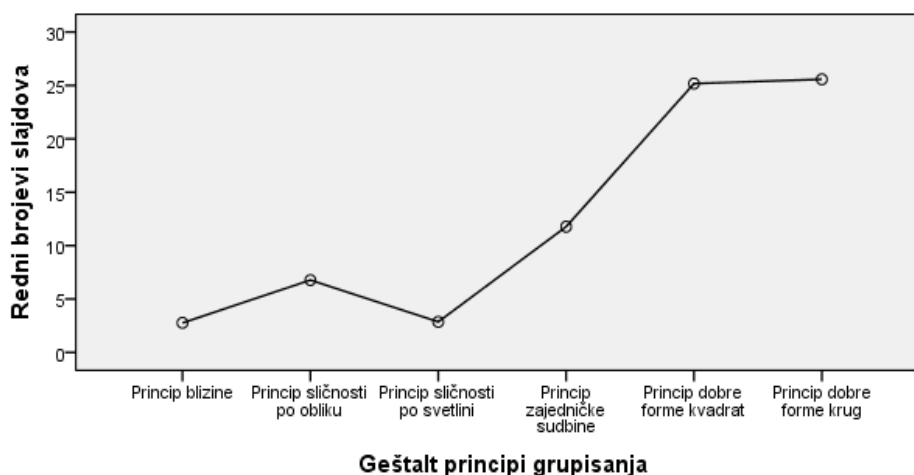
dobre forme ima najviši donji prag – ispitanici su, u proseku, na dvadeset petoj slici u nizu opazili celinu.

Slika 5. Razlika između prosečnih vrednosti donjih pragova geštalt principa

Pošto su principi sličnosti i dobre forme bili predstavljeni sa po 2 stimulusa, u drugom slučaju su razdvojeni, tako da je testirana razlika između svih 6 stimulusa, tj. principa blizine, sličnosti po obliku i svetlini, zajedničke sudbine, dobre forme kvadrat i dobre forme krug. Dobijeno je da se donji pragovi za te principe grupisanja značajno razlikuju $F(5) = 185,284$, $p < 0,01$. Donji pragovi principa blizine i sličnosti po svetlini su najniži, percept se, u proseku, organizuje na 3. slici u nizu. Najviši su pragovi oba oblika dobre forme, percept se, u proseku, organizuje na 26. slici u nizu.

Slika 6. Razlika između prosečnih vrednosti donjih pragova geštalt principa

DISKUSIJA

Ovim istraživanjem pokazali smo da postoje razlike u vrednostima donjih pragova geštalt principa grupisanja: blizine, sličnosti, zajedničke sudbine i dobre forme. Donji pragovi principa blizine i sličnosti po svetlini su najniži. Takav rezultat u skladu je s ranijim istraživanjima (Ben-Av & Sagi, 1995; Han, 2004; Han & Humphreys, 1993). Ben-Av i Sagi čak navode i to da se grupisanje po blizini odvija na nivou ranog viđenja. Fenomen ranog viđenja i vizuelne pažnje objasnila je Trizmanova u svojoj teoriji integracije karakteristika. Međutim, u ovom istraživanju nismo koristili vremenske odrednice koje se pominju u teoriji integracije karakteristika, pa je teško izvoditi zaključke o odnosu ranog viđenja i geštalt principa grupisanja samo na osnovu naših rezultata. Činjenica je da se percept po principima blizine i sličnosti po svetlini formira ranije u nizu, odnosno da je vizuelni sistem osetljiviji na te principe grupisanja. S druge strane, principi dobre forme kvadrat i dobre forme krug imaju najviši donji prag. Smatramo da bi razlog tome mogao da leži u svojstvima stimulusa koje vizuelni sistem treba da obradi i integriše, tj. grupiše. Stimulus za princip blizine, sličnosti po svetlini i obliku i zajedničke sudbine jednostavniji je, dovoljan je jedan princip grupisanja za organizaciju percepta. Stimulus za princip dobre forme složeniji je, jer da bi do organizacije valjanog percepta došlo, potrebno je da su različita svojstva stimulusa (rastojanje između kružića i njihova distribucija, uglovi koje ti kružići formiraju, simetričnost forme) usklađena, pa se može reći da u organizaciji takvog percepta učestvuje više principa grupisanja.

Međutim, dobijene nalaze i njihovu interpretaciju treba uzeti sa oprezom, jer nije postojao precizan način određivanja stepena promene koji bi bio identičan za različite principe grupisanja, a time prelaz sa slike na sliku možda nije precizno ujednačen kod svih principa. Mi smo taj problem pokušali da prevaziđemo ujednačavanjem broja slika za svaki princip, odnosno fiksiranjem raspona promene za sve dimenzije. Za svaki princip između minimalne i maksimalne vrednosti određene dimenzije postojao je isti broj stepena promene, odnosno slika. Naravno, ostaje pitanje da li je na ovakav način adekvatno rešen problem ujednačavanja promene različitih modaliteta.

LITERATURA

- Ben-Av, M. B. & Sagi, D. (1995). Perceptual grouping by similarity and proximity: experimental results can be predicted by intensity autocorrelation. *Vision Research*, 35(6), 853–66.
- Feldman, J. (2000). Bias toward regular form in mental shape spaces. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 26(1), 152–165.

- Garner, W. R. & Clement D. E. (1963). Goodness of pattern and pattern uncertainty. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 2, 446–430.
- Garner, W. R. & Sutliff, D. (1973). The effect of goodness on encoding time in visual pattern discrimination. *Perception & Psychophysics*, 16 (3), 426–430.
- Gepshtein, S. & Kubovy, M. (2000). The emergence of visual objects in space-time. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.*, 97, 8186–8191.
- Gvozdenović, V. (2003). Rano viđenje i vizuelna pažnja. *Psihologija*, 36(3), 241–254.
- Han, S. & Huphreys G. W. (1999). Uniform connectedness and classical Gestalt principles of perceptual grouping. *Perception & Psychophysics*, 61(4), 661–674.
- Han, S. (2004). Interactions between proximity and similarity grouping: an event-related brain potential study in humans. *Neuroscience Letters*, 367(1), 40–43.
- Kubovy, M., & van den Berg, M. (2008). The whole is equal to the sum of its parts: A probabilistic model of grouping by proximity and similarity in regular patterns. *Psychological Review*, 115, 131–154.
- Kubovy, M. & Wagemans, J. (1994). Grouping by proximity and multistability in dot lattices: A Quantitative Gestalt Theory. *Psychological Science*, 6(4), 225–234.
- Kubovy, M. & Wagemans, J. (1998). On the lawfulness of grouping by proximity. *Cognitive Psychology*, 71–98.
- Luccio, R. (2011). Gestalt Psychology and Cognitive Psychology, *Humana.Mente Journal of Philosophical Studies*, (17), 95–128.
- Marković, S. (1996). Princip pregnantnosti i konstrukcija dobre forme. *Psihologija*, 2–3, 207–228.
- Marković, S. (1998). Multistabilnost amodalnog kompletiranja tačkastih sklopova. *LEP*, 60, 0354–4567
- Ognjenović, P. (2001). Osećaj i mera, o psihofizičkim osnovima saznanja. *Mostart, Zemun*, 1–67
- Ognjenović, P. (2002). Psihologija opažanja. *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd*, 140–191
- Wagemans, J. & Kubovy, M. (2012). A century of Gestalt psychology in visual perception: I. Perceptual grouping and figure-ground organization. *Psychological Bulletin*, in press.
- Wertheimer, M. (1912). Experimentelle Studien uber das Sehen von Bewegung. *Zeitschrift fur Psychologie* 61: 161–265.

KOGNITIVNA PSIHOLOGIJA

ZNAČAJ KONCEPTA POVEĆANOG KOGNITIVNOG OPTEREĆENJA U DETEKCIJI LAGANJA

Valentina Baić¹, Sanja Batić

Kriminalističko policijska akademija, Beograd,

Filozofski fakultet, Novi Sad

Ova pilot studija proverava svrsishodnost nove metodologije u istraživanju efekta povećanog kognitivnog opterećenja na karakteristike davanja iskaza, da bi se ono dalje koristilo u detekciji laganja. Istraživanje je zasnovano na pretpostavci da će uvođenje dodatnog zadatka biti kognitivno zahtevnije u situaciji kada ispitanici lažu, usled čega će se u njihovom iskazu pojaviti drugačiji obrasci ponašanja od onih koje bi manifestovali kada govore istinu. U istraživanju je učestvovalo 30 ispitanika, studenata Kriminalističko policijske akademije. Studenti su u prvoj fazi intervjuisani u vezi sa zadatkom u kojem je trebalo da izmisle izgled predmeta i tašne iz koje su, navodno, uzeli predmet. U drugoj fazi ispitanici su intervjuisani u vezi sa izgledom predmeta i tašne iz koje su stvarno uzeli predmet. Svaki od ispitanika bio je, prilikom intervjuisanja, istovremeno angažovan u kompjuterskoj simulaciji skijanja. Vilkoksonov test ekvivalentnih parova za zavisne uzorke pokazao je da postoji značajna razlika u ponašanju osoba u situaciji kada lažu i kada govore istinu. Ispitanici su kraće odgovarali na postavljena pitanja kada su lagali ($z = -2,952$, $p < 0,01$) i imali su duži period latencije (z vrednost je za pojedina pitanja bio u rasponu od $-3,959$ do $-4,782$). Pored toga, ispitanici su imali i slabije postignuće u kompjuterskoj igrici simulacije skijanja kada su lagali ($z = -3,273$, $p < 0,01$).

Ključne reči: obmana, kognitivno opterećenje, detekcija laganja, dvostruki zadatak

UVOD

Detekcija laganja putem manipulisanja kognitivnim opterećenjem bazirana je na hipotezi da uvođenje dodatnog zadatka pri davanju iskaza može narušiti ponašanje osoba koje lažu, jer je

¹ sonovanja@gmail.com

njihov kognitivni kapacitet već opterećen samim činom laganja. Rezultati studija u kojima je ispitivan taj pristup pokazali su da se jasno mogu izdvojiti znaci verbalnog i neverbalnog kognitivnog opterećenja i da njihovo praćenje rezultira većim uspehom u detekciji laganja (Vrij, 2008; Vrij, Mann, Kristen, & Fisher, 2007). Stručnjaci na polju detekcije laganja objašnjavaju fenomen porasta kognitivnog opterećenja na nekoliko načina. Kao prvo, sam čin laganja već je kognitivno opterećenje jer zahteva da osoba igra ulogu i da se konstantno podseća na njeno održavanje. Drugo, svaki nameran, promišljen čin kognitivno je zahtevniji od automatskog čina. I konačno, osoba koja laže nastoji da ostavi utisak iskrenosti, što dodatno usložnjava situaciju laganja. Drugi istraživači ističu to da laganje dovodi do porasta kognitivnog opterećenja zbog istovremenog praćenja sopstvenog ponašanja (Buller & Burgoon, 1996). Naime, pretpostavlja se da osobe koje lažu moraju da prate širok spektar svojih fizičkih i emotivnih promena. Dodatno opterećenje proizlazi iz potrebe da istovremeno prate sopstveno ponašanje i pamte sve detalji priče kako bi se pripremili za davanje odgovora na pitanja koja slede (Granhag & Vrij, 2005).

Razmatrajući rezultate istraživanja koja se bave detekcijom laganja putem manipulisanja kognitivnim opterećenjem, pristupilo se predmetnom istraživanju, koje se zasniva na konceptima Vrija, Fishera, Manna i Leala (2008) i uključuje klasičnu metodologiju podeljene pažnje uvođenjem dodatnog zadatka u cilju manipulisanja kognitivnim opterećenjem. Dodatno opterećenje kognitivnog kapaciteta ispitanika izvršeno je tako što je svaki od ispitanika, prilikom oba zadatka intervjuisanja, bio istovremeno angažovan u kompjuterskoj simulaciji skijanja. Dakle, koncept te pilot studije zasniva se na pretpostavci da će uvođenje dodatnog zadatka biti kognitivno zahtevnije u situaciji kada ispitanici lažu, usled čega će se u njihovom iskazu pojaviti drugačiji obrasci ponašanja od onih koje bi manifestovali kada govore istinu.

METOD

Učesnici

U istraživanju je učestovalo 30 ispitanika (15 muškaraca i 15 žena, starosti 21 do 23 godine), studenata Kriminalističko-policijske akademije. Ispitanici su dobrovoljno pristupili istraživanju kako bi dobili dodatne predispitne bodove u predmetu jednog od autora istraživanja.

Instrument

Za potrebe istraživanja istraživač je sastavio intervju koji se sastojao od dve kategorije pitanja: otvorenog i zatvorenog tipa. Prilikom intervjuisanja ispitanici su bili istovremeno angažovani u kompjuterskoj simulaciji skijanja.

Postupak

Pilot istraživanje obuhvatalo je dve faze. U prvoj fazi studenti su imali zadatak da daju lažan iskaz, odnosno da opišu izgled tašne i predmeta koji su, navodno, uzeli iz nje. U drugoj fazi isti ispitanici imali su zadatak da daju istinit iskaz, odnosno da opišu izgled predmeta i tašne iz koje su stvarno uzeli predmet. Svi ispitanici opisivali su različite predmete – po obliku, boji, veličini i nameni. U obe faze istraživanja svih 30 ispitanika prošlo je kroz strukturirani intervju koji se sastojao od 10 pitanja otvorenog i zatvorenog tipa. Istraživač je tokom intervju tražio objašnjenja u vezi s predmetom i tašnom i povremeno izražavao sumnju u istinitost iskaza. Svaki od ispitanika bio je, prilikom intervjuisanja, istovremeno angažovan u kompjuterskoj simulaciji skijanja. Intervjui su snimani video-kamerom.

REZULTATI

Neparametarski, Vilkoksonov test ekvivalentnih parova za zavisne uzorke pokazao je da postoji značajna razlika u ponašanju osoba u situaciji kada lažu i kada govore istinu. Ispitanici koji su lagali odgovarali su kraće na postavljena pitanja ($z = -2,952$, $p < 0,01$) i imali su duži period latencije (z vrednost je za pojedina pitanja bio u rasponu od $-3,959$ do $-4,782$). (Tabela 1).

Tabela 1. Rezultati Vilkoksonovog testa uz prikaz deskriptivnih pokazatelja

	Z	p	Istinit iskaz				Lažan iskaz			
			Mdn	IQR	Min	Max	Mdn	IQR	Min	Max
Latencija 1	-4,762	0,000	0,76	0,29	0,40	1,81	1,90	1,21	0,80	6,29
Latencija 2	-4,556	0,000	0,90	0,32	0,50	1,72	1,70	0,97	0,51	3,51
Latencija 3	-4,762	0,000	0,80	0,35	0,41	1,31	2,00	1,74	1,00	279,00
Latencija 4	-3,959	0,000	1,45	0,59	0,71	3,92	2,55	1,71	0,98	4,52

Latencija 5	-4,782	0,000	0,71	0,36	0,41	1,58	2,78	1,58	0,78	6,89
t1	-3,795	0,000	12,89	5,21	8,63	31,09	5,49	6,99	2,78	22,48
t2	-0,443	0,265	5,13	1,52	4,02	20,67	4,85	5,13	0,92	31,05
t3	-3,466	0,002	13,26	5,67	1,99	34,10	6,38	5,69	1,15	35,47
t4	-3,774	0,018	1,60	0,54	0,65	2,89	0,64	0,64	0,34	2,05
t5	-2,252	0,006	11,65	4,6	2,88	29,98	7,39	8,82	1,35	31,66
Σt	-2,952	0,006	1,9	0,14	1,00	2,02	1,35	0,27	1,02	2,52
Broj grešaka	-3,273	0,000	1	1	0	2	1,00	1	0,00	3,00

Napomena: Vreme trajanja pojedinog iskaza (t) i ukupno vreme trajanja iskaza (Σt) iskazano je u sekundama. Mdn označava medijanu, IQR interkvartilni raspon, Min označava minimum, a Max maksimum.

Pored toga, ispitanici su u fazi kada su lagali imali i slabije postignuće u kompjuterskoj igrici simulacije skijanja ($z = -3,273$, $p < 0,01$) (Tabela 1).

DISKUSIJA

Osnovni cilj pilot studije bio je da se uvođenjem dodatnog zadatka prilikom intervjuisanja ispitanika proveri svrsishodnost efekta povećanog kognitivnog opterećenja na karakteristike davanja iskaza, s ciljem primene tog koncepta u detekciji laganja. U istraživanju se pošlo od pretpostavke da će uvođenje dodatnog zadatka biti kognitivno zahtevnije za one koji lažu, usled čega će se u njihovom iskazu pojaviti drugačiji obrasci ponašanja, koji ih bitno razlikuju od osoba koje govore istinu.

U istraživanju detekcije laganja putem kognitivnog opterećenja, pored navedenog pristupa, poznat je i pristup sprečavanja obmanjujućih odgovora. Pristup podrazumeva primenu niza postupaka, kao što su: postavljanje međusobno povezanih pitanja, brzo odgovaranje na postavljena pitanja i održavanje kontakta očima sa ispitivačem (Walczyk, Schwartz, Clifton, Adams, Wei, & Zha, 2005).

Kao što se i očekivalo, rezultati predmetnog istraživanja pokazali su da postoji značajna razlika u ponašanju osoba u situaciji kada lažu i onda kada govore istinu. Kada su lagali,

ispitanici su imali slabije postignuće u dodatnom zadatku nego onda kada su govorili istinu. Za odgovaranje na postavljena pitanja, generalno gledajući, bilo im je potrebno više vremena a njihovi odgovori bili su značajno kraći od iskaza i odgovora ispitanika koji su govorili istinu. Ti rezultati mogu da impliciraju da se kognitivno opterećenje kod osoba koje lažu povećava sa uvođenjem dodatnog zadatka, što je u skladu s rezultatima drugih studija (DePaulo, Lindsay, Malone, Muhlenbruck, Charlton, Cooper, 2003; Walczyk et al., 2005). Međutim, treba imati u vidu da su ispitanici, prilikom davanja istinitog iskaza, drugi put igrali kompjutersku igricu, usled čega je u drugoj fazi kognitivno opterećenje bilo manje. Efekat učenja mogao je uticati na skraćanje vremena odgovaranja, odnosno dužinu latencije. Sposobnost učenja varira od osobe do osobe, tako da je i efekat same sposobnosti učenja mogao uticati na rezultate. To pokazuje da je neophodno da se usloži nacrt istraživanja. Pre svega, potrebno je uključiti još jednu grupu koja će imati obrnut redosled zadataka, tj. prvo će davati istinit, a potom lažan iskaz. Takav nacrt omogućiti će kontrolu efekta uvežbavanja simulacije. Zbog mogućeg uticaja statusa ispitivača (u ovom istraživanju u pitanju je bio predmetni profesor) na pristupanje ispitanika istraživanju, bilo bi takođe korisno uvesti neutralnog ispitivača. Ukoliko ni sam ispitivač ne bi bio upoznat s ciljevima istraživanja, kontrolisao bi se i efekat njegovog očekivanja na opažanje rezultata.

Dobijeni rezultati mogu biti dobar osnov za buduću upotrebu zadataka podeljene pažnje u cilju merenja efekta laganja na kognitivno opterećenje. Na kraju, može se konstatovati da je pilot studija, korišćenjem opisane metodologije, utvrdila opravdanost daljeg istraživanja efekta povećanog kognitivnog opterećenja na laganje s ciljem da se ono koristi u detekciji laganja.

LITERATURA

- Buller, D. B. & Burgoon, J. K. (1996). Interpersonal deception theory. *Communication Theory*, 6, 203–242.
- DePaulo, B. M., Lindsay, J. J., Malone, B. E., Muhlenbruck, L., Charlton, K., & Cooper, H. (2003). Cues to deception. *Psychological Bulletin*, 129(1), 74–118.
- Granhag, P. A. & Vrij, A. (2005). Deception detection. In N. Brewer and K. Williams (Eds.), *Psychology and Law* (pp. 43–92). New York, NY: The Guilford Press.
- Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities*. Chichester: Wiley.

- Vrij, A., Fisher, R., Mann, S., & Leal, S. (2008). A cognitive load approach to lie detection. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 5, 39–43.
- Vrij, A., Mann, S., Kristen, S., & Fisher, R. (2007). Cues to deception and ability to detect lies as a function of police interview styles. *Law and Human Behavior*, 31, 499–518.
- Walczyk, J. J., Schwartz, J. P., Clifton, R., Adams, B., Wei, M., & Zha, P. (2005). Lying person to person about life events: A cognitive framework for lie detection. *Personnel Psychology*, 58, 141–170.

SUBJEKTIVAN DOŽIVLJAJ RAZLIČITIH KATEGORIJA OBJEKATA²

Slobodan Marković¹, Tara Bulut, Marija Trkulja i Vanja Čokorilo

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu

Subjektivni doživljaj fizičkog sveta predstavlja kompozit različitih utisaka koji se mogu verbalno opisati preko odgovarajućih atributa ili deskriptora (npr. lepo, prijatno, uzbudljivo, nežno itd.). Cilj ovog rada bio je da se ispituju odnosi između struktura procena pet širokih kategorija objekata (ljudi, životinje, prirodne scene, arhitektonske scene i objekti svakodnevne upotrebe na većem skupu deskriptora subjektivnog doživljaja. Na osnovu objedinjavanja baza ranijih studija, formirana je lista od 137 deskriptora iskazanih u formi priloga (npr. lepo, prijatno itd.). U istraživanju je učestvovalo 17 studenata sa Odeljenja za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Ispitanici su imali zadatak da na ček-listi označe deskriptore koji su najprimereniji za opis subjektivnog doživljaja pet kategorija objekata. Na taj način dobijene su distribucije frekvenci 137 deskriptora po kategorijama. Prvi korak u analizi rezultata sastojao se u testiranju sličnosti tih distribucija. Dobijene su relativno visoke i značajne pozitivne korelacije između kategorija ljudi i životinja, zatim između arhitekture i objekata, kao i umerena, ali značajna pozitivna korelacija između arhitekture i prirode. Kategorija ljudi bila je u umerenoj i značajnoj negativnoj korelaciji sa arhitekturom i objektima. Slične su bile korelacije kategorije životinja sa arhitekturom i objektima. Ti rezultati pokazuju da se mogu izdvojiti dve koalicije kategorija: s jedne strane ljudi i životinje, nasuprot njima arhitektura i objekti. Prirodne scene su se pokazale kao bliže arhitektonskim scenama nego drugim dvema „živim” kategorijama. Drugi korak u analizi rezultata bio je pokušaj da se na osnovu dobijenih interkorelacija dođe do topološkog modela relacija među kategorijama. U tu svrhu poslužila je tehnika multidimenzionalnog skaliranja, a distance su izvedene kao inverzni Pirsonovi koeficijenti korelacije ($2 - r$). Dobijena je zadovoljavajuća 2-D solucija. Dimenzija 1 jasno opisuje živost –neživost objekata (ljudi i životinje na pozitivnom i arhitektura i objekti na negativnom polu). Priroda se nalazi gotovo između ta dva ekstrema, ali ipak je nešto bliže neživim kategorijama, prvenstveno

² Ovaj rad potpomognut je sredstvima Ministarstva nauke i prosvete, projekat br. ON 179033.

¹ smarkovi@f.bg.ac.rs

arhitekturi. Dimenzija 2 je nešto manje diskriminativna. Na njenom pozitivnom polu nalazi se priroda, na negativnom polu su ljudi i objekti, dok su arhitektura i životinje smešteni između njih. Smisao te dimenzije mogao bi biti stepen interakcije čoveka s pomenutim kategorijama, odnosno bliskost objekata koji ih čine. Na kraju, možemo zaključiti da struktura subjektivnog doživljaja zavisi od kategorije kojoj određeni objekat pripada, pri čemu pojedine kategorije formiraju šire kategorije koje su u međusobno negativnoj korelaciji (npr. ljudi i životinje nasuprot arhitekturi i objektima).

Ključne reči: *kategorije objekata, subjektivni doživljaj*

Subjektivni doživljaj fizičkog sveta predstavlja kompozit različitih perceptivnih, semantičkih i afektivnih utisaka koji se mogu verbalno opisati preko odgovarajućih atributa ili deskriptora (npr. lepo, složeno, prijatno, nejasno, itd.). Ideja da se subjektivni doživljaj može meriti preko seta verbalno iskazanih atributa ugrađena je u različite metodološke paradigme, među kojima je najraširenija tehnika semantičkog diferencijala (Osgood, Succi, & Tannenbaum, 1957; Osgood, May, & Miron, 1975; videti još Berlyne, 1974). Ta tehnika sastoji se u proceni stimulusa na nizu bipolarnih sedmočlanih skala sa opozitnim pridevima na polovima (npr. ružno – lepo), a faktori dobijeni u faktorskoj analizi tih procena predstavljaju statističke indikatore bazičnih dimenzija subjektivnog doživljaja. Pregled dosadašnjih studija pokazuje da je faktorska struktura procena objekata na takvim skalama relativno nezavisna od modaliteta u kojem su sami objekti dati (verbalno iskazani pojmovi, Osgood, May, & Miron, 1975; vizuelni sklopovi, Berlyne, 1974; Marković & Janković, 2001; umetničke slike, Berlze & Ogilvie, 1974; Marković & Radonjić, 2008; dodir, Žunić, 2002; miris, Marković i Vulin, 2008; itd). Međutim, neka naša skorašnja preliminarna istraživanja sugerisala su da bi struktura doživljaja mogla da zavisi od domena realnosti (kategorije) kojem objekat pripada, odnosno da su neki atributi (deskriptori) prikladniji od drugih za opis doživljaja pojedinačnih kategorija. Na primer, deskriptor „erotičan” primereniji je opisu doživljaja *ljudi* nego *arhitekture*, dok je atribut „monumentalan” bliži kategoriji *arhitektura* nego kategoriji *ljudi*. S druge strane, može se očekivati da će neki atributi biti prikladniji za opis doživljaja šireg skupa kategorija (npr. lep, prijatan, zanimljiv itd.).

Da bismo proverili tu pretpostavku, izveli smo istraživanje u kojem smo ispitivali subjektivni doživljaj pet širokih kategorija objekata koje se odnose na različite domene sveta koji nas okružuje: ljudi, životinje, prirodne scene, arhitektonske scene i objekti svakodnevne upotrebe.

Za razliku od ranijih studija, u ovom istraživanju nisu procenjivani konkretni objekti koji bi bili izloženi u određenom modalitetu (npr. slika ptice, cvrkut ptice i sl.), već su ispitanici apstraktnim kategorijama objekata (npr. životinje) pripisivali atribute za koje su smatrali da su im najprimereniji. Takođe, za razliku od većine dosadašnjih studija, nismo koristili tehniku semantičkog diferencijala (set bipolarnih sedmočlanih skala), već smo izabrali ček-listu, tj. niz atributa koji se mogu povezati sa određenim objektom. Izbor ček-liste bio je višestruko motivisan. Prvo, za razliku od semantičkog diferencijala, u ček-listi ne postoji problem definisanja atributa sa suprotnim značenjem. Drugo, ona dozvoljava mogućnost da se jedan isti objekat proceni visoko na atributima sa oba pola skale: na primer, jedan aspekt objekta može da se oceni kao lep, a drugi kao ružan, pa da oba deskriptora budu markirana (kod bipolarnih skala je to nemoguće zato što rast intenziteta jednog atributa podrazumeva smanjenje intenziteta atributa sa suprotnog pola skale). Najzad, ta tehnika doprinosi pojednostavljenju davanja odgovora i omogućava uvođenje većeg broja deskriptora.

EKSPERIMENT

Cilj istraživanja bio je da se ispituju strukture procena različitih kategorija objekata na većem skupu deskriptora, kao i da se ispita u kojoj su meri te strukture slične ili različite.

METOD

Ispitanici

U istraživanju je učestvovalo 17 studenata sa Odeljenja za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Stimulusi

Pet kategorija objekata: (1) *ljudi*, (2) *životinje*, (3) *prirodne scene (priroda)*, (4) *arhitektonske scene (arhitektura)* i (5) *objekti svakodnevne upotrebe (objekti)*.

Instrument i postupak

Deskriptore subjektivnog doživljaja definisali smo na osnovu objedinjavanja baza naših ranijih studija. Na taj način napravili smo listu od 137 deskriptora iskazanih u formi priloga (npr. lepo, prijatno itd.). Ispitanici su imali zadatak da označe deskriptore koji su

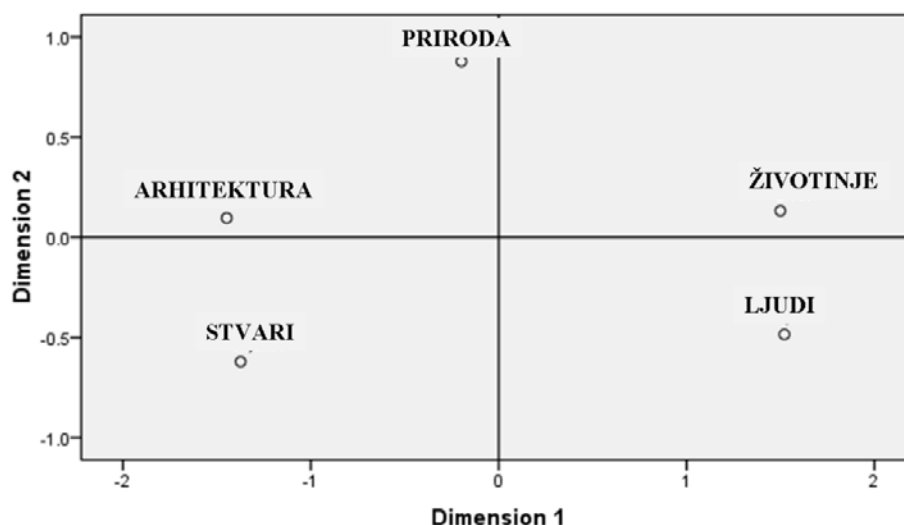
najprimereniji za opis subjektivnog doživljaja pet ponuđenih kategorija objekata. Korišćena je ček-lista, a isti deskriptor mogao je da se poveže sa više kategorija.

REZULTATI I DISKUSIJA

Dobijene su distribucije frekvenci 137 deskriptora po kategorijama. Prvi korak u analizi rezultata sastojao se u korelacionoj analizi, odnosno testiranju sličnosti tih distribucija. Dobijene su relativno visoke i značajne pozitivne korelacije između kategorija *ljudi* i *životinja*, $r = 0,70$, $df = 136$, $p = 0,000$, zatim, između *arhitektura* i *objekti*, $r = 0,70$, $df = 136$, $p = 0,000$, kao i umerena, ali značajna pozitivna korelacija između *arhitektura* i *priroda*, $r = 0,30$, $df = 136$, $p = 0,000$. Kategorija *ljudi* bila je u umerenoj i značajnoj negativnoj korelaciji sa *arhitekturom*, $r = -0,45$, $df = 136$, $p = 0,000$ i *objektima*, $r = -0,40$, $df = 136$, $p = 0,000$. Slične su bile korelacije kategorije *životinje* i *arhitektura*, $r = -0,42$, $df = 136$, $p = 0,000$ i *objekti*, $r = -0,43$, $df = 136$, $p = 0,000$. Ti rezultati pokazuju da se mogu izdvojiti dve koalicije kategorija – sa jedne strane *ljudi* i *životinje*, nasuprot njima *arhitektura* i *objekti*. Prirodne scene su se pokazale kao bliže arhitektonskim scenama, nego drugim dvema „živim” kategorijama.

Drugi korak u analizi rezultata bio je pokušaj da se na osnovu dobijenih interkorelacija dođe do topološkog modela relacija među kategorijama. U tu svrhu poslužila je tehnika multidimenzionalnog skaliranja (MDS), a distance su izvedene kao inverzni Pirsonovi koeficijenti korelacije, $2 - r$). Rezultati MDS-a pokazali su da je u svega jednoj iteraciji postignuta zadovoljavajuća aproksimacija distanci kategorija u 2-D prostoru, $stress = 0,000$, $r^2 = 1$. Na Slici 1 prikazana je 2-D distribucija kategorija po sličnosti-različitosti.

Slika 1. Distribucija kategorija u 2-D prostoru MDS-a

Dimenzija 1 jasno opisuje dimenziju živo – neživo: *ljudi* i *životinje* na pozitivnom i *arhitektura* i *objekti* na negativnom polu. Zanimljivo je da se *priroda* nalazi gotovo između ta dva ekstrema, ali ipak nešto bliže neživim kategorijama, prvenstveno *arhitekturi*. Dimenzija 2 je nešto manje diskriminativna i nije do kraja jasno koji aspekt doživljaja predstavlja. Naime, na njenom pozitivnom polu nalazi se usamljena *priroda*, na negativnom polu su *ljudi* i *objekti*, dok su *arhitektura* i *životinje* smešteni između njih. Smisao te dimenzije mogao bi biti stepen interakcije čoveka i pomenutih kategorija, odnosno bliskost objekata koji ih čine. U tom smislu, na jednom polu nalaze se *ljudi* i *objekti* svakodnevnog upotrebe (visoka interakcija), na suprotnom polu je *priroda* (niska interakcija), a između su *arhitektura* i *životinje* (umerena interakcija).

ZAKLJUČAK

U ovoj studiji ispitivan je subjektivan doživljaj pet kategorija objekata koje se odnose na različite domene sveta koji nas okružuje: *ljudi*, *životinje*, *prirodne scene*, *arhitektonske scene* i *objekti svakodnevnog upotrebe*. Rezultati istraživanja pokazuju da struktura doživljaja zavisi od kategorije kojoj određeni objekat pripada, pri čemu pojedine kategorije formiraju šire kategorije koje su u međusobno negativnoj korelaciji. Na jednoj strani nalaze se kategorije živih bića, tj. *ljudi* i *životinje*, a na drugoj kategorije neživih objekata, tj. *arhitektura* i *objekti*. Činjenica da je *priroda* bila bliže *arhitekturi* nego *ljudima* i *životinjama*, odnosno živim

bićima, može se protumačiti time da i *priroda* i *arhitektura* predstavljaju *složene scene*, dok se ostale kategorije odnose na pojedinačne objekte.

LITERATURA

- Berlyne, D. E. (1974a). Verbal and exploratory responses to visual patterns varying in uncertainty level. In *Studies in the new experimental aesthetics*, Berlyne, D. E. (Ed.), pp. 121–158. Washington, D. C.: Hemisphere Publishing Corporation.
- Berlyne, D. E. and Ogilvie, J. C. (1974). Dimensions of perception of paintings. In, *Studies in the new experimental aesthetics* Berlyne, D. E. (Ed.), pp. 181–226. Washington, D. C.: Hemisphere Publishing Corporation.
- Marković, S. and Janković, D. (2001). Implicit and explicit features of visual Gestalten. *Perception (supplement)*, p. 30.
- Marković, S. and Radonjić, A. (2008). Implicit and explicit features of paintings. *Spatial Vision (Special Issue – Art and Perception: Towards a Visual Science of Art, Part 3)*, 21 (3-5), 229–259.
- Marković, S. i Vulin, J. (2008). Struktura olfaktornog doživljaja. *Psihologija*, 41 (1), 21–34.
- Osgood, C., Succi, G. J., and Tannenbaum, P. (1957). *The measurement of meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Osgood, C., May, W., and Miron, M. (1975). *Cross-cultural universals of affective meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Žunić, A. (2002). Struktura haptičkog doživljaja. *Psihološka istraživanja 11–12*, 137–151.

KLASIFIKACIJA ANTONIMA NA OSNOVU TESTA ASOCIJACIJA

Milena Jakić¹ i Nada Ševa

Institut za srpski jezik SANU, Institut za pedagoška istraživanja

U radu ispitujemo mogućnost primene objektivnijih kriterijuma pri izboru odrednica i obradi njihovih antonima u deskriptivnim rečnicima srpskog jezika i rečniku antonima srpskog jezika. Do sada su se leksikografi oslanjali isključivo na leksikografsku intuiciju, pa ne čudi što obrada antonima nije uvek dosledna. Na osnovu testa kontrolisanih asocijacija, sastavljen je Asocijativni rečnik pridevskih antonima srpskog jezika, čiji su stimulusi i asocijativna polja opisani pomoću četiri kvantitativne mere: relativne entropije, broja značajnih odgovora, opšte frekvencije i broja značenja reči. Na osnovu te četiri mere, pomoću hijerarhijske klaster analize (Ward metod) pridevi su grupisani u 4 klastera. Diskriminativna analiza pokazala je da se kao dominantne varijable izdvajaju relativna entropija i broj značajnih odgovora. Zaključujemo da bi prideve iz prva tri klastera i njihove značajne odgovore trebalo uključiti u rečnik antonima. Za prideve četvrtog klastera potrebne su dodatne analize kako bismo odlučili da li ih treba uvrstiti u rečnik antonima.

Ključne reči: *pridevski antonim, asocijativni rečnik antonima, leksikografija, klaster analiza, relativna entropija*

UVOD

Antonimija je odnos suprotnosti značenja dve reči, reprezentovan parovima tipa *mali – veliki*, ali i primerima kao *mali – ogroman* (umesto pravog antonima *veliki* ovde je kao suprotnost uzeta reč bliskog značenja), *bistar – gust* (odnos suprotnosti uspostavlja se samo kada govorimo o soku). U Rečniku SANU (1959–2010) za identifikaciju antonimskog odnosa reči koristi se kvalifikator **supr.** (= suprotno) koji se obično navodi nakon definicije značenja reči. Međutim, postavlja se pitanje o tome koje od antonima treba identifikovati u deskriptivnom rečniku. Budući da još uvek ne postoji specijalizovani rečnik antonima za srpski jezik, autor

¹ xmile@beotel.net

deskriptivnog rečnika oslanja se na sopstvenu intuiciju i leksikološka znanja koja ne mogu iscrpno odgovoriti na sve dileme u vezi s tim pitanjem. Stoga ne čudi što u deskriptivnim rečnicima postoji nedoslednost pri obradi antonima. Na primer, iako bi većina izvornih govornika srpskog jezika pridevski par *dobar* – *loš* okarakterisala kao dobar primer antonimije, Rečnik SANU kod prideva *dobar* ni u jednom od 12 značenja ne beleži da ta reč ima antonim. Za razliku od toga, kod prideva *loš* već u prvom značenju pridev *dobar* okvalifikovan je uz pomoć kvalifikatora **supr.**, kao antonim prideva *loš*.² Budući da se pridev *dobar*, pored prideva *loš*, suprotstavlja i pridevu *zao*, ne možemo sa sigurnošću reći da li je odluka da se antonim za odrednicu *dobar* u rečniku uopšte ne identifikuje posledica propusta ili pretpostavke da reč ili ima jedan antonim ili ga uopšte nema. Ipak, takav slučaj nije redak u deskriptivnim rečnicima srpskog jezika.

CILJ

Cilj ovog rada je dvostruk. Kao prvo, interesuje nas da li je moguće ponuditi objektivniji kriterijum koji bi leksikografu pomogao pri odabiru reči koje bi trebalo da uđu u budući rečnik antonima srpskog jezika. Pored toga, potrebno je utvrditi koje od potencijalnih antonima jedne reči treba identifikovati u rečnicima.

ISTRAŽIVANJE

Asocijativni test

U prvom koraku, kroz test kontrolisanih asocijacija tražili smo od izvornih 158 govornika srpskog jezika da navedu antonim za svaki od 394 ponuđena prideva. Na osnovu njihovih odgovora generisan je *Asocijativni rečnik pridevskih antonima srpskog jezika* (Jakić i Ševa, u pripremi), koji sadrži asocijativna polja različite homogenosti po broju navedenih različitih antonima i distribuciji frekvencija. Dobijena asocijativna polja zadatih pridevskih stimulusa opisana su pomoću dve mere: 1) relativne entropije asocijativnog polja i 2) broja značajnih odgovora.

² Četvrti tom Rečnika SANU, u kome je obrađen pridev *dobar* objavljen je 1966. godine, a jedanaesti tom u kome je obrada prideva *loš* objavljen je 1981.

1) Relativna entropija (Hr) asocijativnog polja jeste mera uređenosti sistema, tj. njegove uniformnosti. Ona predstavlja odnos dobijene (H_i) i maksimalne entropije (H_{max}):

$$H_r = H_i / H_{max} = - \sum p * \log_2 p / \log_2 \sum N$$

gde je p verovatnoća javljanja reči unutar asocijativnog polja, a N broj članova asocijativnog polja.

Najniža vrednost te mere govori o uređenom sistemu, tj. svi ispitanici navode istu reč kao antonim, te je broj članova minimalan, a asocijativna frekvencija maksimalna (npr. u asocijativnom polju *visok*, svih 158 ispitanika reklo je da je antonim *nizak*). Sa druge strane, ukoliko veliki broj ispitanika daje međusobno različite odgovore, broj članova tog polja je veliki, a asocijativne frekvencije niske (npr. u asocijativnom polju prideva *zamišljen* najfrekventniji asocijat antonim jeste pridev *nezamišljen*, čija je asocijativna frekvencija 19, nakon njega slede *prisutan* – 18, *stvaran* – 16, *trezven* – 12, *realan* – 11, *skoncentrisan* – 8, *svestan* – 7, *usredsređen*, *opušten* – 6, *koncentrisan* – 5, itd.). Takvo asocijativno polje ima visoku vrednost relativne entropije, što znači da je izrazito heterogeno. Prosečna vrednost H_r polja u ovom istraživanju je bila 0,28 (min. = 0,01, maks. = 0,77).

2) Broj značajnih odgovora (Broj Z). Ovu meru predložili su Milekić i saradnici (1988). Kao značajni odgovori jednog asocijativnog polja, pored najfrekventnijeg odgovora, uzimaju se i svi odgovori koji imaju asocijativnu frekvenciju veću ili jednaku 25% od asocijativne frekvencije najfrekventnijeg asocijata. U slučaju polja *visok* to bi bio samo odgovor *nizak*, dok bi u slučaju polja *zamišljen* to bili svi odgovori koji imaju asocijativnu frekvenciju preko 4,75 (= 25% od 19). Prosečna vrednost varijable *Broj Z* je 2,04 (min. = 1, maks. = 10).

Pored toga, korišćene su još dve mere kojima su opisani zadati stimulusi: **opšta frekvencija reči (FR)**, dobijena na osnovu *Frekvencijskog rečnika savremenog srpskog jezika* (Đ. Kostić, 1999) sa prosečnom vrednošću 246,3 (min. = 0, maks. = 4008) i **broj značenja reči (Br. značenja RMS)**, dobijen na osnovu šestotomnog rečnika Matice srpske (RMS, 1967–1976), gde su reči imale prosečno 3 značenja (min. = 1, maks. = 26).

ANALIZE I REZULTATI

Uzorak zadatih pridevskih stimulusa i njihovih asocijativnih polja podeljen je hijerarhijskom klaster analizom (Ward metod) na 4 grupe:³

Klaster 1: $N^4 = 17$, $Hr = 0,08$, $Z = 1,24$, $FR = 1751,35$, Broj značenja $RMS = 9$ (*nov-star*).

Klaster 2: $N = 216$, $Hr = 0,17$, $Z = 1,38$, $FR = 192,2$, Broj značenja $RMS = 3,35$ (*bogat-siromašan*).

Klaster 3: $N = 120$, $Hr = 0,41$, $Z = 2,12$, $FR = 106,6$, Broj značenja $RMS = 1,70$ (*zeljast-drvenast*).

Klaster 4: $N = 41$, $Hr = 0,55$, $Z = 5,56$, $FR = 129,9$, Broj značenja $RMS = 2,22$ (*sirov-obrađen*).

Multivarijaciona analiza varijanse (MANOVA) pokazala je značajnu razliku između klastera u zavisnosti od vrednosti varijabli *Hr polja*, *broj Z*, *FR* i *broj značenja RMS* ($F(12, 1024) = 149,4$, $p < 0,001$, Pillai's $\lambda = 1,63$, parcijalni $\eta^2 = 0,54$). *Bonferroni post hoc* analize pokazale su značajnu razliku između sva četiri klastera za varijablu *Hr polja*, kao i značajne razlike između klastera 2, 3 i 4 za varijablu *Broj Z*, ali ne između klastera 1 i 2. Opšta frekvencija (*FR*) klastera 1 značajno se razlikovala od ostalih, ali se nije međusobno značajno razlikovala kod klastera 2, 3 i 4, dok se *Broj značenja RMS* nije značajno razlikovao samo između klastera 3 i 4.

Na osnovu diskriminativne analize pokazano je da je 91,6% stimulusa tačno klasifikovano, a izdvojile su se tri statistički značajne diskriminativne funkcije. Prva funkcija objasnila je 70,7% varijanse ($\lambda = 0,07$, $\chi^2 = 1041,3$, $df = 12$, $p < 0,001$), a kao dominantne varijable pokazale su se *Hr polja* ($r = -0,58$) i *FR* stimulusa ($r = 0,61$). Druga funkcija objasnila je 19,6% varijanse ($\lambda = 0,3$, $\chi^2 = 436,7$, $df = 6$, $p < 0,001$), a dominantne varijable su *Broj Z* ($r = 0,76$) i *FR* stimulusa ($r = 0,49$). Treća funkcija objasnila je 9,7% varijanse ($\lambda = 0,7$, $\chi^2 = 160,2$, $df = 2$, $p < 0,001$), a dominantne varijable su *Hr polja* ($r = 0,94$) i *Broj Z* ($r = -0,76$). U ovoj analizi *broj značenja RMS* nije se pokazao kao dominantna varijabla pri grupisanju stimulusa

³ Klaster i diskriminativna analiza obavljene su sa Z-skorovanim vrednostima svih varijabli.

⁴ N je broj članova klastera.

i njihovih asocijativnih polja antonima. Stoga zaključujemo da su *relativna entropija* (Hr) i *broj značajnih odgovora* (broj Z) najvažnije mere pri konstruisanju rečnika antonima.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Na osnovu izvedenih analiza predlažemo da se pridevi iz prva tri klastera uključe u rečnik antonima, dok bi za odluku o stimulusima četvrtog klastera bilo potrebno sprovesti dodatno istraživanje kako bismo mogli da kažemo da li ih treba uvrstiti u rečnik antonima. Što se tiče pitanja o tome koje od potencijalnih antonima treba identifikovati za odabrane stimulse, rekli bismo da za sada treba uzeti u obzir meru *broj značajnih odgovora*, te bismo baš *značajne odgovore* identifikovali kao antonime jedne reči. Ipak, u budućim istraživanjima validiraćemo mere koje bi mogle doprineti preciznijoj klasifikaciji antonimskih parova, a to su: *procenjena jačina antonimske veze*, *analiza zajedničke frekvencije pojavljivanja antonimskog para u korpusu srpskog jezika* i *jačina uzajamne facilitacije antonimskog para u zadatku leksičke odluke sa primovanjem*.

LITERATURA

Jakić, M. i Ševa N. (u pripremi). *Asocijativni rečnik pridevskih antonima srpskog jezika*.

Kostić, Đ. (1999). *Frekvencijski rečnik savremenog srpskog jezika*. Beograd: Institut za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.

Milekić, S., Tošić, S., Ćosić, A. i Vučić J. (1988). Analiza strukture odgovora na testu asocijativnih normi. *SOL*, 3,1,39–52.

RMS (1967–1976). *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, t. I–VI. Novi Sad: Matica srpska.

Rečnik SANU (1959–2010). *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, do 2010. izašlo je 18 tomova, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

UTICAJ POTPUNOSTI INFORMACIJE NA VREME REAKCIJE I RETENCIJU LICA I GITARA

Ksavier Francuski¹

Filozofski fakultet, Beograd

Ljudska lica predstavljaju jedan od najbitnijih stimulusa kojima smo izloženi, kao i jednu od najizučavanijih klasa objekata u naukama koje se bave obradom vizuelnih informacija. Vladajuća paradigma je do nedavno isticala domen-specifičnu komponentu N170, čija je amplituda, navodno, osetljiva isključivo na izloženost ljudskim licima. Međutim, skorašnja istraživanja ukazala su na to da bi taj efekat, dobijen u velikom broju prethodnih studija, mogao biti metodološki artefakt eksperimenata koji su ravnopravno koristili stimulse s redukovanom informacijom (kropovana lica) i one prikazane u potpunosti (nekropovani objekti drugih klasa). Podstaknut tim nalazima, eksperiment je osmišljen tako da na dvema merama procesa kognitivne obrade – vremenu reakcije i retenciji u pamćenju, testira efekat redukovanja informacije. Izabrane kategorije stimulusa bili su ljudska lica i električne gitare. Rezultati pokazuju da takve metodološke manipulacije doista utiču na brzinu obrade prikazanih stimulusa, kao i na njihovo potonje prepoznavanje. Iz toga se može zaključiti da nije preporučljivo generalizovati nalaze dobijene u eksperimentima koji se služe takvim stimulusima. Poznatost stimulusa imala je udela u načinu na koji kropovanje utiče na dve korišćene mere obrade.

Ključne reči: *ljudska lica, kropovanje, redukcija informacija, familijarnost objekata, N170*

UVOD

Skorašnji napreci u metodama vizuelizacije moždane aktivnosti omogućili su uvid visoke temporalne rezolucije u procese koji se dešavaju u milisekundama nakon pojave stimulusa. ERP (event-related potential) izučavanja ukazala su na komponentu N170, bilateralni temporalni negativni otklon potencijala koji se javlja na približno 170 ms od prikaza stimulusa, a čija je amplituda navodno osetljiva na ljudska lica (Bentin et al., 1996;

¹ ksavier90@yahoo.com

Linkenkaer-Hansen et al., 1998). Kao potencijalni argument za povlašćeni status lica u mehanizmu za obradu stimulusa, taj bitan efekat podvrgnut je podrobnoj istrazi (npr. Bentin et al., 1996; Rossion et al., 2000; Itier & Taylor, 2004). Do nedavno je N170 bila opšteprihvaćena komponenta procesiranja, specifična za domen opažanja ljudskih lica. Međutim, novija istraživanja iz te oblasti ukazala su na to da ranije dobijeni efekat može biti produkt osetljivosti na tu klasu stimulusa, ali i da su rezultati nekih od prethodnih studija vrlo izvesno modulirani načinom prikaza stimulusa (Thierry et al., 2007; Dering et al., 2009; Dering et al., 2011).

Naime, u tim radovima ističu se dve metodološke konstrukcije koje prethodno nisu uzimane u obzir – interstimulusna perceptivna varijansa (ISPV – videti u Thierry et al., 2007a) i prikazivanje nepotpunih (kropovanih) stimulusa (Dering et al., 2011). Druga pomenuta primedba, relevantna za temu ovog rada, odnosi se na veštačku inflaciju N170 komponente uzrokovanu prikazom lica s redukovanim perifernim informacijama – prikazom kropovanih lica, kod kojih su vidljive samo centralne karakteristike (oči, nos i usta). Objašnjenje tog fenomena još je u fazi spekulacije, budući da direktna ERP izučavanja i diskusije oko efekata takvih manipulacija još nisu izvršeni (Eimer, 2000b; Duchaine and Nakayama, 2004). Jedna plauzibilna hipoteza odnosi se na rast N170 amplitude za stimuluse koji zahtevaju kompleksniju integraciju (Dering et al., 2011).

Cilj ovog rada jeste izučavanje primene takvog metodološkog postupka (kropovanja) na dvema kognitivnim merama obrade – vremenu reakcije i retenciji u pamćenju. Ovo istraživanje je eksplorativne prirode i namena mu je da otkrije eventualni kognitivni pandan povećanju amplitude N170 kod kropovanih lica, kao i efekat kropovanja na drugoj klasi objekata, za koju su izabrane električne gitare.

METOD

Subjekti i eksperimentalni uslovi

U eksperimentu su učestvovala 32 studenta prve godine psihologije. Svi subjekti imali su normalan ili korigovan vid i sedeli su na rastojanju približno 40 cm od monitora. Odgovore su davali koristeći response box Cedrus RB-530. Svaka eksperimentalna sesija trajala je do 10 minuta.

Stimulusi

Kropovane i neizmenjene slike lica korišćene su da bi se testiralo za eventualni efekat analogan povećanju N170 amplitude u ERP merenjima koja se koriste takvim stimulusima. Za drugu kategoriju izabrane su električne gitare, i to iz sledećih razloga:

s licima dele sličnu konfiguraciju centralnih i perifernih karakteristika – sastoje se od trupa i vrata s glavom; da bi se testirao efekat kropovanja na klasi objekata s kojom ispitanici nemaju iskustva, pri čemu se ispituje eventualno variranje efekta sa familijarnošću kategorije.

Gitare su, poput lica, jedna od retkih klasa objekata koje dozvoljavaju test retencije. Mogu se naći u dovoljno distinktivnim varijantama, da se sve međusobno razlikuju, a, opet, da budu dovoljno slične po obliku.

Pri izboru stimulusa, nisu dolazili u obzir oni s nekom prominentnom karakteristikom (nakit, neneutralna ekspresija, upadljive crte lica, ili pak nestandardan ili previše upadljiv oblik gitare). Redukovanje informacije izvršeno je odstranjivanjem spoljašnjih karakteristika, i to za lica – kose, ušiju i vrata, dok su kod gitara 'isečeni' vrat i glava (Tabela 1).

Tabela 1. Tipični stimulusi korišćeni u eksperimentu

Stimulus	Kropovan	Potpun
Gitara		
Lice		

Nacrt

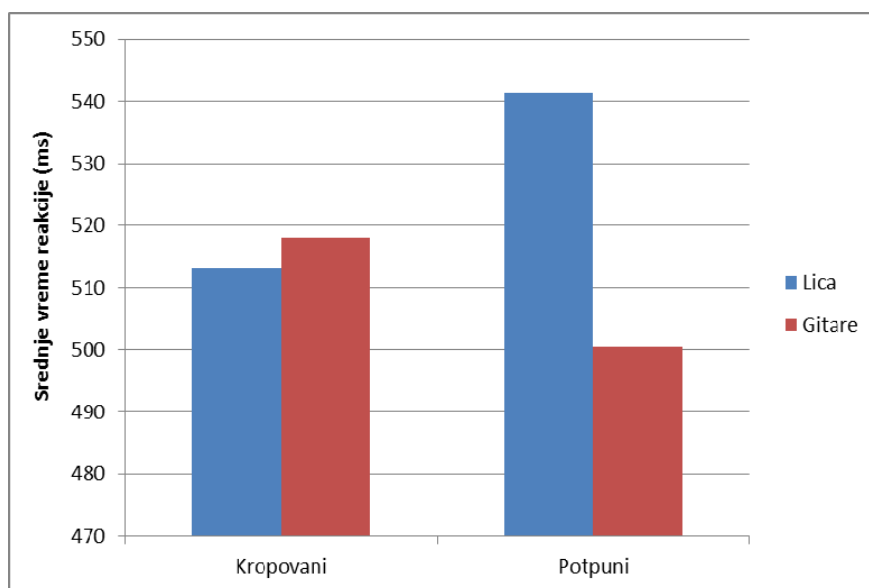
Nacrt istraživanja ponovljen je u potpunosti, sa dva faktora na 2 (kropovan-pun) $\times$ 2 (lice-gitara) nivoa. Zadatak ispitanika je u prvom eksperimentalnom bloku bio da kategoriše stimulse po klasi, tj. da što brže i preciznije označi da li je prikazano lice ili gitara. Tom delu prethodio je blok sa uputstvom i kratko vežbanje. Svakom stimulusu prethodila je fiksaciona tačka u trajanju od 1.500 ms, a za davanje odgovora bilo je predviđeno isto toliko vremena. Ako bi ispitanik pogrešio, ili pak omanuo da odgovori u zadatom intervalu, bila bi mu prikazana poruka obaveštenja i nastavljao bi da radi od stimulusa do kojeg je stigao. Malobrojne greške izostavljene su iz analize. U tom delu eksperimenta bilo je prikazano ukupno 80 stimulusa (po 20 od svakog).

Drugi deo eksperimenta sastojao se u tome da se prepozna da li je odgovarajući stimulus već bio prikazan ili nije. Taj blok sadržao je ukupno 40 stimulusa, pri čemu su oni, prethodno prikazani (polovina, tj. po 5 sa svakog nivoa), nasumično izabrani iz celokupne baze korišćene u prvom delu. Vreme za odgovor nije bilo ograničeno, a ispitanik nije dobijao povratnu informaciju o tačnosti svog izbora. Zadatak ispitanika bio je da odgovori na pitanje da li je prikazanu sliku već video, a meren je procenat tačno kategorisanih stimulusa.

REZULTATI

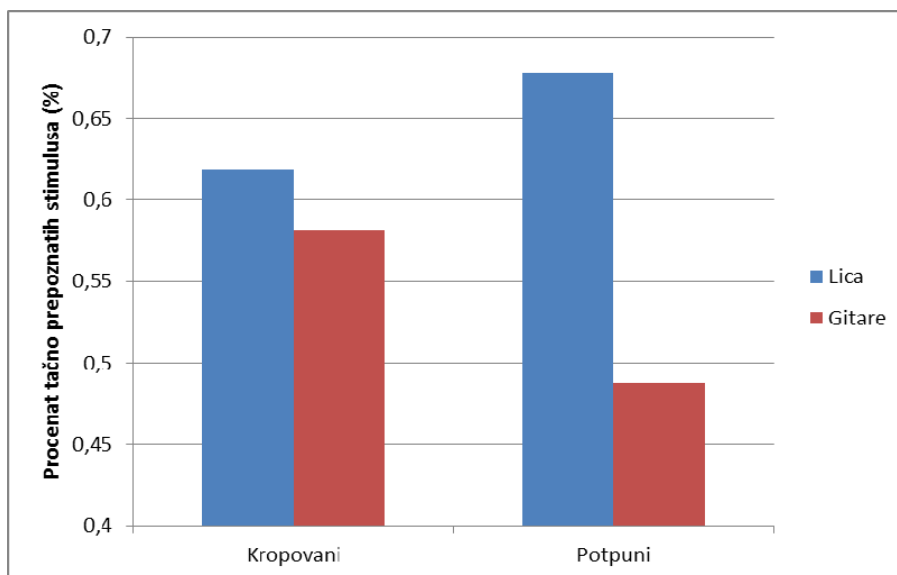
Podaci su obrađeni analizom varijanse. Iz bloka vremena reakcije, dobijeni su statistički značajni efekti kategorije ($F = 8,355$, $df = 1$, $p < 0,01$) i interakcije faktora ($F = 13.574$, $df = 1$, $p < 0,001$). Podaci se mogu očitati iz Grafika 1.

Grafik 1. Interakcija faktora kategorije i količine informacije za brzinu reakcije

Podaci iz bloka pamćenja dali su slične rezultate. Dobijeni su statistički značajni efekti kategorije ($F = 17,601$, $df = 1$, $p < 0,001$) i interakcije faktora kategorije i informacije ($F = 7,930$, $df = 1$, $p < 0,01$). Ti podaci vidljivi su na Grafiku 2.

Grafik 2. Interakcija faktora kategorije i količine informacije na testu retencije

DISKUSIJA

Jedna od mogućih interpretacija rezultata prvog dela eksperimenta jeste sledeća: na puna lica se najsporije reaguje jer su biološki relevantna i stoga ih najduže istražujemo; pune gitare, s druge strane, kao potpuno novi stimulusi s relativno velikom količinom detalja, vrlo se brzo kategorišu, moguće zbog toga što laik nema dovoljno iskustva za obradu svih segmenata. Kropovanje dovodi i lica i gitare do vrlo sličnog vremena reakcije, pri čemu je mogući razlog ili taj što dolazi do uniformisanja stimulusa u takvoj meri da se jednostavno jednako opažaju kao nepotpune frakcije objekta, ili pak do toga da spoljašnje karakteristike imaju važniju ulogu kod relevantnijih (poznatijih) stimulusa. Pri tome bi važilo to da, konkretno za lica, kropovanje oslobađa prikazani konstrukt informaciono značajnih detalja, tj. vremena neophodnog za kodiranje, a za gitare upravo suprotno – oslobađaju konstrukt suvišnih detalja da bi se više vremena moglo provesti u obradi manjeg broja karakteristika.

Što se retencije tiče, nalaz interakcije faktora (Grafik 2) odražava vrlo dobro slaganje s podacima prvog eksperimentalnog bloka – duže vreme reakcije prati i rast procenta tačnog prepoznavanja stimulusa, i suprotno. I u tom slučaju dolazi do inverznog efekta redukcije informacije na dve kategorije različitih familijarnosti. Ipak, treba imati na umu to da u je u tom delu eksperimenta korišćeno svega deset stimulusa po kategoriji, te bi, u budućim studijama, radi reprezentativnosti rezultata, taj broj trebalo povećati.

ZAKLJUČAK

Kropovanje (redukovanje informacija) deluje tako da zbilja ima uticaj na obradu stimulusa, čak i na kognitivnom nivou. Iz tog razloga, potrebna je metodološka pažljivost pri publikovanju nalaza koji se takvim stimulusima služe. Budućim studijama tog fenomena predstoji da rasvetle efekte takvih i sličnih načina prikazivanja stimulusa i ispituju potencijalnu vezu familijarnosti i količine prikazanih informacija na većem broju kategorija. Takođe, pažnju treba obratiti i na način uklanjanja informacija i razviti metriku za relevantnost različitih aspekata objekata za njihovu obradu.

LITERATURA

Dering, B., Martin, C. D., & Thierry, G. (2009). Is the N170 peak of visual event-related brain potentials car-selective? *Neuroreport*, 20, 902–906.

- Dering, B., Martin, C. D., Moro, S., Pegna, A. J., & Thierry, G. (2011). Face-sensitive processes one hundred milliseconds after picture onset. *Front. Hum. Neurosci.*, 5(93), 1–14.
- Bentin, S., Allison, T., Puce, A., Perez, E., & McCarthy, G. (1996). Electro-physiological studies of face perception in humans. *J. Cogn. Neurosci.*, 8, 551–565.
- Linkenkaer-Hansen, K., Palva, J. M., Sams, M., Hietanen, J. K., Aronen, H. J., & Ilmoniemi, R. J. (1998). Face-selective processing in human extrastriate cortex around 120ms after stimulus onset revealed by magneto- and electroencephalography. *Neurosci. Lett.*, 253, 147–150.
- Rossion, B., Gauthier, I., Tarr, M. J., Despland, P., Bruyer, R., Linotte, S., & Crommelinck, M. (2000). The N170 occipito-temporal component is delayed and enhanced to inverted faces but not to inverted objects: an electrophysiological account of face-specific processes in the human brain. *Neuroreport*, 11, 69–74.
- Itier, R. J. & Taylor, M. J. (2004). N170 or N1? Spatiotemporal differences between object and face processing using ERPs. *Cereb. Cortex*, 14, 132–142.
- Thierry, G., Martin, C. D., Downing, P., & Pegna, A. J. (2007a). Controlling for interstimulus perceptual variance abolishes N170 face selectivity. *Nat. Neurosci.*, 10, 505–511.
- Thierry, G., Martin, C. D., Downing, P., & Pegna, A. J. (2007b). Is the N170 sensitive to the human face or to several intertwined perceptual and conceptual factors? *Nat. Neurosci.*, 10, 802–803.
- Eimer, M. (2000b). The face-specific N170 component reflects late stages in the structural encoding of faces. *Neuroreport*, 11, 2319–2324.
- Duchaine, B. C. & Nakayama, K. (2004). Developmental prosopagnosia and the Benton Facial Recognition Test. *Neurology*, 62, 1219–1220.

ULOGA FOKUSA I PARTITIVNOSTI U IZVOĐENJU SKALARNIH IMPLIKATURA

Mirjana Mirić¹, Boban Arsenijević

Departman za srpski jezik, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Cilj istraživanja bio je da se ispita postoje li specifični jezički faktori koji utiču na uspešno izvođenje skalarnih implikatura u interpretaciji iskaza s kvantifikatorom neki, tipa Neke jabuke su na stolu, u situaciji u kojoj je 5 od 5 jabuka na stolu. U istraživanju je učestvovalo 27 odraslih govornika srpskog jezika. Korišćen je Zadatak procene istinitosne vrednosti iskaza u kojem su ispitanici verifikovali iskaze s kvantifikatorom u skladu s vizuelnim prikazom objekata na slici. Nezavisne varijable su mesto kontrastivnog fokusa i partitivnost, a zavisna varijabla – broj odbačenih iskaza sa implikaturom. Rezultati pokazuju nisku proporciju iskaza sa implikaturom, što sugerise da je značenje kvantifikatora neki uslovljeno kontekstom i da je kod odraslih govornika srpskog jezika dominantna logička interpretacija, suprotno nalazima istraživanja u drugim jezicima. Analiza pokazuje značajne osnovne efekte mesta fokusa ($F = 3,812$; $df = 2$; $p = 0,36$) i partitivnosti ($F = 18,081$; $df = 1$; $p = 0,000$) i značajnu interakciju mesta fokusa i partitivnosti ($F = 5,063$; $df = 2$; $p = 0,015$). Kontrastni fokus na kvantifikatoru skreće pažnju ispitanika na relevantan deo iskaza, dok upotreba partitivne konstrukcije ograničava izraz s kvantifikatorom na zadati kontekst, olakšavajući pristup implikaturi.

Ključne reči: kvantifikator neki, fokus, partitivnost, skalarne implikature

UVOD

Interpretacija rečenica predstavlja složen fenomen jer objedinjuje nivo rečenične strukture, nivo značenja reči, nivo značenja rečenice, ali i nivo upotrebe i razumevanja jezika u kontekstu (pragmatiku). Poseban izazov za kognitivnu obradu predstavljaju rečenice koji sadrže skalarne izraze poput pojedinih kvantifikatora – *neki*, *svi* ili veznika *ili*, *i*, jer se pri njihovoj interpretaciji izvode skalarne implikature⁵¹. Radi se o indirektnom značenju jezičkih

¹ mandic.mirjana@gmail.com

² U radu ćemo koristiti termin skalarne implikature ili kraće – implikature.

iskaza koje nije eksplicitno iskazano rečenicom, već se mora izvesti na osnovu konteksta i našeg znanja o svetu (Horn, 2006). Na primer, iskaz *Neki studenti uče špansi*. nosi dve interpretacije: logičku interpretaciju (Neki, možda i svi, studenti uče španski) i pragmatičku interpretaciju koja podrazumeva izvođenje skalarne implikature (Neki, ali ne svi, studenti uče španski). Pod pretpostavkom kooperativnosti učesnika u komunikaciji, upotreba manje informativnog člana skale logičkih izraza (*neki*) očekuje se samo kada govornik ima razlog da ne upotrebi informativniji izraz (u ovom slučaju kvantifikator *svi*), pa tako *neki* implicira *ne svi*. U situaciji u kojoj je govorniku poznato da, na primer, 10 od 10 studenata uči španski, dati iskaz nije prikladan jer krši pravila kooperativnosti (Grice, 1989).

Iako se implikature izводе rutinski, u svakodnevnoj komunikaciji, brojni složeni mehanizmi i interakcija različitih jezičkih domena i kognitivnih mehanizama odgovorna je za ovaj proces.

Dosadašnja istraživanja u domenu sklaranih implikatura fokusirana su na razvojni problem i činjenicu da deca nižih uzrasta ne uspevaju da izvedu implikature u istoj meri kao odrasli, koji uspešno izводе implikature u preko 80% slučajeva (Noveck, 2001, Chierchia et al., 2001, Papafragou i Musolino 2003, Pouscoulous et al., 2007). Međutim, rezultati istraživanja koje je ispitivalo usvajanje sklaranih implikatura s kvantifikatorima *nijedan*, *neki*, *većina*, *mnogi* i *svi* u 24 jezika (Katsos i dr. 2009, Katsos et al. 2012), pokazuju da odrasli govornici srpskog u interpretaciji iskaza s kvantifikatorom *neki* izводе implikature u 54% slučajeva, daleko ispod nivoa drugih jezika (up. 99% uspešnih implikatura za engl. *some*).

Cilj ovog preliminarog istraživanja jeste da proveriti postoje li konkretni jezički faktori koji mogu da povećaju dostupnost implikatura u interpretaciji iskaza s kvantifikatorom *neki* kod odraslih govornika srpskog jezika. Pretpostavljamo da upotreba partitivne konstrukcije i fokus na kvantifikatoru olakšavaju pristup implikaturi.

Jedan od uzroka dobijene međujezičke razlike može biti partitivnost, s obzirom na to da je u materijalu za srpski jezik upotrebljena nepartitivna konstrukcija (*neke jabuke*), a u materijalu za engleski – partitivna (*some of the apples*) (Katsos i dr. 2009, Katsos et al., 2012). Partitivnost je tip semantičkog odnosa gde se na referenta upućuje na osnovu njegove deonosti prema nekom već poznatom referentu: neodređeni deo se izdvaja iz određene celine (Milsark, 1977). Kao posledica odsustva člana ispred imenica u srpskom jeziku, imenica *jabuke* u sintagmi *neke jabuke* može se interpretirati neodređeno (neodređeni broj jabuka je na stolu) ili određeno (za dati skup jabuka, neki članovi tog skupa su na stolu). Ta dvoznačnost

može se prevazići upotrebom partitivne konstrukcije *neke od jabuka*, kojom se uspostavlja referentni domen poznat u diskursu i time olakšava izvođenje implikature.

U dosadašnjim istraživanjima insisitiralo se na neutralno izgovorenim iskazima kao stimulusima u eksperimentima, što se kosi sa saznanjem da u iskazu mora biti naglašen (fokalan) segment koji prenosi novu informaciju. Pretpostavljamo da pristup implikaturi u srpskom biva olakšan tako što je kvantifikator naglašen. Uloga fokusa jeste u tome da iskaz smesti u skup relevantnih alternativa, gde one alternative koje nisu relevantne u zadatom kontekstu bivaju odbačene (É. Kiss, 1998). Kako je generisanje alternativa osnova i za sam proces izvođenja implikatura (alternative su uvek ostali članovi skale), pretpostavljamo da će fokus pospešiti izvođenje implikature i pažnju ispitanika skrenuti na izraz za koji treba generisati skalarne alternative. Osnovna alternativa tu je kvantifikator *svi*, što pojačava implikaturu *Nisu sve jabuke na stolu*.

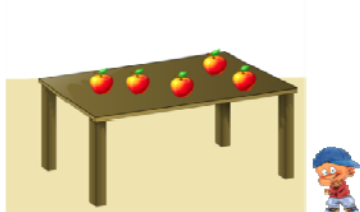
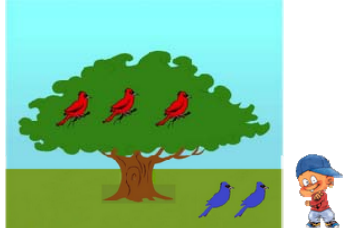
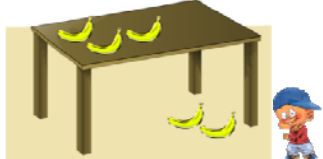
METOD

Procedura

27 odraslih govornika srpskog jezika radili su modifikovanu verziju Zadatka procene istinitosne vrednosti iskaza. Od ispitanika se u tom zadatku očekuje da procene da li sadržaj iskaza sa kvantifikatorom *neki* odgovara vizuelnom sadržaju prikazanom na slici.

U eksperimentu je u 8 pokušaja ispitan ciljani iskaz s kvantifikatorom *neki* u kontekstu u kojem bi prikladnija bila upotreba kvantifikatora *svi*. Radi se o logički tačnim, ali pragmatički nepodesnim iskazima (*Neke jabuke su na stolu* u kontekstu u kome je 5 od 5 jabuka na stolu). Osim ciljanih iskaza, ispitana su i 2 tipa kontrolnih iskaza (u 8 pokušaja): 1) tačni i podesni iskazi (*Neke banane su na stolu* u kontekstu sa 3 od 5 banana na stolu), 2) netačni iskazi (*Neke lopte su na stolu* u kontekstu bez lopti na stolu). U istraživanje su uključena i 4 filera koja unose raznovrsnost u zadatak i donose balans između *da/ne* odgovora. Kvantifikatore u filerima menjaju pridevi za boju (*Crvene ptice su na drvetu*). Stimulusi su izlagani u pseudorandomiziranom redosledu. Glavnom delu zadatka prethodila je faza zagrevanja: upoznavanje sa svim tipovima iskaza i procedurom zadatka.

Slika: Primeri tipova korišćenih stimulusa

Uvod: Sa drveta smo ubrali 5 jabuka. Ciljani iskaz (5 od 5): Neke jabuke su na stolu.	Uvod: U parku živi 5 ptica. Filer: Crvene ptice su na drvetu.
Uvod: Sa pijace smo doneli 5 banana. Kontrolni iskaz (3 od 5): Neke banane su na stolu.	Uvod: Za rođendan smo dobili 5 lopti. Kontrolni iskaz (0 od 5): Neke lopte su na stolu.

Varijable

Nezavisne varijable u istraživanju su: *fokus* (obeležen velikim slovima) sa 3 nivoa: fokus na kvantifikatoru (*NEKE jabuke su na stolu*), na predikativu (*Neke jabuke su NA STOLU*) i neutralni fokus (*Neke jabuke su na stolu*) i *partitivnost* sa dva nivoa: partitivno (*neke od jabuka*) i nepartitivno (*neke jabuke*). Zavisna varijabla jeste procenat odbačenih ciljanih iskaza u kojima je kvantifikator *neki* upotrebljen u kontekstu u kojem bi prikladniji bio kvantifikator *svi*. Odbacivanje nepodesnih iskaza smatra se indikatorom izvođenja skalarne implikature.

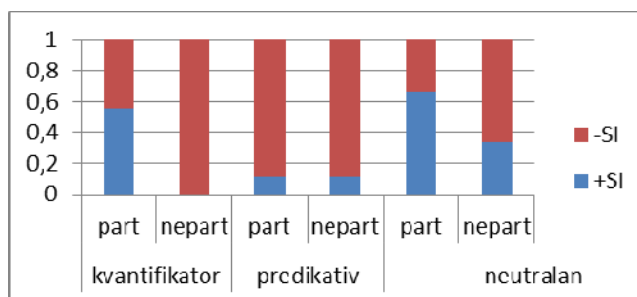
REZULTATI

Rezultati pokazuju nizak procenat iskaza sa implikaturom (grafikon): implikature se izводе u 16,6% slučajeva za nepartitivne i 49% slučajeva za partitivne stimulse. Analiza varijanse ANOVA pokazuje značajne osnovne efekte mesta fokusa ($F = 3,812$; $df = 2$; $p = 0,36$) i partitivnosti ($F = 18,081$; $df = 1$; $p = 0,000$), kao i značajnu interakciju između fokusa i partitivnosti ($F = 5,063$; $df = 2$; $p = 0,015$). Ispitanici nisu grešili na kontrolnim stimulusima, što znači da odrasli govornici srpskog adekvatno interpretiraju osnovno značenje kvantifikatora *neki*.

Glavni nalazi su:

- fokus na predikativu inhibira implikature, što sugeriše da se izraz u predikativu interpretira kao nova, relevantna informacija, te se alternative generišu za taj deo iskaza, a pažnja skreće s kvantifikatora i izostaje implikatura (npr. *Neke jabuke su na stolu, a ne na podu.*);
- fokus na kvantifikatoru ne podstiče generisanje implikatura sam po sebi;
- partitivnost podstiče izvođenje implikature (kod neutralnog i fokusa na kvantifikatoru), što sugeriše da je partitivna konstrukcija važan faktor u ograničenju konteksta jer ukazuje na prisustvo većeg skupa u odnosu na koji se imenica *jabuke* posmatra.

Grafikon: Proporcija izvedenih skalarnih implikatura (+SI) u zavisnosti od partitivnosti i fokusa

ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da kod odraslih govornika srpskog jezika dominira logička interpretacija kvantifikatora *neki*, koji u srpskom nije po sebi skalaran, već takvu interpretaciju dobija ograničenjem konteksta. Partitivnost razrešava dvosmislenost i olakšava pristup implikaturi, jer se imenica u kvantifikovanoj imeničkoj sintagmi *neke od jabuka* interpretira referencijalno, određeno.

Rezultati ukazuju i na potrebu da se detaljnije ispita uloga različitih jezičkih faktora koji utiču na izvođenje implikatura u različitim jezicima i da se revidira odnos prema normi postavljenoj za procenu dečjih sposobnosti izvođenja implikatura.

LITERATURA

- Chierchia, G., Crain, S., Guasti, M.T., Gualmini, A., Meroni, L. (2001). The acquisition of disjunction: evidence for a grammatical view of scalar implicatures. In Boston University Conference on Language Development 25, 157–168. Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Horn, L. (2006). Implicatures. In *The Handbook of Pragmatics*, eds. Laurence Horn i Gregory Ward, 3–28. Blackwell Publishing Ltd. Press.
- Grice, P. (1989). *Studies in the way of words*. Cambridge, MA: Harvard University.
- Katsos, N., Anđelković, D. Savić, M., Jošić, S. (2009). Semantika kvantifikatora u srpskom. Implikature i domet kod odraslih i dece. Rad predstavljen na Petnaestoj godišnjoj konferenciji Empirijska istraživanja u psihologiji, 6–7, Februar 2009, Beograd, Srbija.
- Katsos, N. et al. (2012). The acquisition of quantification across languages. In 36th annual Boston University Conference on Language Development, eds. A. Biller, E. Chung i A. Kimball, 258–268. Cascadilla Press.
- É. Kiss, K. (1998). Identificational focus versus informational focus. *Language* 76: 891–920.
- Milsark, G. L. (1977). Toward an explanation of certain peculiarities of the existential construction in English. *Linguistic Analysis* 3: 1–29.
- Mirić, M., Arsenijević, B. (2013). The role of educational background in generating scalar implicatures. XPRAG (The 5th Biennial Conference of Experimental Pragmatics), 4–6. septembar 2013, Univerzitet u Utrehtu, Holandija.
- Noveck, I. (2001). When children are more logical than adults: experimental investigations of scalar implicature. *Cognition* 78: 165–188.
- Papafragou, A., Musolino, J. (2003). Scalar implicatures: experiments at the semantic/pragmatic interface. *Cognition* 86: 253–282.
- Pouscoulous, N., Noveck, I., Politzer, G. Bastide, A. (2007). A developmental investigation of processing costs in implicature production. *Language Acquisition* 14 (4): 347–375.

UTICAJ AFEKTIVNO OBOJENIH SLIKA NA ZADATAK SEMANTIČKE VERIFIKACIJE²

Ana Orlić¹, Ivan Grahek, Tara Radović

Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Univerzitet u Beogradu
Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

U poslednje dve decenije sve veći broj istraživanja bavi se uticajem emocija na više kognitivne procese. Cilj ovog istraživanja bio je: ispitati uticaj afektivno obojenih slika na vreme potrebno za semantičku verifikaciju iskaza. S tom svrhom, korišćena je tehnika afektivnog primovanja koja omogućava praćenje odgovora na stimulus metu (iskaz), kada mu prethodi stimulus prim koji je afektivno obojen (slika). U istraživanju je učestvovalo 39 ispitanika. Primovi su bile afektivno pozitivne, neutralne i negativne fotografije izabrane iz IAPS baze. Mete su bile komparativni iskazi varirani po kopuli, kvantifikatoru i tačnosti. Ispitanicima je prikazivan prim (50 ms), zatim se na ekranu pojavljivala meta, a zadatak je bio da se pritiskom na taster proceni njena tačnost. Analizom varijanse dobijen je statistički značajan efekat afektivne valence ($F(2,76) = 16,80$, $p < 0,01$), što pokazuje da se stimulusi kojima prethodi neutralan prim obrađuju brže od onih kojima prethode pozitivan i negativan prim ($p < 0,01$). Naknadnom analizom, u kojoj su stimulusi na osnovu vremena reakcije i broja grešaka po medijani podeljeni na lakše i teže, pokazano je da se dobijena struktura rezultata replicira samo na težim stimulusima. Dobijeni rezultati pokazuju da afektivno obojeni materijal usporava vreme reakcije koje je potrebno za semantičku verifikaciju komparativnih iskaza.

Ključne reči: emocije, zaključivanje, semantička verifikacija

² Rad je nastao u okviru aktivnosti na projektu „Fundamentalni kognitivni procesi i funkcije”, No. ON179033, koji je podržan od Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ anaorlic@gmail.com

UVOD

Emocije i kognicija dugo su proučavani izolovano i na njih se gledalo kao na odvojene sisteme. Ipak, tokom poslednje dve decenije sve je veći broj istraživanja koja pokazuju da afektivna stanja mogu uticati na više kognitivne procese (Blanchette & Richards, 2010). Idući korak dalje, neki autori tvrde da je podela na „afektivne” i „kognitivne” regione mozga inherentno problematična (Damasio, 1994; Drevets & Raichle, 1998; Phelps, 2006; Pessoa, 2008).

Nalazi prethodnih istraživanja pokazali su da afektivna stanja mogu uticati na procese suđenja, donošenja odluka, zaključivanja i interpretaciju dvosmislenih informacija (Blanchette & Richards, 2004; Blanchette & Richards, 2010; Clore & Huntsinger, 2007). S obzirom na to da su u takvim istraživanjima ispitivani različiti kognitivni procesi, kao i da su korišćeni različiti načini indukovanja emocija i različite eksperimentalne paradigme, predloženo je i više mehanizama koji mogu stajati u osnovi uticaja emocija na više kognitivne procese: mehanizmi zasnovani na pažnji, radnoj memoriji, semantičkom primovanju, kao i na strateškom korišćenju informacija o sopstvenim emocionalnim stanjima (Blanchette & Richards, 2010).

Iako postoji veliki broj istraživanja koja se bave procesom zaključivanja, uticaj emocija na taj kognitivni proces nije često ispitivan. Pod zaključivanjem se podrazumeva proces putem kojeg dolazimo do novog znanja o nekoj pojavi, a koje sledi iz neposredno datih podataka (Kostić, 2006). Taj proces se od šezdesetih godina prošlog veka često ispituje zadatkom semantičke verifikacije (Greene, 1970; Just & Carpenter, 1971; Rot i Kostić, 1993a; Rot i Kostić, 1993b; Wason, 1961), u okviru kojeg se ispitaniku prikazuju iskazi čiju istinitost on procenjuje (Injac i Kostić, 2006).

U našem istraživanju ispitivan je uticaj emocija na proces zaključivanja korišćenjem zadatka verifikacije komparativnih iskaza koji se sastoje od subjekta, kopule, kvantifikatora i predikata (npr. „54 nije manje od 81”). Za indukovanje emocionalnih stanja korišćena je tehnika afektivnog primovanja, koja, iako široko primenjivana, nije upotrebljavana u istraživanjima koja se bave uticajem emocija na proces zaključivanja. Tehnikom afektivnog primovanja ispituje se uticaj afektivno obojenog materijala (prima) na obradu materijala koji potom sledi (mete) (Fazio, 2001; Fazio, Sanbonmatsu, Powell, & Kardes, 1986; Klauer & Musch, 2003). Cilj istraživanja bio je: ispitati uticaj afektivno obojenog materijala (slika) na vreme potrebno za semantičku verifikaciju komparativnih iskaza.

METOD

Uzorak

Uzorak je činilo 39 studenata psihologije, oba pola.

Stimulusi

Kao stimulusi-primovi korišćene su fotografije preuzete iz IAPS (International Affective Picture System) baze fotografija (Lang, Bradley, & Cuthbert, 2008). Odabrano je po 5 afektivno pozitivnih, neutralnih i negativnih stimulusa koji su ujednačeni po pobuđenosti. Stimulusi mete bili su komparativni iskazi (npr. „28 nije veće od 65”) koji su ujednačeni po kopuli (je, nije), kvantifikatoru (veće, manje) i tačnosti. Za potrebe istraživanja konstruisano je 120 iskaza.

Varijable i nacrt

Eksperiment je bio jednofaktorski. Nezavisna varijabla bila je afektivna valenca prima sa tri nivoa: pozitivnim, neutralnim i negativnim. Zavisne varijable bile su vreme reakcije i broj grešaka. Nacrt je bio potpuno ponovljen.

Procedura

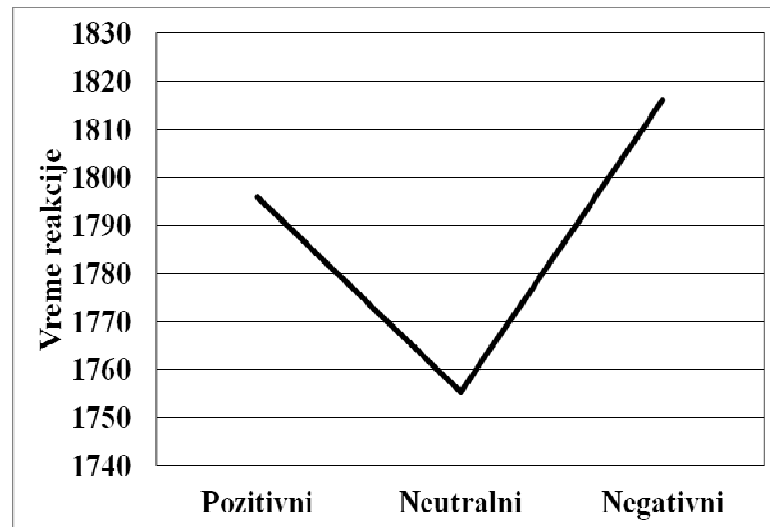
Za konstrukciju eksperimenta korišćen je program SuperLab Pro. Stimulusi su prikazivani na ekranu veličine 15 inča. Dužina slika uvek je iznosila 500 piksela, a širina je varirala između 667 i 741 piksela (zadržane su originalne srazmere slika u bazi). Pozadina na kojoj su se prikazivale slike bila je bele boje. Na ekranu računara ispitanicima se najpre pojavljivala fiksaciona tačka (1000 ms), potom prim (50 ms) i na kraju meta koja je nestajala sa ekrana kada ispitanik da odgovor. Maksimalno vreme za davanje odgovora iznosilo je 3.000 ms. Ispitanicima je najpre prikazana vežba koja se sastojala od 10 parova stimulusa, a zatim eksperimentalni blok koji se sastojao od 120 parova stimulusa. Zadatak ispitanika bio je da prim samo pogledaju, a da za metu procene da li je tačna ili netačna. Ovu procenu oni su vršili pritiskom na jedan od tastera, pri čemu je uputstvo bilo da što brže i što tačnije daju odgovor. Eksperiment je trajao 15 minuta.

REZULTATI

Analizom varijanse za ponovljena merenja poredeno je prosečno vreme reakcije na afektivno pozitivne, neutralne i negativne stimulse. Ta analiza pokazala je statistički značajan efekat

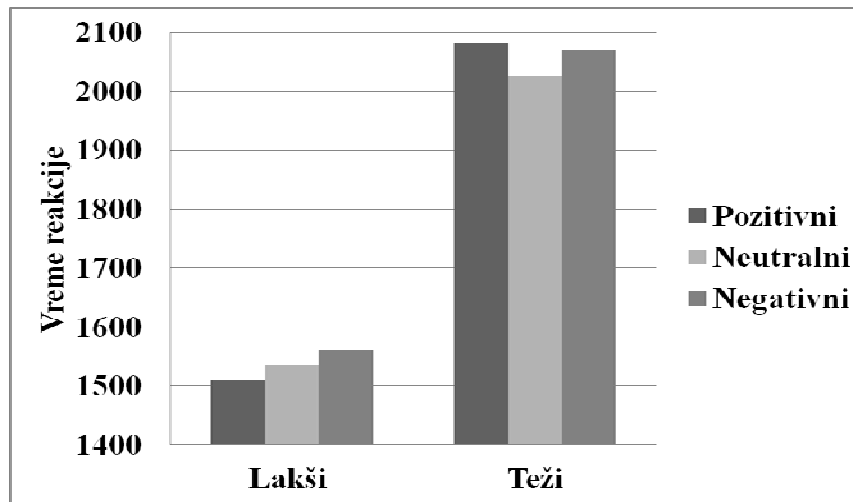
afektivne valence, $F(2,76) = 16,80$, $p < 0,01$ (Grafikon 1). Naknadnim testovima (Bonferroni) pokazano je da se stimulusi kojima prethodi neutralan prim obrađuju brže od onih kojima prethodi pozitivan prim ($p < 0,01$) i od stimulusa kojima prethodi negativan prim ($p < 0,01$). Razlika između stimulusa kojima prethodi pozitivan i negativan prim nije statistički značajna. Takvi rezultati ukazuju na to da afektivno obojeni stimulusi oba predznaka usporavaju verifikaciju komparativnih iskaza. Kada je kao zavisna varijabla korišćen broj grešaka, nije dobijen statistički značajan efekat afektivne valence.

Grafikon 1. Prosečna vremena reakcije na mete kojima prethode afektivno pozitivni, neutralni i negativni primovi

S obzirom na to da je efekat afektivne valence dobijen na prosečnim vremenima reakcije za svaki od tri nivoa nezavisne varijable, naknadnim analizama želeli smo da proverimo da li se on replicira i kada se u obzir uzme težina iskaza. Za svaki od iskaza izračunat je koeficijent težine, kao proizvod prosečnog vremena reakcije i proporcije grešaka sabrane sa jedinicom ($IT = VR \cdot (PG + 1)$). Na osnovu dobijenih koeficijenata stimulusi su podeljeni po medijani na lakše i teže. Analiza varijanse u kojoj su nezavisne varijable bile afektivna valenca (pozitivna, neutralna i negativna) i težina iskaza (lakši, teži) pokazala je statistički značajnu interakciju te dve varijable, $F(2,76) = 9,25$, $p < 0,01$ (Grafikon 2). Naknadnim testovima (Bonferroni) pokazano je da se dobijena struktura rezultata replicira samo na težim iskazima, što znači da se stimulusi kojima prethodi neutralan prim obrađuju brže od onih kojima prethodi pozitivan prim ($p < 0,01$) i od stimulusa kojima prethodi negativan prim ($p < 0,05$). S druge strane, na lakšim iskazima stimulusi kojima prethodi pozitivan prim obrađuju se značajno brže u odnosu na one kojima prethodi negativan prim ($p < 0,1$). Ostale razlike nisu statistički značajne. Ni u toj situaciji analiza grešaka nije pokazala značajne efekte, kao ni interakcije.

Grafikon.2. Interakcija afektivne valence prima (pozitivni, neutralni i negativni) i težine zadatka (lakši i teži) kada je zavisna varijabla vreme reakcije

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je: ispitati uticaj afektivno obojenog materijala (slika) na vreme potrebno za semantičku verifikaciju komparativnih iskaza. Rezultati su pokazali da afektivno pozitivni i negativni stimulusi usporavaju vreme potrebno za verifikaciju iskaza. Uprkos tome što u prethodnim istraživanjima nije korišćen zadatak semantičke verifikacije, dobijeni nalazi u skladu su s rezultatima istraživanja koja su pokazala da emocije smanjuju tačnost induktivnog i deduktivnog zaključivanja (Blanchette, 2006; Blanchette & Richards 2004; Melton, 1995; Oaksford, Morris, Grainger, & Williams, 1996; Palfai & Salovey, 1993). Ipak, da bi se dobijeni nalazi mogli generalizovati, u daljim istraživanjima trebalo bi, pored komparativnih, koristiti i druge tipove iskaza u zadatku semantičke verifikacije.

Jedno od objašnjenja uticaja emocija na proces zaključivanja zasniva se na pretpostavci da emotivni sadržaji mogu zauzimati resurse radne memorije koji su neophodni za proces zaključivanja (Baddeley, 2007; Baddeley, Banse, Huang & Page, 2012; Blanchette & Richards, 2010; Kensinger & Corkin, 2003). Dobijena struktura rezultata, koja pokazuje da se efekat afektivne valence replicira samo na težim iskazima, ide u prilog takvom objašnjenju. Naime, teži iskazi dodatno opterećuju resurse centralnog izvršioca, koji su već opterećeni emotivnim sadržajima, što dovodi do produženja vremena verifikacije. Ipak, ostaje otvoreno pitanje: zbog čega se pri manjem opterećenju radne memorije (lakši iskazi) iskazi kojima prethodi pozitivan prim obrađuju brže od onih kojima prethodi negativan prim? U daljim

istraživanjima trebalo bi detaljnije ispitati odnos afektivne valence i težine zadatka kao faktora u procesu zaključivanja.

LITERATURA

- Baddeley, A. D. (2007). Working memory and emotion II: depression and the wellsprings of action. In: A. D. Baddeley, *Working memory, thought and action* (pp. 277–301). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Baddeley, A., Banse, R., Huang, Y., & Page, M. (2012). Working memory and emotion: Detecting the hedonic detector. *Journal of Cognitive Psychology*, 24(1), 6–16.
- Blanchette, I. & Richards, A. (2010). The influence of affect on higher level cognition: A review of research on interpretation, judgement, decision making and reasoning. *Cognition and Emotion*, 24 (4), 561–595.
- Blanchette, I. & Richards, A. (2004). Reasoning about emotional and neutral materials. Is logic affected by emotion? *Psychological Science*, 15, 745–752.
- Blanchette, I. (2006). The effect of emotion on interpretation and logic in a conditional reasoning task. *Memory & Cognition*, 34(5), 1112–1125.
- Damasio, A. R. (1994). *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. Putnam, G. P. New York.
- Drevets, W. C. & Raichle, M. E. (1998). Reciprocal suppression of regional cerebral blood flow during emotional versus higher cognitive processes: Implications for interactions between emotion and cognition. *Cognition & Emotion*, 12, 353–385.
- Fazio, R. H. (2001). On the automatic activation of associated evaluations: An overview. *Cognition and Emotion*, 15(2), 115–141.
- Fazio, R. H., Sanbonmatsu, D. M., Powell, M. C., & Kardes, F. R. (1986). On the automatic activation of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 229–238.
- Greene, J. M. (1970). The semantic function of negatives and passives. *British Journal of Psychology*, 22, 14–27.
- Injac, B. i Kostić, A. (2006). Efekat vremena ekspozicije stimulusa u zadatku semantičke verifikacije iskaza. *Psihologija*, 39(1), 91–115.
- Just, M. & Carpenter, P. (1971). Comprehension of negatives with quantification. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 10, 244–253.

- Kensinger, E. A. & Corkin, S. (2003). Effect of negative emotional content on working memory and long-term memory. *Emotion*, 3(4), 378–393.
- Klauer, K. C. & Musch, J. (1993). Affective priming: Findings and theories. In: J. Musch & K. C. Klauer (Eds.), *The psychology of evaluation: Affective processes in cognition and emotion* (pp. 9–50). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Kostić, A. (2006). *Kognitivna psihologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Lang, P. J., Bradley, M. M., & Cuthbert, B. N. (2008). *International affective picture system (IAPS): Affective ratings of pictures and instruction manual*. Technical Report A-8. University of Florida, Gainesville, FL.
- Melton, R. J. (1995). The role of positive affect in syllogism performance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 788–794.
- Oaksford, M., Morris, F., Grainger, B., & Williams, J. M. G. (1996). Mood, reasoning and central executive processes. *Journal of Experimental psychology: Learning, Memory and Cognition*, 22, 476–492.
- Palfai, T. & Salovey, P. (1993). The influence of depressed elated mood on deductive and inductive reasoning. *Imagination, Cognition and Personality*, 13, 57–71.
- Pessoa, L. (2008). On the relationship between emotion and cognition. *Nature Reviews Neuroscience*, 9, 148–158.
- Phelps, E. A. (2006). Emotion and cognition: insights from studies of the human amygdala. *Annual Review of Psychology*, 57, 27–53.
- Rot, N. i Kostić, A. (1993a). Uticaj kvaliteta i veridikalnosti iskaza na proces suđenja. *Psihologija*, 26(1–2), 51–64.
- Rot, N. i Kostić, A. (1993b). Uticaj kvaliteta i veridikalnosti na vreme verifikacije predikativnih i perceptivnih sudova. *Psihologija*, 26 (3–4), 275–291.
- Wason, P. C. (1961). Response to affirmative and negative binary statements. *The British Journal of Psychology*. 52(2), 133–142.

SUBJEKTIVAN DOŽIVLJAJ DVOSMISLENIH SLIKA

Marija Milisavljević¹, Slobodan Marković

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Odeljenje za psihologiju

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Na subjektivan doživljaj slika utiče veliki broj karakteristika slike, koje mogu biti eksplicitne (boja, oblik), ali i implicitne (novina ili značenje). Dvosmislene slike karakteriše postojanje dva potpuno odvojena značenja, od kojih je svako za sebe u potpunosti koherentno, dok ostale karakteristike, posebno eksplicitne, ostaju konstantne, zbog čega omogućavaju ispitivanje uticaja značenja na doživljaj slika. Sprovedeno je istraživanje u kojem su ispitanici na 12 bipolarnih skala subjektivnog doživljaja slika procenjivali 16 dvosmislenih slika. Procenjivanje se odvijalo u dve faze, tokom kojih su ispitanici procenjivali različita značenja istih slika. Skale subjektivnog doživljaja grupisane su u četiri faktora – hedonički ton, pobuđenost, smirenost i regularnost. Za svaku od slika primenjena je analiza varijanse za ponovljena merenja, kako bi se proverilo da li postoje razlike na faktorima subjektivnog doživljaja u zavisnosti od značenja slike. Najveći broj značajnih razlika dobijen je na faktoru hedonički ton (značajne razlike dobijene su na 13 slika), zatim na faktoru smirenost (11 slika), pobuđenost (8 slika) i najmanje na faktoru regularnost (6 slika). Takvi rezultati govore u prilog pretpostavci da značenje slike utiče na subjektivan doživljaj, pri čemu su u najvećem broju slučajeva registrovane razlike na faktoru hedonički ton, a najmanje razlika bilo je na faktoru regularnost.

Ključne reči: dvosmislene slike, subjektivan doživljaj, značenje, hedonički ton, smirenost

Prilikom opažanja umetničkih dela postoje brojni faktori koji utiču na procenu i doživljaj posmatrača. Jedan od faktora značajnih za doživljaj umetničkih dela jeste značenje slike (Stevanov et al., 2012). Često, međutim, postoje dva nivoa značenja – eksplicitno i implicitno, i oba mogu imati uticaja na subjektivan doživljaj dela (Russell & Millne, 1997, prema: Russell 2003; Russell, 2003).

¹ milisavljevicm@gmail.com

Dvosmislene slike karakteriše postojanje dva različita značenja, od kojih je svako za sebe u potpunosti koherentno, ali se međusobno isključuju (Scheffler, 1989; Tormey & Tormey, 1983). S obzirom na svoje karakteristike, takve slike predstavljaju pogodan materijal za ispitivanje uticaja eksplicitnog značenja na subjektivni doživljaj slike, pošto se mogu posmatrati kao značenjski dve odvojene slike, dok sve ostale njihove karakteristike – boje, oblici, kompleksnost, poznatost – ostaju nepromenjene.

Subjektivni doživljaj slika

Subjektivni doživljaj slika podrazumeva implicitne karakteristike slike koje su posledica percepcije posmatrača (Marković & Radonjić, 2008). Te karakteristike mogu biti u vezi sa emocionalnim i motivacionim iskustvom posmatrača (prijatnost, zanimljivost), ali mogu predstavljati i fizičke karakteristike slike koje nisu eksplicitno date, već potiču od percepcije posmatrača.

Marković i Radonjićeva (2008) ispitivali su implicitne i eksplicitne faktore estetskog doživljaja umetničkih slika, pri čemu su koristili skale semantičkog diferencijala. Izdvojena su četiri implicitna faktora – regularnost, smirenost, hedonički ton i pobuđenost. Ti faktori ukazuju na izvesnu povezanost sa eksplicitnim faktorima, kao što su stil, forma, itd., ali se ne mogu svesti njih.

ISTRAŽIVANJE

Cilj istraživanja bio je: ispitati povezanost eksplicitnog značenja i subjektivnog doživljaja slike u situaciji procenjivanja dvosmislenih slika.

METOD

Ispitanici

Uzorak se sastojao od 32 studenata I godine psihologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu

Stimulusi

Odabrano je 16 već postojećih dvosmislenih slika. Važan kriterijum. prilikom odabira bila je očiglednost oba značenja a, pored toga, vodilo se računa o zastupljenosti različitih stilova i prikazanih tema. Svi stimulusi prikazani su na Slici 1.

Nacrt

Nacrt je bio jednofaktorski. Faktor značenje slike bio je ponavljen i imao je dva nivoa, koji su definisani kao dva različita značenja slike.

Instrument

Ispitanici su svaku od slika procenjivali na 12 bipolarnih sedmostepenih skala (raspona od -3 do 3) instrumenta za merenje afektivnog doživljaja slika (Marković & Radonjić, 2008; Marković, 2011). Taj instrument meri četiri faktora subjektivnog doživljaja slika, pri čemu se svaki od njih dobija uprosečavanjem tri skale:

1. Hedonički ton: neprijatno – prijatno, ružno – lepo, bolesno – zdravo;
2. Pobuđenost: neupečatljivo – upečatljivo, obično – neobično, nemaštovito – maštovito;
3. Smirenost: nametljivo – nenametljivo, napeto – opušteno, strogo – blago;
4. Regularnost: nesređeno – sređeno, nepravilno – pravilno, nejasno – jasno.

Procedura

Procenjivanje slika obavljano je grupno, u dva navrata, s razmakom od tri dana. Ispitanicima je na početku data instrukcija da će na skalama koje su date procenjivati dvosmislene slike, uz zadatak da se prilikom procene fokusiraju samo na jedno značenje koje je isticao istraživač, a koje je bilo naznačeno iznad svake slike i iznad odgovarajućih skala u upitniku. Pre nego što bi počeli da procenjuju svaku od slika, ispitanicima su isticana oba značenja slike i nije se pristupalo proceni pre nego što bi svi ispitanici uočili oba značenja. Taj korak bio je važan s obzirom na to da su istraživanja pokazala da postojanje iluzije značajno utiče na subjektivan doživljaj i estetsku procenu slike (Stevanov et al., 2012), zbog čega je bilo bitno da ispitanici prilikom obe procene budu svesni dvosmislenosti slike, kako bi ona podjednako uticala na obe procene. Vreme procene nije bilo ograničeno.

Slika 1. Stimulusi po redosledu kojim su prikazivani u eksperimentu (s leva na desno)

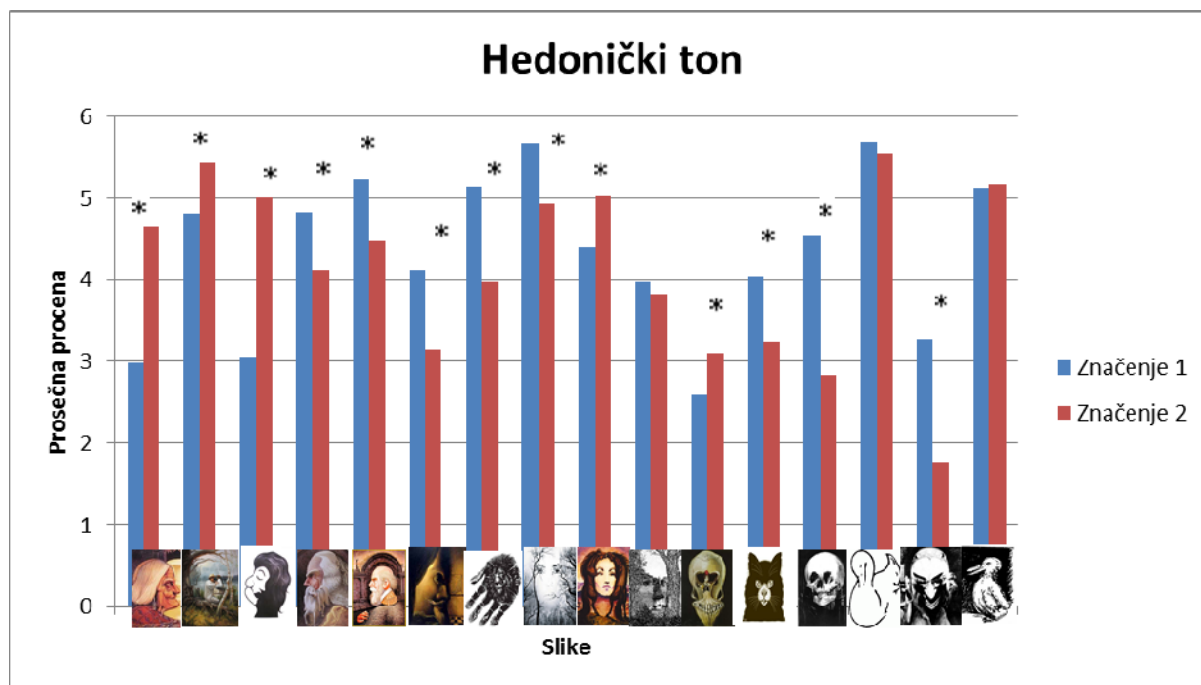
REZULTATI

Procene ispitanika na individualnim skalama čiji je raspon bio od -3 do 3 rekodirane su od 1 do 7. Uprosečavanjem procena na odgovarajućim skalama kreirane su četiri nove varijable koje predstavljaju faktore subjektivnog doživljaja slika – *hedonički ton*, *pobuđenost*, *smirenost* i *regularnost*. Za svaku od 16 slika postojale su po dve procene na sva četiri faktora.

Analiza varijanse rađena je pojedinačno za svaki od faktora, ali i za svaku od slika, s obzirom na to da nije imalo smisla analizirati procene svih slika zajedno. Rezultati su prikazani po faktorima.

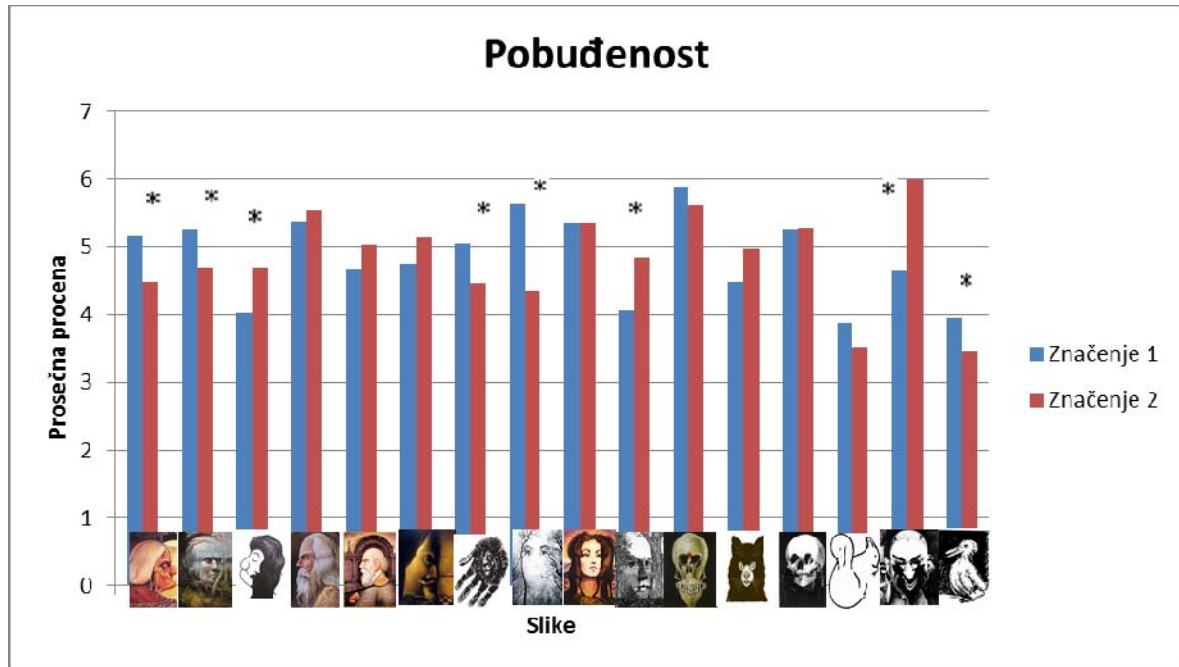
Na faktoru *hedonički ton* značajne razlike dobijene su u zavisnosti od procenjivanog značenja 13 slika (Slika 2). F količnici ($df = 1,31$) kretali su se u rasponu od 5,59 do 97,73, $p < 0,05$. Značajne razlike nisu dobijene samo na tri slike, što govori o tome da je povezanost eksplicitnog značenja slike i *hedoničkog tona* veoma istaknuta.

Slika 2. Prosečne procene hedoničkog tona po slikama, za dva različita značenja. Zvezdicom su označene statistički značajne razlike između procena dva značenja.

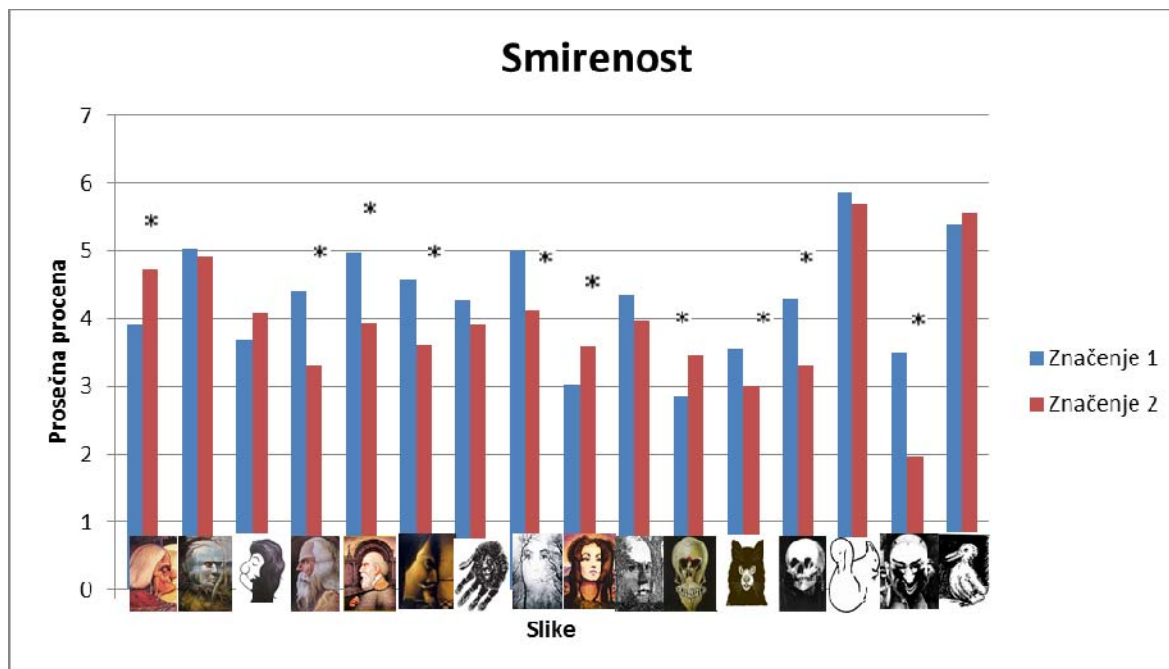
Na faktoru *pobuđenost*, značajne razlike u proceni dobijene su na osam slika (Slika 3). Raspon količnika $F(df=1,31)$ bio je od 6,07 do 33,42, $p < 0,05$. U slučaju tog faktora može se primetiti da je postojala povezanost procenjivanog značenja i procenjene *pobuđenosti* u polovini slučajeva.

Slika 3. Prosečne procene pobuđenosti po slikama, za dva različita značenja. Zvezdicom su označene statistički značajne razlike između procena dva značenja.

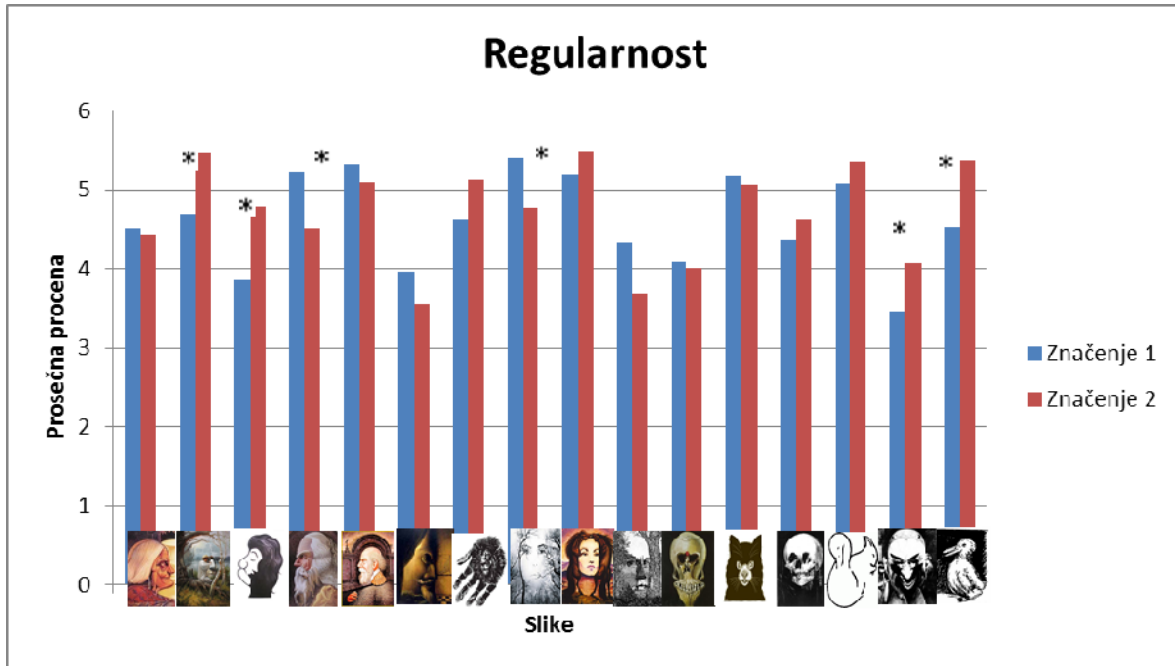
Na faktoru *smirenost* značajne razlike u zavisnosti od procenjivanog značenja dobijene su na 10 slika (Slika 4). F količnik ($df = 1,31$) bio je u rasponu od 5,50 do 37,00, $p < 0,05$. Na faktoru *smirenost* značenje koje se procenjuje povezano je s procenama na više od polovine pokazanih slika, što sugerše važnu ulogu eksplicitnog značenja i na taj faktor.

Slika 4. Prosečne procene faktora smirenosti po slikama, za dva različita značenja. Zvezdicom su označene statistički značajne razlike između procena dva značenja.

Na faktoru *regularnost* značajne razlike u zavisnosti od procenjivanog značenja dobijene su na šest slika (Slika 5). Raspon količnika F ($df = 1,31$) bio je od 4,41 do 18,65, $p < 0,05$. Može se zaključiti da je eksplicitno značenje u najmanjem broju slučajeva bilo povezano s procenama na faktoru *regularnost*.

Slika 5. Prosečne procene regularnosti po slikama, za dva različita značenja. Zvezdicom su označene statistički značajne razlike između procena dva značenja.

DISKUSIJA

U ovom istraživanju pokazana je povezanost faktora subjektivnog doživljaja slike i eksplicitno značenje slike. Korišćenje dvosmislenih slika omogućilo je variranje značenja bez promene formalnih i stilskih karakteristika vizuelnog sadržaja. Poređenje subjektivnog doživljaja različitih značenja istih slika pokazalo je to da je u najvećem broju slučajeva promena značenja bila povezana s promenama u procenjenom *hedoničkom tonu* slike. Takav nalaz može se smatrati očekivanim, s obzirom da se faktor *hedonički ton* sastoji od skala kao što su prijatno – neprijatno i zdravo – bolesno, koje se mogu s lakoćom povezati sa sadržajem slike. Faktori *smirenost* i *pobuđenost* bili su povezani s promenama značenja slike u približno polovini procenjivanih slika, što takođe govori o značajnoj povezanosti tih faktora sa eksplicitnim značenjem. Kako je u oba slučaja postojao i značajan broj slika kod kojih promena značenja nije izazvala promenu procena na tim faktorima, možemo pretpostaviti da su oni povezani i sa drugim karakteristikama slike. Najslabiju povezanost sa eksplicitnim značenjem ispoljio je faktor *regularnost*, kod kojeg je s promenom značenja zabeležena promena na samo šest slika. Takav rezultat je, u velikoj meri, očekivan, s obzirom na to da je u ranijem istraživanju on visoko koreliran s procenjenim eksplicitnim faktorima slike, kao što

su forma i prostor (Marković & Radonjić, 2008). Stoga možemo pretpostaviti da na procenjenju regularnost više utiču formalne karakteristike slike nego značenje, mada i ono, kao što sugerišu rezultati, može ispoljiti značajan uticaj na taj faktor.

LITERATURA

- Marković, S. & Radonjić, A. (2008). Implicit and Explicit Features of Paintings. *Spatial Vision*, 21(3–5), 229–259.
- Marković, S. (2011). Perceptual, Semantic and Affective Dimensions of Experience of Abstract and Representational Paintings. *Psihologija*, 44(3), 191–210.
- Russell, P. A. (2003). Effort After Meaning and the Hedonic Value of Paintings. *British Journal of Psychology*, 94, 99–110.
- Scheffler, I. (1989). Pictorial Ambiguity. *The Journal of Aesthetics and Art criticism*, 47(2), 109–115.
- Stevanov, J., Marković, S., & Kitaoka, A. (2012). Aesthetic Valence of Visual Illusions. *i-Perception*, 3, 112–140.
- Tormey, J. F. & Tormey, A. (1983). Art and Ambiguity. *Leonardo*, 16(3), special Issue: *Psychology and the Arts*, 183–187.

PRESEMANTIČKA PRIRODA JEZIČKOG SIMBOLIZMA: ISPITIVANJE JEZIČKO-SIMBOLIČKIH EFEKATA U SRPSKOM JEZIKU

Jelena Sučević¹ i Vanja Ković

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

U osnovni jezičkog simbolizma stoji pretpostavka da odnos između zvučanja i značenja reči nije u potpunosti arbitraran. Prema novijim studijama, jezičko-simbolički efekti nastaju u ranim fazama obrade veštačkog verbalnog materijala i imaju presemantičku prirodu. Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita da li se analogni efekti javljaju i prilikom obrade prirodnog jezika. Sprovedena su dva eksperimenta u kojima je ispitivano da li i na koji način određene karakteristike vizuelne informacije utiču na obradu verbalnih stimulusa različite fonološke strukture, pri čemu je kontrolisan aspekt značenja reči i stepen njene apstraktnosti, s obzirom da njihov uticaj u dosadašnjim studijama nije sistematski razmotren. U oba eksperimenta ispitanici su radili zadatak leksičke odluke, pri čemu su reči, odnosno pseudoreči, vizuelno prikazivane unutar oštarih ili oblikih okvira. U prvom eksperimentu vizuelna informacija prethodila je verbalnoj, dok su u drugom eksperimentu prikazivane istovremeno. Rezultati oba eksperimenta ukazuju na to da postoji uticaj vizuelne informacije na efikasnost obrade verbalnih stimulusa; međutim, dobijeni nalazi ispitivanja obrade prirodnog jezika potvrđuju da se jezičko-simbolički efekti javljaju u ranim fazama obrade i govore u prilog pretpostavci o presemantičkoj prirodi jezičkog simbolizma.

Ključne reči: jezički simbolizam, značenje, srpski jezik

UVOD

Filozofi i književnici su od davnina isticali povezanost imena i objekta koji ime označava (Plato, 2008, Shakespeare, 1997). Međutim, savremena lingvistika, od Sosira do danas, insistira na učenju po kojem je odnos značenja reči i onoga što reč označava arbitraran, odnosno stvar konvencije (Saussure, 1959). U novije vreme, nasuprot tvrdnji o arbitarnosti, teorija jezičkog simbolizma pretpostavlja da odnos između zvučanja i značenja reči nije u

¹ jelena.sucevic@gmail.com

potpunosti arbitraran. Iako su dokazi koji govore u prilog toj ideji bili prisutni dugi niz godina (Köhler, 1929), jezički simbolizam postao je predmet interesovanja psiholingvističkih studija tek u proteklih desetak godina. Psihološka relevantnost jezičkog simbolizma značajna je zbog njegove potencijane uloge u mehanizmima usvajanja i obrade jezika. Prema teoriji Ramačandrana i Hubarda, jezičko-simbolički efekti nastaju kao posledica načina na koji je neuralni sistem ustrojen. Naime, ti autori pretpostavljaju da istovremena aktivacija motornih i somatosenzornih zona koje su uključene u artikulaciju različitih zvukova i aktivaciju vizuelnih zona zaduženih za obradu objekata različitih oblika dovodi do tih efekata (Ramachandran & Hubbard, 2001). Novije studije jezičkog simbolizma ukazuju na to da jezičko-simbolički efekti nastaju u ranim fazama obrade verbalnog materijala i imaju presemantičku prirodu (Westbury, 2005, Ković, Plunkett, & Westermann, 2010). Najveći broj dosadašnjih eksperimentalnih studija jezičkog simbolizma ispitivao je postojanje jezičko-simboličkih efekata prilikom obrade pseudoreči, dok studije koje su imale za cilj da taj fenomen ispituju na rečima prirodnog jezika ne daju jednoznačne nalaze (Newman, 1933, prema: Westbury, 2005, Ilić et al., 2012).

PROBLEM, CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ova studija imala je za cilj da ispita postojanje jezičko-simboličkih efekata prilikom obrade prirodnog jezika. Sprovedena su dva eksperimenta u kojima je ispitivano je da li i na koji način vizuelna informacija utiče na obradu verbalnog materijala. Ukoliko su efekti jezičkog simbolizma prisutni, očekujemo da će oštri, uglasti oblici olakšati obradu reči koje imaju oštru fonološku strukturu, a usporiti obradu reči koje imaju meku fonološku strukturu, dok će prikazivanje ovalnih oblika olakšati procesiranje reči koje zvuče meko, a otežati obradu reči koje zvuče oštro.

Sprovedena su dva eksperimenta u kojima je učestvovalo ukupno 43 ispitanika, studenata Psihologije sa Filozofskog fakulteta u Beogradu. U predistraživanju, a na osnovu kriterijuma prethodnih istraživanja (Janković & Marković, 2000), izabrano je ukupno 15 reči koje zvuče meko i ukazuju na oble objekte i 15 reči koje zvuče oštro i ukazuju na oštre, uglaste objekte, pri čemu su sve reči bile visokofrekventne i sadržale istu fonološku strukturu (CVCVC). Prilikom izbora stimulusa kontrolisan je i potencijalni uticaj značenja reči i stepena njene apstraktnosti na ispitivane efekte. Imajući u vidu da njihova uloga do sada nije sistematski ispitivana, sve reči koje su izabrane za stimulse ukazuju na konkretne objekte. Na osnovu

izabranih reči, konstruisano je odgovarajućih 15 mekih, odnosno 15 oštih pseudoreči. Konstruisano je 6 oblih i 6 uglastih vizuelnih stimulusa koji su varirali prema izraženosti dimenzije oštrost/oblost, a zatim je 16 ispitanika (koji nisu učestvovali u kasnijim eksperimentima) procenjivali te stimulse. Na osnovu procena ispitanika, izabrana su po dva oštra i dva obla stimulusa: tipični (procenjen kao najoštiji/najobliji) i atipični (procenjen kao najmanje oštar/najmanje obao).

U oba eksperimenta korišćena je adaptirana verzija vizuelnog zadatka leksičke odluke (Westbury, 2005), gde su ispitanici imali zadatak da odgovore na to da li prikazani verbalni stimulus ima značenje ili nema, pri čemu su verbalni stimulusi prikazivani unutar oštih ili oblih okvira. U prvom eksperimentu vizuelna informacija prethodila je prikazivanju verbalne. Najpre je prikazivan obao ili oštar okvir u trajanju od 1.000 ms, a zatim su unutar okvira prikazivani verbalni stimulusi na koje su ispitanici imali zadatak da odgovore. Drugi eksperiment sproveden je s ciljem da se ispita da li se dobijeni obrazac rezultata javlja i u situaciji kada se vizuelna i verbalna informacija izlažu istovremeno. Eksperimentalna procedura bila je identična kao u prvom eksperimentu, s tim da su okvir i reč, odnosno pseudoreč, izlagani istovremeno.

REZULTATI

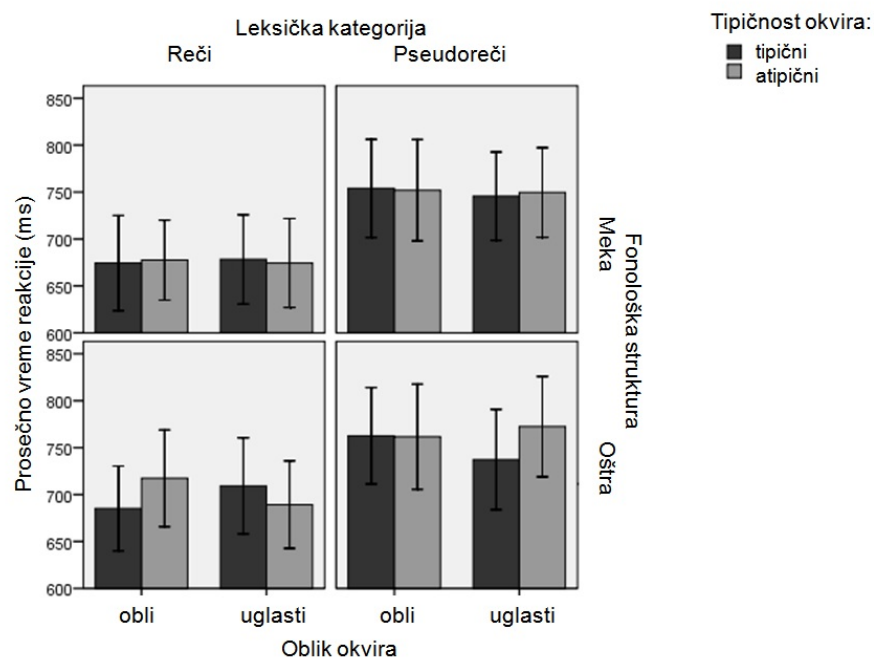
Rezultati prvog eksperimenta

Vremena reakcije analizirana su pomoću $2 \times 2 \times 2 \times 2$ analize varijanse za ponovljena merenja sa faktorima Oblik okvira (obli i uglasti), Tipičnost okvira (tipični i atipični), Leksička kategorija (reči i pseudoreči) i Fonološka struktura (oštra i meka fonološka struktura). Utvrđen je značajan glavni efekat faktora Fonološka struktura ($F(1,22) = 15,4; p < 0,01$) i Leksička kategorija ($F(1,22) = 83,35; p < 0,01$). Utvrđeno je da su verbalni stimulusi meke fonološke strukture procesirani brže (713,19 ms) od stimulusa oštre fonološke strukture (729,35 ms). Reči (688,18 ms) obrađuju se brže nego pseudoreči (754,35 ms). Nisu utvrđeni značajni glavni efekti faktora Oblik okvira i Tipičnost okvira ($p > 0,05$).

Rezultati su pokazali da postoji značajna interakcija Oblika okvira, Tipičnosti Okvira i Leksičke kategorije ($F(1, 22) = 5,79; p < 0,05$), kao i interakcija Oblika okvira, Tipičnosti okvira, Fonološke strukture i Leksičke kategorije ($F=9,76, df =1, 22, p < 0,01$). Naknadnim poređenjima utvrđeno je da se reči koje zvuče oštro obrađuju brže ukoliko su prikazane unutar

tipičnog oblog okvira nego kada su prikazane unutar atipičnog oblog okvira ($t = 2,57$, $df = 22$, $p < 0,05$), dok se nereči koje zvuče oštro brže obrađuju ukoliko su prikazane unutar tipičnih uglastih okvira nego kada su prikazane unutar atipičnih uglastih okvira ($t = 2,79$, $df = 22$, $p < 0,05$), kao što se može videti na Slici 1.

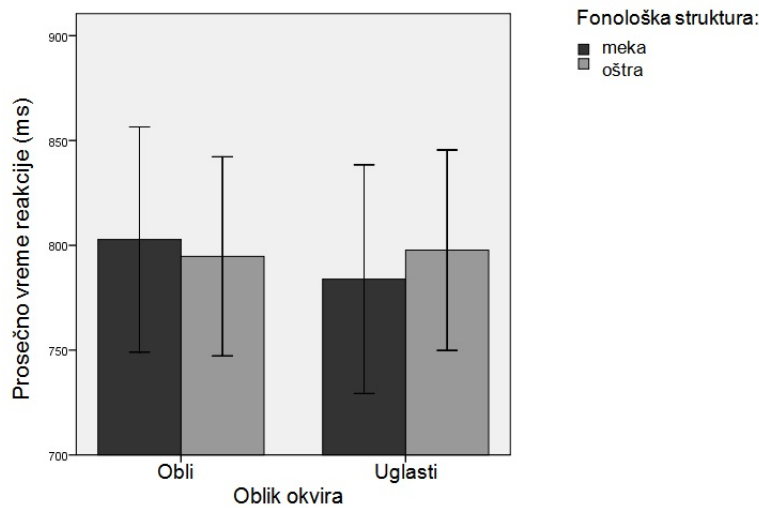
Slika 1. Rezultati prvog eksperimenta: Prosečna vremena reakcije za tačne odgovore za reči i pseudoreči oštre i meke fonološke strukture unutar tipičnih i atipičnih obli i oštih okvira

Rezultati drugog eksperimenta

Rezultati drugog eksperimenta pokazali su da postoji značajan efekat leksičke kategorije ($F(1, 19) = 36,43$, $df = 1,19$, $p < 0,01$) i tipičnosti okvira ($F = 7,25$, $df = 1,19$, $p < 0,05$). Utvrđeno je da je značajna i dvostruka interakcija oblika okvira i fonološke strukture ($F = 5,47$, $df = 1,19$, $p < 0,05$), pri čemu se verbalni stimulusi koji zvuče meko brže obrađuju kada su prikazani u uglastom okviru nego kada su prikazani u oblom okviru ($t = 2,15$, $df = 19$, $p < 0,05$), dok kod stimulusa koji imaju oštru fonološku strukturu ne postoji efekat okvira na efikasnost procesiranja ($p > 0,05$), kao što je prikazano na Slici 2.

Slika 2. Rezultati drugog eksperimenta: Prosečna vremena reakcije za tačne odgovore za verbalne stimuluse oštre i meke fonološke strukture unutar obli i oštih okvira

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Izlaganje okvira, odnosno vizuelne informacije kao konteksta (eksperiment 1) ili simultano s verbalnom informacijom (eksperiment 2), rezultiralo je različitim obrascem uticaja okvira na procesiranje verbalnih stimulusa. Naime, utvrđeno je da, ukoliko vizuelna informacija prethodi verbalnoj, postoji efekat tipičnosti okvira, dok se u situaciji kada je izlaganje vizuelne i verbalne informacije simultano, javlja efekat oblika okvira. Efekta tipičnosti okvira u situaciji izlaganja okvira kao konteksta javlja se samo prilikom obrade verbalnih stimulusa oštre fonološke strukture, dok kod stimulusa meke fonološke strukture izostaje. Međutim, moguće je da izvestan efekat okvira postoji i u slučaju stimulusa meke fonološke strukture, ali se nije ispoljio jer se, kako je utvrđeno, stimulusi meke fonološke strukture obrađuju značajno brže u poređenju sa stimulusima oštre fonološke strukture, te nije bilo moguće tu razliku zabeležiti bihevioralnom merom, kao što je vreme reakcije. S druge strane, ukoliko postoji simultano izlaganje verbalne i vizuelne informacije, prisutna je interakcija karakteristika vizuelne i verbalne informacije, odnosno oblika okvira i fonološke strukture, pri čemu efekat oblika okvira postoji samo u slučaju stimulusa meke fonološke strukture. Međutim, obrazac zabeleženih interakcija (efikasnije procesiranje stimulusa meke fonološke strukture ukoliko su prikazani u uglastim okvirima) obrnut je od obrasca koji bi bio očekivan na osnovu hipoteze jezičkog simbolizma. Ti nalazi nisu u skladu s rezultatima studije u kojoj je primenjen sličan eksperimentalni dizajn (Westbury, 2005), a u kojoj je utvrđeno da se „meka” slova efikasnije obrađuju ukoliko su prikazana unutar obli okvira, a „oštra” slova ukoliko su prikazana

unutar uglasnih okvira. Obrnuti obrazac prisutan u slučaju obrade reči ukazuje na postojanje dodatnih faktora koji utiču na obradu verbalnih stimulusa u situaciji kada je uveden faktor značenja, jer pojedinačna slova, za razliku od pojedinačnih reči, nemaju značenje..

Uzevši u obzir rezultate oba eksperimenta, može se zaključiti da su i u slučaju obrade prirodnog jezika potencijalni jezičko-simbolički efekti prisutni u veoma ranim fazama obrade. Nalazi drugog eksperimenta govore u prilog hipotezi o presemantičkoj prirodi jezičkog simbolizma i sugerišu to da jezički simbolizam u slučaju obrade prirodnog jezika predstavlja ometajući faktor, a ne olakšavajući, bar kada je reč o zadatku leksičke odluke.

LITERATURA

- Ilić, O., Ković, V., & Janković, D. (2012). Crossmodal correspondences in natural language: distribution of phonemes and consonant-vowel patterns in Serbian words denoting round and angular objects. *13th International Multisensory Forum*, Oxford, UK.
- Janković, D. & Marković, S. (2000). Phonetic-iconic congruency: Takete-Maluma Phenomenon. *The 23rd European Conference on Visual Perception*. Groningen, The Netherlands. Perception 29, ECVF. Abstract Supplement.
- Ković, V. Plunkett K., & Westermann, G. (2010). The shape of words in the brain. *Cognition*, Vol. 114, 1, 19–28.
- Köhler, W. (1929). Gestalt psychology, an introduction to new concepts in modern psychology. NY: Liveright.
- Plato (2008). Cratylus, Project Gutenberg – free online library, www.gutenberg.org
- Ramachandran, V. S. & Hubbard, E. M. (2001). Synaesthesia – A window into perception, thought and Language. *Journal of Consciousness Studies*, 8, 3–34.
- Saussure, F. D. (1959). *Course in general linguistics*. New York: Philosophical Library.
- Shakespeare, W. (1997). Romeo and Juliet, Project Gutenberg – free online library, www.gutenberg.org
- Westbury, C. (2005). Implicit sound symbolism in lexical access: Evidence from an interference task. *Brain & Language*, 93, 10–19.

SISTEMI KODOVANJA SIMBOLIČKIH I ANALOGNIH PREDSTAVA U DUGOROČNOJ MEMORIJI

Bojan Lalić¹, Oliver Tošković

Univerzitet u Prištini – Kosovska Mitrovica, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Filozofski
fakultet, Univerzitet u Beogradu

Cilj ovog istraživanja bio je da utvrdi da li je format informacija uskladištenih u dugoročnoj memoriji u verbalnom kodu, neverbalnom kodu ili u oba koda istovremeno. S tom svrhom je na uzorku od 30 studenata izvršeno eksperimentalno istraživanje u kojem su studenti dobili zadatak kategorizacije, tj. zadatak da za svaki od izloženih stimulusa (reči ili slike) odgovore da li pripadaju ili ne predhodno definisanoj kategoriji. Merena je brzina reakcije i broj grešaka za svaku kategoriju. Time je proveravano u kojem su kodu sadržaji u dugoročnoj memoriji realizovani. Ukoliko bi brzina obrade verbalnih stimulusa bila brža, tu pojavu bi objašnjavlo skladištenje informacija u verbalnom kodu ili u oba koda. Ukoliko bi brzina obrade neverbalnih stimulusa bila brža, onda bi sadržaji bili kodovani u neverbalnom ili u oba koda. Na kraju, ako bi brzina obrade bila ista, onda bi sadržaji u memoriji bili realizovani u oba koda.

Dvofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) za ponovljene uzorke, utvrđeno je da nema značajne razlike u reagovanju na verbalne i neverbalne stimuluse, mada je značajnost granična ($p = 0,058$). Takvi rezultati idu u prilog pretpostavci da su sadržaji u dugoročnoj memoriji realizovani u oba koda (verbalnom i neverbalnom).

Ključne reči: *Sistemi kodovanja, verbalni kod, neverbalni kod, simboličke predstave, analogne predstave.*

¹ bolalic@gmail.com

UVOD

Reprezentacije spoljašnjeg sveta u dugoročnoj memoriji uskladištene su u određenom kodu. Kod, po Kostiću (Kostić, 2006), predstavlja format, odnosno način u kojem je realizovan određeni sadržaj.

U literaturi se najčešće pominju simbolički i analogni kodovi – za realizaciju formata simboličkih i analognih predstava (Kostić, 2006; Ivić, 1987; Paivio, 1990). Simbolički kodovi predstavljaju sadržaj koji na koji način ne odgovara onom što predstavlja i najčešće se pod takvom vrstom koda podrazumeva verbalni način predstavljanja, odnosno jezik. S druge strane, analogni kodovi su na neki način slični onome što predstavljaju. Analogni kodovi su vezani za čulna iskustva i to su, uglavnom, slike i zvučne predstave. S obzirom na to da su simbolički kodovi vezani uglavnom za verbalne sadržaje, po glavnoj podeli kodovi mogu biti na verbalni i neverbalni (Kostić, 2006; Paivio, 1990).

Različite teorije davale su značaj jednoj ili drugoj vrsti kodova. Neki autori su tvrdili da su sadržaji na mentalnom planu predstavljeni neverbalnim kodovima, a drugi – verbalnim (Kostić, 2006; Ivić, 1987). Alan Paivio je u svojoj teoriji dvostrukog koda tvrdio da postoje dve različite vrste kodova, verbalni i neverbalni i da su sadržaji u memoriji realizovani u oba koda (Paivio, 1990).

Cilj ovog rada jeste da utvrdi da li su informacije u dugoročnoj memoriji realizovane u verbalnom kodu, neverbalnom kodu ili u oba koda istovremeno. S tom svrhom, dizajniran je eksperiment kategorizacije, gde su ispitanici kategorisali stimulse (verbalne i neverbalne) u unapred definisane kategorije. Pretpostavka je da će ispitanici brže kategorisati stimulse koji su istog formata kao i kod u kojem je materijal realizovan u memoriji. Ukoliko bi se pokazalo da ispitanici brže kategorišu verbalne stimulse, to bi išlo u prilog verbalnom kodu, jer bi dekodovanje neverbalnog stimulusa zahtevalo najpre dekodovanje verbalnog materijala iz memorije u neverbalni (ili obrnuto) radi upoređenja. S druge strane, ako bi se pokazalo da ispitanici brže kategorišu neverbalne stimulse, to bi išlo u prilog neverbalnom kodu. Najzad, ukoliko bi ispitanici istom brzinom kategorisali obe vrste stimulusa, to bi išlo u prilog shvatanju o postojanju dva koda (verbalnom i neverbalnom).

Superiornost u brzini bilo jedne ili druge vrste stimulusa ne bi diskvalifikovala tezu o realizaciji sadržaja u dva koda, jer mi nemamo pouzdane podatke o tome da li se dekodovanje iz verbalnog i neverbalnog koda odvija istom brzinom. Ukoliko dobijeni nalazi pokažu da

ispitanici brže obrađuju verbalne stimulse, sistemi kodovanja koji bi to mogli da objasne bili bi verbalni i dvostruki. Ako ispitanici brže obrađuju neverbalne stimulse, sistemi kodovanja koji bi to objasnili bili bi neverbalni i dvostruki. Ako bi se pokazalo da je brzina obrade ista, onda bismo mogli govoriti o dvostrukom sistemu kodovanja.

METOD

Uzorak je činilo 30 studenata (14 muškog i 16 ženskog pola), prigodno odabranih, starosti od 20 do 35 godina. Eksperiment je dizajniran u programu Superlab i izveden na laptop uređaju.

Stimulusi

Ispitanicima je ukupno prikazano 5 kategorija stimulusa: sisari, odeća i obuća, prevozno sredstvo, voće, muzički instrument. Stimulusi iskazani verbalno i neverbalno predstavljali su iste pojmove, zbog održanja tipičnosti pojmova konstantnom (Rosch, 1978), kako razlike u prepoznavanju verbalnog i neverbalnog materijala ne bi bile produkt tipičnosti pojmova koje predstavljaju, već isključivo razlika u baratanju verbalnim i neverbalnim materijalom.

Postupak

U ovom eksperimentu korišćen je zadatak kategorizacije. Najpre je ispitanicima izlagana reč koja označava kategoriju stimulusa, a zatim serija od 40 slučajno raspoređenih stimulusa (20 verbalnih i 20 neverbalnih), od kojih je 20 (po 10 verbalnih i neverbalnih) bilo tačno, a 20 netačno. Od ispitanika se zahtevalo da ocene da li prikazani stimulusi pripadaju zadatoj kategoriji stimulusa ili ne. Pritom je mereno vreme klasifikovanja tačnih stimulusa (prva zavisna varijabla). Mogući odgovori bili su DA i NE, i davali su se pritiskom na odgovarajuće tastere. Netačni odgovori nisu uzeti u analizu vremena reakcije, ali su računati kao broj grešaka (druga zavisna varijabla). Po principu latinskog kvadrata, poslednja kategorija stimulusa u seriji izlaganja pomerana je posle svakih 6 ispitanika na prvo mesto.

Pred početak eksperimenta svim ispitanicima izloženo je uputstvo, nakon čega je sledila vežba. Nakon završene vežbe i verifikovanja da su ispitanici razumeli uputstva, eksperiment je nastavljan. Eksperiment je u proseku trajao 6 minuta.

REZULTATI

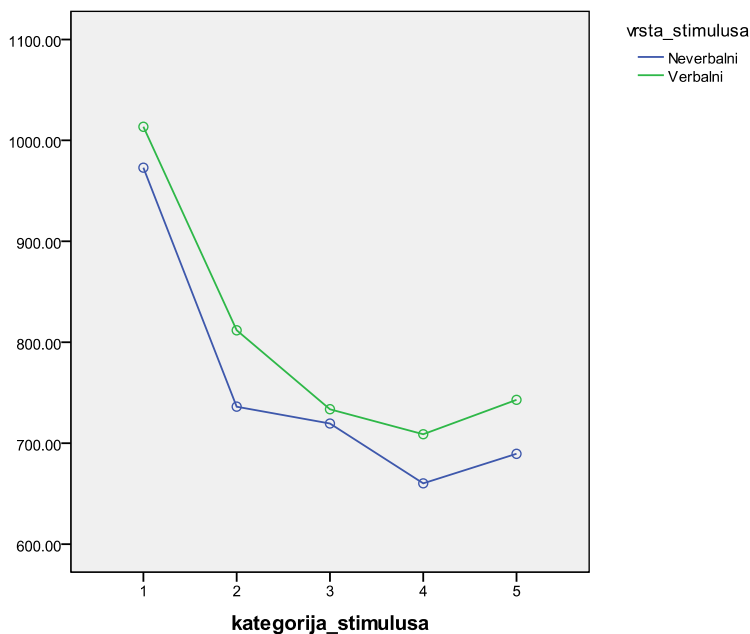
Analiza brzine reakcije

Srednje vrednosti brzina reakcije kretale su se u opsegu od 600 do 1.000 ms za sve kategorije i vrste stimulusa. U analizi razlika korišćena je dvofaktorska analiza varijanse (ANOVA) za ponovljene uzorke, gde su faktori bili vrsta stimulusa (verbalni i neverbalni) i kategorija stimulusa (sisari, voće itd.). Dobijeni rezultati pokazuju da ne postoji značajna razlika između dve vrste stimulusa ($F(1,29) = 3,892$, $p = 0,058$). Primetno je da je značajnost marginalna, pa dobijene rezultate i njihovu interpretaciju treba uzeti s blagom rezervom.

Dobijena je statistički značajna razlika između kategorija stimulusa ($F(4,116) = 43,885$; $p < 0,0005$, $\eta^2 = 0,602$). Na kraju, rezultati pokazuju da ne postoji interakcija između kategorija i vrste stimulusa ($F(4,116) = 0,690$, $p = 0,600$), što znači da ne postoje statistički značajne razlike između verbalnih i neverbalnih stimulusa ni u jednoj od kategorija.

Rezultati su prikazani i u sledećem grafiku (Slika 1):

Slika 1: Grafik vrednosti po vrsti stimulusa (verbalnih i neverbalnih)

Dalja analiza uključila je LSD post-hoc test, čiji rezultati pokazuju da postoji značajna razlika među svim kategorijama ($p < 0.05$), osim između 3. i 5. kategorije („prevozno sredstvo” i „muzički instrument”).

Analiza broja grešaka

Kao i kod brzine reakcije, korišćena je dvofaktorska analiza varijanse za ponovljene uzorke. Dobijeni rezultati pokazuju da ne postoji značajna razlika u broju grešaka u vezi s pitanjem o vrsti stimulusa ($F(1,29) = 2,744$, $p = 0,108$), ali da postoji značajna razlika kada je u pitanju kategorija stimulusa ($F(4,116) = 3,292$, $p < 0,005$, $\eta^2 = 0,445$). Ne postoji interakcija kategorije i vrste stimulusa ($F(4,116) = 0,541$, $p = 0,706$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi da li se sadržaj u dugoročnoj memoriji realizuje u verbalnom kodu, neverbalnom ili oba koda. Iz dobijenih rezultata možemo izvesti sledeće zaključke:

1. Sadržaji u memoriji kodovani su i u verbalnom i u neverbalnom kodu. S obzirom na to da ne postoje značajne razlike u klasifikaciji verbalnih i neverbalnih stimulusa, a na osnovu prethodno utvrđenih pretpostavki, shvatanje da postoje dva koda jedino objašnjava dobijene podatke.

Međutim, treba imati u vidu da je značajnost dobijenih rezultata marginalna ($p = .058$), pa to ostavlja mogućnost da bi se na nekom većem uzorku mogle dobiti i značajne razlike u korist obrade neverbalnih stimulusa, što bi moglo uključiti i opciju da sadržaji u dugoročnoj memoriji mogu biti i samo u neverbalnom kodu.

2. Neke druge studije, koristeći fMRI metod, pokazuju da postoje različiti centri u mozgu koji su aktivirani na ekspoziciju verbalnih i neverbalnih stimulusa (Kelley et al, 1998). To pokazuje da jedan isti pojam, ako je izražen verbalno ili neverbalno, aktivira različite delove mozga, što može ukazivati na to da su isti pojmovi, uskladišteni na različitim mestima, verovatno i u različitom kodu.

3. Rasprava o kodovima ne završava se na verbalnim i neverbalnim kodovima. Zenon Pilišin formulisao je teoriju jedinstvenog koda, koja se zasniva na kodovanju materijala propozicijama (Pylyshyn, 2002; Pylyshyn, 2003). Propozicije su jeziku slični apstraktni entiteti koji predstavljaju koncepte koji su nezavisni od bilo kog jezika ili nekog specifičnog čulnog modaliteta (Eysenck & Keane, 2000). Takve propozicije kao apstraktni elementi leže u osnovi i analognih i simboličkih predstava.

Postoji opravdana mogućnost da realizovani kodovi u dugoročnoj memoriji budu u propozicijama, ali to nije moglo biti obuhvaćeno ovim istraživanjem, jer realizacija u propozicionom kodu ne ostavlja mogućnost zaključivanja na osnovu iznetog zadatka klasifikacije. Za uključivanje i ovog koda bilo bi potrebno izvršiti dodatna istraživanja sa drugačijim eksperimentalnim nacrtom.

LITERATURA

- Eysenck M. W., Keane, M. T. (2000). *Cognitive Psychology - A Student's Handbook*, Psychology Press, 4th edition.
- Ivić, I. D. (1987). *Čovek kao animal symbolicum, Razvoj simboličkih sposobnosti*, Nolit, drugo izdanje.
- Kelley, W. M., Miezin, F. M., McDermott, K. B., Buckner, R. L., Raichle, M. E., Cohen, N. J., Ollinger, J. M., Akbudak, E., Conturo, T. E., Snyder, A. Z., Petersen, S. E. (1998). Hemispheric Specialization in Human Dorsal Frontal Cortex and Medial Temporal Lobe for Verbal and Nonverbal Memory Encoding, *Neuron*, Vol. 20, 927–936.
- Kostić, A. (2006). *Kognitivna psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Paivio, A. (1990). *Dual Coding Theory*, Mental Representation: A Dual Coding Approach, 53–83, New York: Oxford University Press (first published in 1986 by Oxford University Press, inc., New York).
- Pylyshyn, Z. (2003). Return to the mental image: are there really pictures in the brain?, *Trends in Cognitive Sciences*, Vol.7 No.3.
- Pylyshyn, Z. (2002). Mental imagery: In search of a theory. *Behavioral and Brain Sciences* 25, 157–238.
- Rosch, E. (1978). *Principles of Categorization*, Cognition and categorization, 27–48

UTICAJ PRIRODE I TEŽINE KONKURENTNOG ZADATAKA NA IZRAŽENOST PROSTORNO-BROJEVNE ASOCIJACIJE

Jelena Sučević¹ i Ljubica Jovanović

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet
u Beogradu

SNARC efekat (Spatial Numerical Association of Response Codes) predstavlja tendenciju ljudi da brže odgovaraju na relativno male brojeve levom rukom, a na relativno velike brojeve desnom. Iako se javljanje tog efekta najčešće uzima kao jedan od glavnih argumenata u prilog pretpostavci o pobuđivanju prostornog aspekta mentalne reprezentacije veličine broja, moguće je da on nastaje kao posledica viših kognitivnih procesa, odnosno kao rezultat izbora određene strategije prilikom rešavanja zadatka. Kako bismo ispitali da li postoji uticaj prirode i težine konkurentnog zadatka na javljanje SNARC efekta, odnosno da li i na koji način strategije koje se koriste prilikom upamćivanja u konkurentnom zadatku moduliraju javljanje SNARC efekta, sprovedena su dva eksperimenta. Ispitanici su, pored zadatka prosuđivanja parnosti broja, imali i zadatak da upamte niz od tri slova azbuke koja su izlagana u azbučnom, obrnutom ili neuređenom nizu. Rezultati su pokazali da ukoliko je konkurentni zadatak zahtevan, izostaje javljanje SNARC efekta. Ukoliko je priroda niza u konkurentnom zadatku dodatno naglašena, dolazi do javljanja SNARC efekta. Ti nalazi govore u prilog ideji da se prostorni aspekt brojevnog reprezentacije može posmatrati kao posledica strategija, a ne nužno kao rezultat automatskog procesa.

Ključne reči: SNARC efekat, konkurentni zadatak, strategije kodiranja

UVOD

Jedna od dominantnih ideja prisutnih u oblasti matematičke kognicije jeste ta da je kognitivna reprezentacija veličine broja blisko povezana s reprezentacijom prostora, odnosno da je informacija o veličini broja specijalno kodirana. Jedan od glavnih nalaza na kojem se temelji ta ideja jeste postojanje SNARC efekta (Spatial Numerical Association of Response Codes). On ukazuje na tendenciju ka bržem odgovaranju na male brojeve levom rukom, a na velike

¹ jelena.sucevic@gmail.com

brojeve desnom rukom (Dehaene, Bossini, & Giraux, 1993), pri čemu je niz studija ukazalo na postojanje tog efekta prilikom prosuđivanja o jednocifrenim brojevima, kao i kod diskriminacije dvocifrenih i trocifrenih brojeva. Nasuprot ideji o pobuđivanju spacijalne reprezentacije broja kao automatskom procesu, niz istraživanja pokazao je da je „mentalna brojevnoprava” vrlo fleksibilna i zavisna od strategija koje su pristupne tokom rešavanja zadatka (Wood, Willmes, Nuerk, & Fisher, 2008). Na primer, inverzan SNARC efekat javlja se ukoliko se prilikom rešavanja zadatka angažuju određene strategije, ako ispitanici dobiju instrukciju da zamišljaju raspored brojeva na satu dok rešavaju zadatak (Wood et al., 2008). Takođe, utvrđeno je da konkurentni zadatak koji angažuje resurse vizuospacijalne matrice, ali ne i fonološku petlju, utiče na izraženost SNARC efekta, sugerišući da je vizuelni, odnosno spacijalni materijal barem delom odgovoran za taj efekat (Herrera, Macizo, & Semenza, 2008). Fišer predlaže model kognitivne obrade brojeva prema kojem je spacijalna reprezentacija broja rezultat izbora određene strategije kodiranja informacije o veličini broja u zavisnosti od zahteva zadatka, a ne nužno posledica automatske aktivacije mentalne brojevnoprave (Fisher, 2006).

Skorašnja studija Lindemana i saradnika dodatno ukazuje na potrebu da se preispita pretpostavka o automatskoj prirodi prostornog aspekta reprezentacije brojeva (Lindemann, Abolafia, Pratt, & Bekkering, 2008). Naime, kao kriterijum automatizovanosti procesa, autori pretpostavljaju odsustvo interferencije s konkurentnim zadatkom (Palmeri, 2002, prema: Lindemann, Abolafia, Pratt, & Bekkering, 2008; Lakin, 2006; Breton & Bosse, 2003), a cilj uvođenja konkretnog konkurentnog zadatka bio je da se ispitanicima, usled različite prirode rastućih nizova brojeva, odnosno opadajućih, indukuju za konkurentni zadatak specifične strategije kodiranja (rastući, odnosno opadajući niz). Prema nalazima ovog istraživanja, specifični zahtevi kodiranja konkurentnog zadatka moduliraju izraženost i javljanje SNARC efekta, odnosno ispoljavanje uloge spacijalne komponente brojevnoprave reprezentacije.

Međutim, postavlja se pitanje o tome da li je istovetnost materijala angažovanog u dva simultana zadatka dodatno uticala na modulaciju i izostanak SNARC efekta, pored pretpostavljenih razlika u strategijama kodiranja. Drugim rečima, u pomenutoj studiji konkurentni zadatak imao je dve važne odlike: redosledom brojeva naglašavana je izvesna strategija prostornog kodiranja niza (s leva na desno, odnosno s desna na levo) i materijal je bio numerički, odnosno istovetan s materijalom u konkurentnom zadatku.

Kako bismo utvrdili da li se analogni efekti javljaju i u situaciji kada se materijal u dva zadatka razlikuje, sproveli smo dva eksperimenta u kojima je konkurentni zadatak implicirao specijalnu strategiju kodiranja, ali je materijal bio drugačiji. Naša pretpostavka jeste: ukoliko taj efekat nije uslovljen istovetnošću materijala angažovanog u dva simultana zadatka, obrazac uticaja konkurentnog zadatka na javljanje SNARC efekta trebalo bi da je identičan kao u studiji Lindemana i saradnika – dakle, da nije osetljiv na vrstu materijala angažovanog u konkurentnom zadatku.

METOD I POSTUPAK

Kako bismo ispitali na koji način strategije kodiranja uticu na SNARC efekat i da li je efekat uslovljen prirodom upamćenog materijala, sprovedena su dva eksperimenta u kojima je učestvovalo ukupno 38 ispitanika.

U prvom eksperimentu primenjena je identična eksperimentalna procedura kao u studiji Lindemana i saradnika (Lindeman et al., 2008), pri čemu je sadržaj konkurentnog zadatka izmenjen. Osnovna odlika konkurentnog zadatka ostala je identična, a to je pamćenje niza. S ciljem da se izbegne identičnost materijala u dva simultana zadatka, umesto pamćenja brojeva ispitanici su u ovoj studiji imali zadatak da u konkurentnom zadatku pamte niz od tri slova. Pri tome, u eksperimentu je korišćeno prvih deset slova azbuke, jer se očekuje da prvih deset slova azbuke predstavlja preučen niz, gde je ordinalna informacija u velikoj meri automatizovana.

Ispitanici su radili zadatak prosuđivanja parnosti broja. Na ekranu su izlagani brojevi od 1 do 9, izuzev broja 5, a ukoliko je SNARC efekat prisutan, očekivali smo da će ispitanici brzo reagovati prilikom odgovaranja na brojeve manje od 5 ukoliko odgovaraju levim tasterom, a na brojeve veće od 5 ukoliko odgovor daju desnim tasterom. Ispitanicima je prvo prikazan niz od tri slova azbuke, potom im je prikazan broj o čijojj je parnosti trebalo da prosude. Na kraju, ispitanici su imali zadatak da reprodukuju poziciju jednog od tri prethodno prikazana slova. Eksperiment se sastojao od tri bloka: u jednom bloku slova su prikazana azbučnim redosledom, u drugom bloku obrnutim, dok je u trećem redosled bio neuređen.

Drugi eksperiment sproveden je s ciljem da se proverí da li težina konkurentnog zadatka ima efekat na izostanak SNARC efekta. Eksperimentalna procedura bila je identična kao u prvom eksperimentu, pri čemu je ispitanicima posebno ukazano na rastuću ili opadajuću

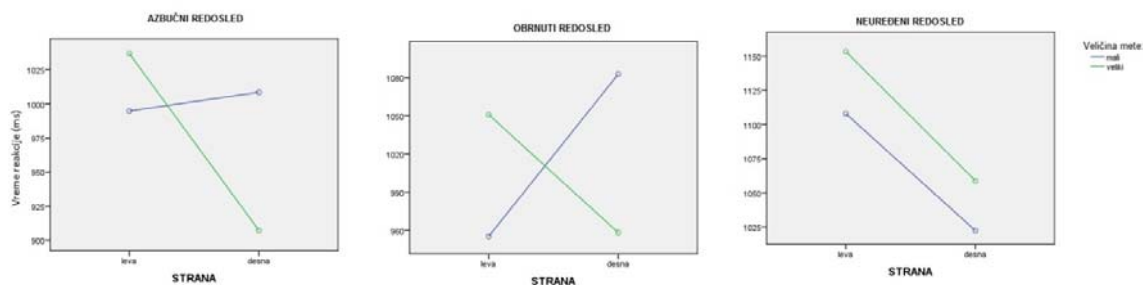
prirodu niza slova, odnosno instrukcija je bila modifikovana s ciljem da se strategija kodiranja koja olakšava pamćenje niza slova jasnije eksplicira.

REZULTATI

Rezultati prvog eksperimenta nisu jednoznačno potvrdili postojanje SNARC efekta. Interakcija strane odgovaranja i veličine broja marginalno je značajna ($F(1,19) = 4,33$, $p = .051$), pri čemu se efekat nije jasno ispoljio ni u jednom od blokova.

Rezultati drugog eksperimenta pokazali su SNARC efekat, odnosno interakciju strane odgovaranja i veličine broja ($F(1,17) = 20,84$, $p < 0,01$). Naknadne analize pokazale su da je efekat prisutan u blokovima sa azbučnim ($F(1,17) = 14,85$, $p < 0,01$) i obrnutim redosledom prikazivanja slova ($F(1,17) = 8,94$, $p < 0,01$), dok ga u bloku s neuređenim redosledom nema (Slika 1). Pored toga, u „neuređenom” bloku utvrđen je efekat strane odgovaranja ($F(1,17) = 6,46$, $p < 0,05$).

Slika 1. Rezultati drugog eksperimenta: Izraženost SNARC efekta u bloku sa azbučnim, obrnutim i neuređenim redosledom

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Nalazi prvog eksperimenta sugerišu da pamćenje materijala bez eksplicirane strategije u konkurentnom zadatku izaziva kognitivno opterećenje koje dovodi do izostanka SNARC efekta. Zanimljivo je da je u ovom eksperimentu do ometanja efekta došlo i usled pamćenja slova, a ne materijala koji pretenduje na resurse vizuospacijalne matrice. S druge strane, u situaciji kada je priroda niza u konkurentnom zadatku dodatno naglašena, odnosno kada je olakšavajuća strategija kodiranja eksplicirana, SNARC efekat je prisutan. Takođe, jedan od važnih uvida ove studije jeste i uticaj samog ekspliciranja strategije ispitanicima na javljanje

SNARC efekta. Ti nalazi govore o važnosti kognitivnih resursa u aktiviranju prostornog aspekta brojevnje reprezentacije. Stoga, čini se važnim da se prilikom razmatranja uticaja konkuretnog zadatka na SNARC, a s ciljem da se bolje sagleda pitanje automatizovanosti prostornog aspekta brojevnje reprezentacije, detaljnije razmotri priroda strategija koje ispitanici koriste, kao i količina resursa koje sama strategija angažuje.

LITERATURA

- Breton, R., Bosse, E. (2002). The Cognitive Costs and Benefits of Automation. *RTO Human Factors and Medicine Panel, Proceedings*.
- Dehaene, S. & Cohen, L. (1997). Cerebral pathway for calculation: Double dissociation between rote verbal and quantitative knowledge of arithmetic. *Cortex*, 33, 219–250.
- Dehaene, S., Bossini, S., & Giraux, P. (1993). The mental representation of parity and number magnitude. *Journal of Experimental Psychology: General*, 122, 371–396.
- Fias, W., Lauwereyns, J., & Lammertyn, J. (2001). Irrelevant digits affect feature-based attention depending on the overlap of neural circuits. *Cognitive Brain Research*, 12(3), 415–423.
- Fischer, M. H. (2006). The future for SNARC could be stark. *Cortex*, 42(8), 1066–1068.
- Herrera, A., Macizo, P., Semenza, C. (2008). The role of working memory in the association between number magnitude and space. *Acta psychologica*, 128, 225–237.
- Lakin, Jessica (2006). Automatic cognitive processes and non-verbal communication. In *The SAGE Handbook of non-verbal communication*. Ed: Manusov Valerie and Patterson, M., 59–77.
- Wood, G., Willmes, K., Nuerk, H., & Fisher, M. (2008). On the cognitive link between space and number: a meta-analysis of the SNARC effect. *Psychology Science Quarterly*, 50(4), 489–525.

PSIHOLOGIJA UMETNOSTI

DIMENZIJE RELACIJSKE KREATIVNOSTI U GRAĐENJU ZAJEDNIČKE PRIČE

Irena Ristić¹, Tijana Mandić

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu

Ispituje se stepen izraženosti novine i povezanosti u dijadnom kreativnom procesu, pod pretpostavkom da su to osnovne dimenzije relacijske kreativnosti čije variranje može objasniti razlike u kreativnom postignuću. 44 studenta Univerziteta umetnosti u Beogradu, raspoređenih u 22 dijade, produkovali su zajedničke priče po namenski osmišljenoj proceduri. U proceni kreativnosti priča korišćen je uzorak od 7 nezavisnih procenjivača, uz praćenje standarda merenja u okviru CAT. Napravljena je rang lista, a zatim je izabrano 8 priča: 4 najkreativnije i 4 najmanje kreativne. U svakoj izabranoj priči procenjivan je stepen izraženosti novine i povezanosti. Analizom varijanse utvrđeno je da se kreativne i nekreteivne priče razlikuju u procenama novine [$F(1,14) = 12,42$ $p < 0,01$]. Potvrđena je i statistička značajnost interakcije: razlika između povezanosti i novine značajno varira između dve grupe priča [$F(1,14) = 6,50$ $p < 0,05$]. Kreativne priče pokazuju izbalansiran odnos novine i povezanosti, mada je novina primarna, dok se kod nekreteivnih priča javlja nesklad između tih dimenzija, uz dominaciju povezanosti. Rezultati ukazuju na to da je razvoj relacijske kreativnosti, kao osnove svakog grupnog procesa u umetnosti, uslovljen visokim stepenom novine u kreativnom inputu svakog učesnika, kao i balansiranim odnosom novine i povezanosti koji omogućuje integraciju jedinstvenih ideja u konstrukt koji tek nastaje.

Ključne reči: kreativnost, novina, povezanost, zajednička priča, procene

Dosadašnje studije kreativnosti usmerene su u većoj meri na individualne domašaje nego na rad grupe, koja se često analizira u negativnom kontekstu, kao da donosi više štete nego koristi. Istraživači diskutuju o različitim načinima kako drugi mogu blokirati kreativni proces,

¹ ir.ristic@gmail.com

dok, istovremeno i sasvim paradoksalno, svi članovi grupe imaju utisak da je postignut visok nivo kreativnosti (Nijstad, Diehl, & Stroebe, 2003). Potvrđen je efekat negativnog primovanja i implicitnog preuzimanja tuđih ideja koje blokiraju pojavu novih (Smith, 2003), a detaljno je razmotrena i pojava preranog konsenzusa koja vodi do nekreativnih rešenja (Janis, 1982). Na drugoj strani, zagovornici koncepta kreativne sinergije smatraju da grupa može postići više od onoga što svaki njen član može učiniti samostalno, i to je njena velika prednost, na koju jasno ukazuju teorije organizacione kreativnosti i timskog rada (Nemeth & Nemeth-Brown, 2003). Ne sme se pritom zanemariti to da grupna kreacija izranja iz složene multifaktorske situacije, te se čini da je važnije postaviti pitanje o njenim uslovima ili pak dimenzijama nego o njenom primatu, posebno u umetničkim disciplinama koje se zasnivaju na grupnoj razmeni i sinhronizovanoj interakciji.

Istraživači kognitivnog pristupa potvrđuju da stimulacija u grupnom kreativnom procesu nastaje kada ideje drugih vode ka „pretresu” dugotrajne memorije i aktiviranju prethodno stečenih znanja, koja se potom koriste za generisanje novih ideja. Mogu se javiti i kognitivne smetnje, kada razmena ideja ometa proces ideacije na individualnom nivou. Da bi grupa pojedinaca koji rade zajedno bila kreativnija od nominalne, kognitivna stimulacija mora biti jača od smetnji (Nijstad, Diehl, & Stroebe, 2003). Međutim, nije dovoljno samo nuditi nove ideje, već se treba istovremeno nadovezivati na tuđe. Partneri u umetničkoj „igri” mogu podstaći dalji razvoj ideje ako svojim predlozima diktiraju nove kreativne izazove i tako svoje „saigrače” stimulišu tokom čitavog procesa, pritom pažljivo osluškujući ideje drugih i tražeći put da se s njima povežu. To je složen zadatak koji ukazuje na dve osnovne dimenzije grupne kreacije, a to su: *novina* i *povezanost*. Novina se odnosi na ispoljavanje ideja koje svaki član može da ponudi kao odgovor na umetnički zadatak, a koje se do određenog trenutka nisu pojavile u referentnoj grupi, dok se povezanost odnosi na stepen koherentnosti i izražava spremnost članova grupe da se nadovežu na prethodno izražene ideje (Ristić, Mandić i Škorc, 2012). U istraživanju koje je sprovedeno polazi se od pretpostavke da obe dimenzije – i *novina* i *povezanost* – treba da budu visoko izražene, uz to izbalansirane, da bi rad umetničke grupe mogao da napreduje i da rezultuje visokim stepenom kreativnosti. Kao pilotsko istraživanje, ovo istraživanje usmereno je na razvoj relacijske kreativnosti koja se odnosi na rad u dijadama, i koja predstavlja osnovu svih grupnih procesa u umetnosti.

Cilj je bio: ispitati da li postoji razlika između kreativnih i nekreativnih produkata studentskih dijada po stepenu izraženosti *novine* i *povezanosti*, i da li postoji specifičan odnos između novine i povezanosti kod produkata s višim stepenom kreativnosti.

METOD

Ispitanici

U eksperimentu su učestvovali studenti Univerziteta umetnosti u Beogradu: ukupno ih je bilo 44, oba pola, uzrasta 21–38 godina, većinom edukovanih u domenu umetnosti i humanističkih nauka. Raspoređeni su po dijadama, od kojih je svaka produkovala po jednu priču (N = 22).

Postupak

Na samom početku eksperimentalne sesije sprovedena je uvodna vežba s ciljem „zagrevanja”, u kojoj su studenti pravili male crteže na osnovu apstraktnih stimulusa. Nakon toga su pozvani da u okviru svojih dijada napišu zajedničke priče. Od studenata je traženo da se ne dogovaraju verbalno kako će priča izgledati, već da je pripreme po principu „lanca”, tako što će naizmenično svaki član dijade upisivati na papir po jednu rečenicu priče, uz uvid u prethodnu/e, a zatim proslediti papir drugom članu dijade. Tako je svaka formirana dijada produkovala po jednu priču. Ukupno trajanje eksperimenta bilo je ograničeno na 30 minuta. Broj rečenica nije bio ograničen.

Merenje

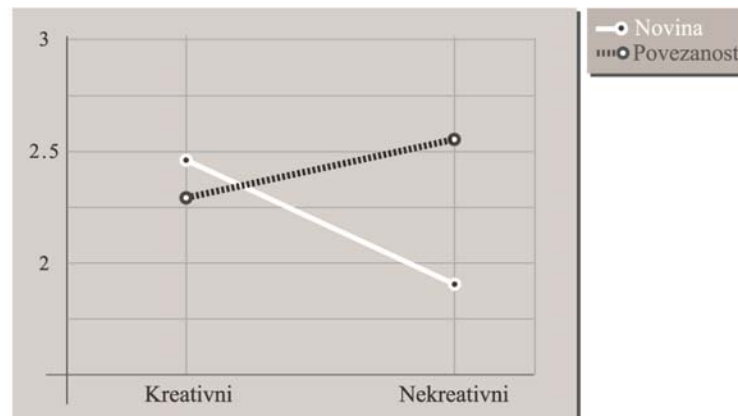
U postupku procene korišćen je uzorak nezavisnih procenjivača (N = 7) koji je uključio kulturne radnike i umetnike sa iskustvom u analizi teksta. Praćeni su standardi merenja u okviru CAT – konsenzualne tehnike procene (Consensual Assesment Tehnique) koja pretpostavlja formiranje ekspertskog uzorka procenjivača ujednačenih po iskustvu i znanju u određenoj oblasti, uz visok stepen njihove saglasnosti koji može biti proveren Kronbahovim alfa koeficijentom [$\alpha \geq 0,70$] (Amabile, 1996). Procenjivači su najpre svaku priču procenili na bipolarnim sedmostepenim skalama kreativnosti [$\alpha = 0,74$], nakon čega je napravljena rang lista kako bi se izabralo osam priča: četiri najkreativnije i četiri najmanje kreativne. U drugom delu procenjivači su dobili zadatak da svaku od izabranih priča procene na dimenzijama *povezanosti* i *novine*. Redosled je i ovde bio balansiran, a postupak je ponovljen bez vremenskog ograničenja. Iako su manje diskriminativne, korišćene su trostepene skale kako bi se dobila što jasnija slika i što je moguće viši stepen saglasnosti između procenjivača. I zaista, provera relijabilnosti pokazala je zadovoljavajući stepen saglasnosti u procenama obe dimenzije [$\alpha = 0,77$].

REZULTATI I DISKUSIJA

Analizom varijanse utvrđeno je da se kreativne i nekredivne priče razlikuju u procenama *novine* [$F(1,14) = 12,42$ $p < 0,01$], ali da ne postoji značajna razlika na dimenziji *povezanosti*. Procenjuje se da kreativne priče sadrže više novih elemenata, dok je stepen povezanosti ujednačen i relativno visok. Potvrđena je i statistička značajnost interakcije faktora *kreativnost* i faktora *dimenzije*: razlika između povezanosti i novine značajno varira između dve grupe priča [$F(1,14) = 6,50$ $p < 0,05$]. Kreativne priče pokazuju izbalansiran odnos novine i povezanosti, mada je novina primarna, dok se kod nekredivnih priča javlja nesklad između tih dimenzija, jer u pričama dominira povezanost znatno iznad stepena novine (Grafik 1)

Grafik 1. Interakcija faktora KREATIVNOST i DIMENZIJE u procenama novine i povezanosti

$$[F(1,12) = 6,12 \text{ } p < 0,05]$$

Nije, dakle, dovoljno da se u zajedničkom kreativnom postupku uvode samo novi elementi koji su usmereni na stepen originalnosti umetničke forme. *Novina* ipak ne može bez *povezanosti* uprkos tome što razlika kod dimenzije povezanosti nije statistički značajna. Koherentnost i celovitost zajedničke tvorevine koja bi mogla pronaći svoju analogiju u odnosu partnera tokom zajedničkog rada, veoma je važan činilac koji obezbeđuje da se novi elementi integrišu u funkciji razvoja forme. Nalaz pokazuje da se dimenzije relacijske kreativnosti ne mogu posmatrati kao izolovani entiteti, već pre svega u njihovom odnosu: treba pratiti dejstvo njihovog ukrštanja u određenom kontekstu! Interakcija koja se pojavila ukazuje na još jednu mogućnost: ispitane dimenzije možda se nalaze u sadejstvu sa nekim opštijim, heuristički jačim relevantnim faktorom koji ovim istraživanjem nije zahvaćen. Detekcija tog faktora jedan je od zadataka za nova istraživanja.

ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da je razvoj relacijske kreativnosti, kao osnove svakog grupnog procesa u umetnosti, uslovljen visokim stepenom *novine* u kreativnom inputu svakog učesnika tokom zajedničkog rada, kao i balansiranim odnosom *novine* i *povezanosti* koji omogućuje integraciju jedinstvenih ideja u konstrukt koji tek nastaje.

LITERATURA

- Amabile, T. M. (1996). *Creativity in context*. Boulder, CO: Westview Press
- Janis, I. L. (1982). *Groupthink* (2nd ed.). Boston: Houghton Mifflin
- Nijstad, B. A., Diehl, M., & Stroebe, W. (2003). Cognitive Stimulation and Interference in Idea-Generating Groups. In P. B. Paulus, & B. A. Nijstad (Eds.), *Group Creativity. Innovation Through Collaboration*. New York: Oxford University Press
- Nemeth, C. J. & Nemeth-Brown, B. (2003). Better than Individuals? The Potential Benefits of Dissent and Diversity for Group Creativity. In P. B. Paulus, & B. A. Nijstad (Eds.), *Group Creativity. Innovation Through Collaboration*. New York: Oxford University Press
- Ristić, I., Mandić, T., Škorc, B. (2012) Možemo li *mi* više od *mene*? *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, br. 22, str. 211–225, Beograd
- Smith, S. M. (2003). The Constraining Effects of Initial Ideas. In P. B. Paulus & B. A. Nijstad (Eds.), *Group Creativity. Innovation Through Collaboration*. New York: Oxford University Press

DA LI SU KOGNITIVNE SPOSOBNOSTI DOVOLJNI PREDIKTORI DIVERGENTNOG MIŠLJENJA ILI SU VAŽNE I OSOBINE LIČNOSTI

Ivana Novakov¹

Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Divergentna produkcija (DP) smatra se ključnom komponentom kreativnosti, a pošto predstavlja sastavni deo Gilfordove teorije sposobnosti, mnoga istraživanja kretala su se u pravcu ispitivanja odnosa divergentne produkcije i inteligencije. S druge strane, nezavisna linija istraživanja fokusirala se na relacije između DP i osobina ličnosti. Međutim, relativno mali broj studija bavio se pitanjem o tome da li osobine ličnosti značajno doprinose predikciji DP, povrh kognitivnih sposobnosti. S ciljem da se odgovori na ovo pitanje, sprovedeno je istraživanje na uzorku od 150 ispitanika (prosečne starosti 18,5 godina), učenika srednjih škola i studenata. Od instrumenata su primenjene Ravenove progresivne matrice za napredne, subtest Šifra sa Vekslerovog individualnog testa inteligencije (VITI) i inventar Velikih pet (BFI), a DP merena je zadacima s testa Divergentnog mišljenja. Rezultati hijerarhijske regresione analize pokazali su da uvođenje osobina ličnosti u model dovodi do značajnog porasta u procentu objašnjene varijanse kriterijuma. Kao značajni prediktori DP izdvajaju se efikasnost radne memorije, Otvorenost ka iskustvu, Neuroticizam, marginalno značajno Savesnost. Na osnovu dobijenih rezultata, možemo zaključiti da divergentna produkcija predstavlja sposobnost koja je u znatnoj meri određena osobinama ličnosti, te da nije opravdano posmatrati taj konstrukt isključivo kroz prizmu kognitivnih sposobnosti.

Ključne reči: *divergentna produkcija, inteligencija, radna memorija, osobine ličnosti, Velikih pet*

¹ ivananovakov@sbb.rs

UVOD

Generisanje inovativnih ideja u oblasti umetnosti i nauke od izuzetnog je značaja, kako za samoaktualizaciju individue, tako i za čitavo čovečanstvo. Pretpostavke o kreativnosti kretale su se od ideja da je pojedinac samo medijum kroz koji božanske sile vrše emanaciju svojih moći, preko stanovišta da se, ipak, radi o sposobnosti konkretnog pojedinca, ali da je karakteriše mistično i magijsko. Iako je psihološki naučni metod doveo do demistifikacije kreativnosti, čini se da o faktorima koji doprinose određenju tog fenomena i dalje ne znamo dovoljno.

Kreativnost se najčešće definiše kao proces stvaranja nečega što je originalno i vredno (Kostić, 2006, str. 408). Gilford je smatrao divergentnu produkciju faktorom koji leži u osnovi kreativnog mišljenja i definisao ju je kao proizvođenje što većeg broja različitih i originalnih ideja na osnovu datih podataka (Guilford, 1950).

Pošto je divergentna produkcija sastavni deo Gilfordove teorije sposobnosti, pitanje o povezanosti kreativnosti i inteligencije predstavlja najstarije područje interesovanja u toj oblasti (Silvia, 2008). Još su Termanova istraživanja, između dva svetska rata, a kasnije i čuvena studija Wallacha i Kogana ukazivali na odsustvo korelacije između tih konstrukata. Psihometrijska istraživanja generalno pronalaze skroman odnos između kreativnosti i inteligencije (Silvia, 2008), a meta-analizom pronađeno je da prosečna korelacija iznosi .174 (Kim, 2005). Međutim, postoje i suprotni nalazi (Kim, 2005). Neke studije pokazuju da fluidna i kristalizovana inteligencija značajno predviđaju kreativno postignuće (Batey, Chamorro-Premuzic, & Furnham, 2009), a noviji radovi ukazuju na to da su i drugi kognitivni faktori (poput radne memorije) relevantni za kreativnost (Carson, 2011). Takođe, u ponovljenoj analizi podataka iz studije Wallacha i Kogana detektovana je značajna korelaciju između inteligencije i kreativnosti (Silvia, 2008).

S druge strane, istraživanja su se bavila relacijama između kreativnosti i osobina ličnosti. Kada se divergentna produkcija sagleda u prostoru Velikih pet dimenzija ličnosti, rezultati meta-analize pokazuju da postoji značajna pozitivna korelacija između divergentne produkcije i Otvorenosti ka iskustvu, Ekstraverzije i Neuroticizma, dok se registruje negativna povezanost sa Savesnošću i Prijatnošću (Feist, 1998).

Na osnovu uvida u literaturu, možemo primetiti da su istraživači mahom izolovano proučavali relacije između kreativnosti i inteligencije, odnosno osobina ličnosti. Međutim, relativno

manjii broj studija bavio se pitanjem inkrementalne validnosti osobina ličnosti naspram sposobnosti, u odnosu na divergentno mišljenje (Mumford, 2003). Stoga je cilj ovog rada bio da se odgovori na pitanje o tome da li osobine ličnosti značajno doprinose predikciji divergentne produkcije, povrh kognitivnih sposobnosti.

METOD

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 150 ispitanika (od čega je 60% ženskog pola), učenika IV razreda gimnazije „Jovan Jovanović Zmaj” i srednjih škola „Bogdan Šuput” i „Svetozar Miletić”, kao i studenata I godine Akademije umetnosti, sa teritorije Novog Sada. Prosečna starost ispitanika iznosi 18.5 godina (SD = 0,73).

Instrumenti

Za merenje divergentne produkcije primenjeni su zadaci s testa Divergentnog mišljenja (Kvaščev, 1975), razvijenog prema Gilfordovoj teoriji – *zadatak neobične upotrebe stvari, kategorija stvari, alternativnih znakova i izvođenja ideja na osnovu nestrukturiranog materijala*. Izbor zadataka vođen je kriterijumom podobnosti za procenu komponenti divergentnog mišljenja – fluentnosti, originalnosti i fleksibilnosti. Procenu su vršila tri nezavisna procenjivača (prosečan koeficijent relijabilnosti iznosi 0,60).

Za merenje intelektualnih sposobnosti primenjene su *Ravenove progresivne matrice za napredne – set II* (Raven, Court, & Raven, 1983, prema: Babcock, 1994).

Efikasnost radne memorije merena je subtestom *Šifra* sa VITI-ja (Berger, 1994).

Za merenje pet dimenzija ličnosti proizašlih iz leksičke studije (Ekstraverzija, Prijatnost, Savesnost, Neuroticizam i Otvorenost ka iskustvu) primenjen je upitnik *BFI* (The Big Five Inventory, John & Srivastava, 1999).

Procedura

Ispitanicima su testovi zadavani grupno, prema unapred utvrđenom redosledu. Pre zadavanja svakog instrumenta učesnicima je pročitano uputstvo, nakon čega su razjašnjavane eventualne nejasnoće. Vreme zadavanje svih testova bilo je ograničeno.

Rezultati

U Tabeli 1 prikazani su koeficijenti Pirsonove korelacije svih varijabli merenih u ovom istraživanju. Divergentna produkcija statistički značajno korelira sa Otvorenošću ka iskustvu ($r = 0,35$, $p < 0,01$) i s radnom memorijom ($r = 0,20$, $p < 0,05$).

Tabela 1. Korelacije između divergentne produkcije, osobina ličnosti i kognitivnih varijabli

	Intelige n-cija	Radna memorija	Ekstraver- zija	Prijatnost	Savesnost	Neuroti- cizam	Otvorenost
Radna memorija	0,35(**)						
Ekstraverzija	-0,15	-0,05					
Prijatnost	-0,17(*)	-0,10	0,25(**)				
Savesnost	-0,05	0,14	0,20(*)	0,27(**)			
Neuroticizam	-0,03	-0,03	-0,33(**)	-0,35(**)	-0,32(**)		
Otvorenost	-0,03	-0,12	0,15	0,12	-0,09	-0,00	
Divergentna p.	0,15	0,20(*)	0,06	0,04	0,10	0,09	0,35(**)

** $p < 0,01$ * $p < 0,05$

Sa svrhom da se odgovori na pitanje da li osobine ličnosti značajno doprinose predikciji divergentne produkcije, poverh kognitivnih sposobnosti, sprovedena je hijerarhijska regresiona analiza. Kriterijsku varijablu predstavljao je sumacioni skor na testu Divergentnog mišljenja, operacionalizovan preko fluentnosti, originalnosti i fleksibilnosti. Prediktorske varijable bile su postignuće na testu inteligencije, efikasnost radne memorije i pet dimenzija ličnosti.

Tabela 2: Hijerarhijska regresiona analiza: kognitivne varijable i dimenzije ličnosti kao prediktori divergentne produkcije

Model	Prediktori	β	T	P	R^2	ΔR^2	ΔF	znač. ΔF
1	Inteligencija	0,149	1,821	0,071	0,022	0,022	3,317	0,071
2	Inteligencija	0,089	1,034	0,303	0,048	0,025	3,851	0,052
	Radna m.	0,170	1,962	0,052				
3	Inteligencija	0,112	1,370	0,173	0,221	0,174	6,240	0,000
	Radna m.	0,196	2,405	0,017				
	Ekstraverzija	0,054	0,657	0,512				
	Prijatnost	0,035	0,416	0,678				
	Savesnost	0,144	1,747	0,083				
	Neuroticizam	0,172	2,011	0,046				
	Otvorenost	0,375	4,862	0,000				

Na osnovu dobijenih rezultata (Tabela 2), možemo videti da prva dva modela imaju marginalno značajnu prediktivnu moć, te da uvođenje radne memorije u drugom bloku doprinosi marginalno značajno predikciji divergentnog mišljenja. U trećem modelu uvođenje osobina ličnosti dovodi do statistički značajnog porasta u predikciji ($\Delta R^2 = 17,4$, $p < 0,01$), pri čemu procenat objašnjene varijanse kriterijuma iznosi 22,1. Kao značajni prediktori izdvajaju se radna memorija ($\beta = 0,20$, $p < 0,05$), Otvorenost ka iskustvu ($\beta = 0,38$, $p < 0,01$) i Neuroticizam ($\beta = 0,17$, $p < 0,05$), dok je Savesnost marginalno značajna. Možemo zaključiti da osobe koje ostvaruju bolje postignuće na testu divergentne produkcije manifestuju bolji kapacitet radne memorije, veću otvorenost ka iskustvu, manju emocionalnu stabilnost i veću tendenciju ka savesnosti.

DISKUSIJA

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da su kognitivni faktori i varijable ličnosti relevantni za postignuće na merama divergentne produkcije, pri čemu osobine ličnosti ne samo da imaju značajan doprinos u predikciji divergentnog mišljenja već su se pokazale i kao bolji prediktori. Dobijeni rezultati u skladu su sa nalazima da testovi kreativnosti koji podrazumevaju divergentno mišljenje slabije koreliraju s testovima inteligencije, za razliku od onih koji uključuju konvergentno mišljenje (Silvia, 2008). Objašnjenje za rezultate koji ukazuju na to da se inteligencija u tom kontekstu ne pokazuje kao statistički značajan prediktor divergentne produkcije najpre leži u različitoj prirodi tih konstrukata. Divergentno mišljenje potrazumeva udaljene asocijacije i iznalaženje što više različitih rešenja, što znatno odstupa od procesa konvergentnog mišljenja koji dominira u testovima inteligencije (Batey, Chamorro-Premuzic, & Furnham, 2010). Takođe, treba imati u vidu da je u ovom istraživanju upotrebljen test sposobnosti koji je bliži meri fluidne inteligencije, te da bi kristalizovana inteligencija možda ostvarila bolju predikciju divergentnog mišljenja (Batey et al., 2009). Radna memorija pokazala se kao značajan prediktor uspešnosti na testu divergentne produkcije, što je u skladu s rezultatima dosadašnjih istraživanja (Carson, 2011) i može se objasniti angažovanjem kognitivnih procesa koji podrazumevaju efikasnu manipulaciju informacijama u vremenski ograničenom kontekstu. Naše istraživanje potvrdilo je očekivanu povezanost između divergentne produkcije i Otvorenosti ka iskustvu, kao i nalaz da Neuroticizam značajno predviđa divergentno mišljenje, što je moguće tumačiti u svetlu opserviranih relacija između kreativnosti i vulnerabilnosti za psihopatologiju (Carson, 2011). Nije potvrđena pozitivna korelacija sa Ekstraverzijom, a ono što je posebno interesantno jeste to da nalaz Savestnost pokazuje tendenciju ka pozitivnoj predikciji divergentnog mišljenja, što je u suprotnosti sa dosadašnjim nalazima (Feist, 1998). Takav rezultat mogao bi se najpre tumačiti u svetlu motivacije za učešće u istraživanju i rešavanje zadataka, kao i spremnosti ispitanika da se konformiraju zahtevima sredine. Na osnovu svega rečenog, vidljiva je potreba da se u naredna istraživanja uvedu varijable poput kristalizovane inteligencije, motivacije, kognitivnih stilova, itd. Takođe, bilo bi interesanto analizirati prediktivnu moć datih varijabli u kontekstu specifičnih domena kreativnog mišljenja.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje približava nas, za još jedan korak, aktuelno prihvaćenom stavu da je kreativnost multifaktorski uslovljen konstrukt – manifestovanje kreativnih potencijala povezano je s faktorima koji izlaze izvan okvira kognitivnih sposobnosti. Rezultati našeg istraživanja ukazuju na to da divergentna produkcija predstavlja sposobnost koja je u znatnoj meri određena osobinama ličnosti, te da nije opravdano posmatrati taj konstrukt isključivo kroz prizmu kognitivnih sposobnosti. Na osnovu dobijenih rezultata, nameće se zaključak da bi trebalo da uslovi za podsticanje razvoja divergentnog mišljenja budu prilagođeni osobinama ličnosti kreativaca.

LITERATURA

- Babcock, R. L. (1994). Analysis of adult age differences on the Raven's Advanced Progressive Matrices Test. *Psychology and Aging*, 9 (2), 303–314.
- Batey, M., Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2009). Intelligence and personality as predictors of divergent thinking: The role of general, fluid and crystallised intelligence. *Thinking Skills and Creativity*, 4, 60–69.
- Batey, M., Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2010). Individual differences in ideational behavior: Can the Big Five and psychometric intelligence predict creativity scores? *Creativity Research Journal*, 22 (1), 90–97.
- Berger, J., Marković, M. i Mitić, M. (1994). *Priručnik za Vekslerov Individualni Test Inteligencije*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Carson, S. H. (2011). Creativity and psychopathology: A shared vulnerability model. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 56 (3), 144–153.
- Feist, G. J. (1998). A meta-analysis of personality in scientific and artistic creativity. *Personality and Social Psychology Review*, 2 (4), 290–309.
- Guilford, J. P. (1950). Creativity. *American Psychologist*, 5, 444–454.
- John, O. P., and Srivastava, S. (1999). The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In: Lawrence A. Pervin and Oliver P. John (Eds.). *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York: The Guilford Press, 102–138.

- Kim, K. H. (2005). Can only intelligent people be creative? *The Journal of Secondary Gifted Education*, 16, 57–66.
- Kostić, A. (2006). *Kognitivna psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kvašćev, R. (1975). *Podsticanje i sputavanje stvaralačkog ponašanja ličnosti*. Sarajevo: Zavod za udžbenike Svjetlost.
- Mumford, M. D. (2003). Where have we been, where are we going? Taking stock in creativity research. *Creativity Research Journal*, 15, 107–120.
- Silvia, P. J. (2008). Creativity and intelligence revisited: A latent variable analysis of Wallach and Kogan (1965). *Creativity Research Journal*, 20, 34–39.

ESTETSKI DOŽIVLJAJ PREDSTAVA RAZLIČITIH TIPOVA PLESA

Maja Vukadinović¹

Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad

Istraživanje ima za cilj da ispita estetski doživljaj posmatrača u vezi s predstava različitih tipova plesa. Trideset i tri studenta Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu procenjivalo je estetski doživljaj plesnih predstava, među kojima su bile predstave klasičnog baleta, savremene igre, flamenka i folklora. Plesne predstave različitih tipova plesa izvedene su „uživo” pred publikom, a izabrane su one koje su u periodu istraživanja bile na repertoaru: Klasičan balet (Dama s kamelijama, Silvija); Savremena igra (Metamorfoze, Božanstvena komedija); Flamenko (Flamenkoholična sećanja, Potraga Felahmengua); Folklor (Ivanjsko cveće – AKUD „Sonja Marinković”, Vilinska planina – KUD „Svetozar Marković”). Korišćen je instrument za ispitivanje estetskog doživljaja plesa, koji obuhvata dimenzije: Dinamizam (izražajno, moćno, snažno, uzbuđujuće), Fascinacija (neprolazno, neizrecivo, jedinstveno, izuzetno), Evaluacija (prefinjeno, elegantno, zavodljivo, osećajno). Rezultati analize varijanse pokazuju da je glavni efekat faktora TIP PLESA značajan i kada se radi o svim ispitivanim dimenzijama estetskog doživljaja. Zaključili smo da se estetski doživljaj plesnih predstava značajno razlikuje u zavisnosti od tipa plesa. Razlike u estetskom doživljaju plesnih predstava različitih tipova plesa moguće je razumeti i interpretirati ako se uzmu u obzir formalne karakteristike svake od ispitivanih vrsta plesa, kao što su određena plesna tehnika, dinamičnost, elegantnost i kompleksnost pokret.

Ključne reči: estetski doživljaj, plesne predstave, različiti tipovi plesa

Ples predstavlja univerzalno ljudsko ponašanje, koje je u prošlosti bilo povezano s različitim ritualima (Sachs, 1937; Janković i Janković, 1949; Farnel, 1999; Brown, Martinez, & Parsons,

¹ vukadinovicmaja.vps@gmail.com

2006), a verovatno je star koliko i ljudska sposobnost hodanja i trčanja (Ward, 2002; Bramble & Lieberman, 2004). Shvatanja različitih autora o nastanku plesa, motivaciji za ples, njegovom smislu i funkciji mogu se sistematizovati u jednoj od obuhvatnijih kategorizacija Ane Maletić (1986) koja govori o sedam pokretača i uzročnika plesa, a to su: urođena čovekova potreba za ritmičnim kretanjem, nužda izživljavanja viška fizičke energije, potreba za ispoljavanjem emocija, nagon za oponašanjem i igrom, instinkt za okupljanjem u zajednicu kao socijalni motiv, potreba za estetskim oblikovanjem i potreba za simboličkom transformacijom primljenih doživljaja (Maletić, 1986).

Na osnovu različite literature, ples se može definisati kao svako ritmičko-telesno kretanje u prostoru, a umetnička igra kao specifična vrsta složenog i visoko artikulisanog kretanja, odnosno kao sistem organizovanih i formalizovanih pokreta koji predstavljaju nosioce određenog značenja i koje umetnik svesno izražava i namerno prenosi posmatraču (Blom & Chaplin, 2000; Meekums, 2005; Duncan, 1981; Stevens, McKechnie, & Malloch, 2001; Tufnel & Cricmay, 2006). Predmet ovog istraživanja jeste umetnička igra, i u daljem tekstu termin *ples* koristiće se kao sinonim za *umetničku igru*.

Unutar plesa mogu se izdvojiti tri formalna aspekta: estetski cilj igre, forma umetničke igre i način izvođenja (Krešić, 1997).

Estetski cilj podrazumeva prisustvo, odnosno odsustvo gledalaca. Ovaj rad bavi se istraživanjem plesa čiji je cilj da estetski deluje na publiku. Naime, u istraživanju će se ispitivati estetski doživljaj posmatrača, tj. publike koja posmatra igru.

Pod načinom izvođenja podrazumevaju se različite forme izvođenja, odnosno struktura umetničke igre određena koreografskim pravilima. Koreografije mogu biti individualne ili grupne i mogu uključivati različit broj plesača. Sve karakteristike koreografije zavise od forme plesa.

Pod različitim formama umetničke igre podrazumevaju se balet, moderan balet, folklorne, nacionalne, istorijske igre, obredne, ritualne, kao i društveno zabavne igre, salonske igre, pa i improvizacije. Različite forme umetničke igre, odnosno plesa, podrazumevaju različit nivo stilizacije koreografija, različite tipične ritmove u kojima se izvode, broj izvođača, kostim, različitu potrebu da se nešto kaže ili izrazi, različit stepen slobode u širini pokreta, kao i različit nivo složenosti pokreta.

S obzirom na sva tri formalna aspekta plesa, ovo istraživanje ima za cilj da se ispita estetski doživljaja plesnih predstava različitih tipova plesa, među kojima su klasičan balet, savremena igra, folklor i flamenko.

Ples kao specifična umetnička disciplina koja prvenstveno koristi kinestetički medijum u izrazu, u kojoj je plesač i subjekt sa estetskim doživljajem i objekat estetskog doživljaja; tek u poslednjih nekoliko decenija ples privlači istraživače u kontekstu ispitivanja estetskog doživljaja koji izaziva ne samo kod publike koja ga posmatra nego i kod samih plesača.

U skladu s tim, dosadašnje bavljenje fenomenom estetskog doživljaja u plesu obuhvatalo je: analizu estetskih pokretača plesa, sagledavanje uloge propriocepcije, kinestetičkog i vestibularnog sistema u estetskom doživljaju plesača, proučavanje onih delova mozga koji su aktivni za vreme izvođenja plesa i za vreme posmatranja plesa, kao i izučavanje uloge onih faktora koji utiču na formiranje estetskog doživljaja plesa, otkrivanje strukture estetskog doživljaja plesa i sačinjavanje instrumenta za merenje estetskog doživljaja plesa (Maletić, 1986; Thomas, 1980; Golomer & Dupui, 2000; Montero, 2006; Hugel, Cadopi, Kohler, & Perrin, 1999; Fenemor, 2003; Mullis, 2006; Brown, Martinez, & Parsons, 2006; Calvo – Merino, Glaser, Grezes, Passingham, & Haggard, 2005; Cross, Hmilton, & Grafton, 2006; Calvo-Merino, Jola, Glaser, & Haggard, 2008; Glass, 2005; Grove, Stevens, & McKechnie, 2005; Stevens, McKechnie, Glass, Scuhubert, & Chen, 2007; Vukadinović 2010; Vukadinović & Marković, 2012).

I pored svega, a upravo zbog složenosti i fenomena estetskog doživljaja i fenomena plesa, estetski doživljaj plesa ostaje nedovoljno istražena oblast, bez obzira na istraživački aspekt i metod kojim se pristupa estetskom doživljaju u plesu. U ovom radu, koji se bavi psihološkim aspektima plesa, mi smo se u istraživanju estetskog doživljaja predstava različitih tipova plesa opredelili za empirijski pristup toj temi.

METOD

Istraživanje je imalo za cilj da se ispita estetski doživljaj posmatrača u vezi s predstavama različitih tipova plesa, među kojima su klasičan balet, moderan balet, folklor i flamenko.

Učesnici istraživanja

Trideset i tri studenta Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu procenjivalo je estetski doživljaj plesa. Ispitanici nisu imali prethodno iskustvo u bavljenju nijednim od ispitivanih tipova plesa.

Stimulusi

Bilo je osam različitih plesnih predstava različitih tipova plesa, među kojima su bili klasičan balet, savremena igra, flamenko i folklor. Plesne predstave različitih tipova plesa izvedene su „uživo” pred publikom, a izabrane su one koje su u periodu istraživanja bile na repertoaru:

- *Klasičan balet (Dama s kamelijama*, Đuzepe Verdi, Libreto: Krunislav Simić, Koreografija i režija: Krunislav Simić, Scena „Jovan Đorđević”, izvodi ansambl Srpskog narodnog pozorišta, Novi Sad. *Silvija*, muzika: Leo Delib, koreografija: Boris Tonin, Svečani koncert povodom jubileja 60 godina Baletske škole, Scena „Jovan Đorđević”, Srpsko narodno pozorište, Novi Sad);
- *Savremena igra (Metamorfoze*, Režija: Jan Makan; Koreografija: Saša Krga, Art klinika, Novi Sad. *Božanstvena komedija*, inspirisana Danteovim istoimenim delom, Koreograf i reditelj: Staša Zurovac, Scena „Jovan Đorđević”, izvodi ansambl Srpskog narodnog pozorišta, Novi Sad);
- *Flamenko (Flamenkoholična sećanja*, Koreografija: Maria Keck, Muzika: tradicionalna, izvodi „La Sed Gitana”, Jazz Wheels klub, Novi Sad. *Potruga Felahmengua*, Koreografija: Tamara i Milena Verežan, Arijana Luburić Cvijanović, Dajana Damjanović, Muzika: Nenad Patković i „Šinobusi”, godišnji koncert grupe „La Sed Gitana”, Velika scena Pozorišta mladih, Novi Sad);
- *Folklor (Ivanjsko cveće*, koreografija: Milorad Lonić, izvodjački sastav, AKUD „Sonja Marinković”, Trg Slobode, Novi Sad. *Vilinska planina*, rukovodilac izvođačkog sastava, kostimograf i scenarista: Dragan Milivojević, godišnji koncert KUD „Svetozar Marković”, Scena „Jovan Đorđević”, Srpsko narodno pozorište, Novi Sad)

Instrument

Korišćen je instrument za ispitivanje estetskog doživljaja plesa, koji je dobijen u prethodnom istraživanju (Vukadinović, 2010). Obuhvatio je 12 sedmočlanih skala, organizovanih u tri dimenzije estetskog doživljaja plesa: *Dinamizam* (izražajno, moćno, snažno uzbudljivo), *Fascinacija* (neprolazno, neizrecivo, jedinstveno, izuzetno), *Evaluacija* (prefinjeno, elegantno, zavodljivo, osećajno).

Postupak

Nakon svake pogledane plesne predstave ispitanici su imali zadatak da procene estetski doživljaj igre na sedmostedmostepenim skalama koje sadrže deskriptore estetskog doživljaja plesa. Za procene ispitanika bilo je predviđeno oko desetak minuta.

Nacrt

Istraživanje je zasnovano na dvofaktorskom multivarijantnom nacrtu. Prva nezavisna varijabla jeste TIP PLESA i ima četiri nivoa (balet, moderan balet, flamenko i folklorne igre). Druga nezavisna varijabla jeste PREDSTAVA u okviru svakog od tipova plesa (četiri tipa plesa) i ima osam nivoa. Zavisne varijable činile su procene na dimenzijama estetskog doživljaja plesa: *dinamizam*, *fascinacija*, *evaluacija*. Nacrt je bio ponovljen po subjektima, odnosno svi ispitanici gledali su i procenjivali sve predstave.

REZULTATI I DISKUSIJA

Generalno posmatrano, rezultati analize varijanse pokazuju da je glavni efekat faktora TIP PLESA na procene estetskog doživljaja predstava statistički značajan $F(7, 32) = 15,902$, $p < 0,000$. Razlike u procenama estetskog doživljaja predstava različitih tipova plesa prikazaćemo u daljem tekstu, u odnosu na svaku dimenziju estetskog doživljaja posebno.

Dinamizam

Glavni efekat faktora TIP PLESA na procene estetskog doživljaja plesnih predstava po dimenziji Dinamizma jeste statistički značajan $F(7,32) = 7,305$, $p < 0,000$. Dakle, postoji

značajna razlika među ispitanicima u procenama estetskog doživljaja predstava različitih tipova plesa po dimenziji Dinamizma. U Tabeli 1 prikazane su procene ispitanika po dimenziji Dinamizma u predstavama različitog tipa plesa.

Tabela 1. Procene ispitanika po dimenziji Dinamizma u predstavama različitog tipa plesa

Estetski doživljaj plesnih predstava: Dinamizam	<i>M</i>	<i>SD</i>
Flamenko: <i>Flamenkoholična sećanja</i>	6,73	0,310
Savremena igra: <i>Božanstvenakomedija</i>	6,20	0,826
Folklor: <i>Vilinska planina</i>	6,14	0,968
Flamenko: <i>Potruga Felahmengua</i>	6,12	0,593
Savremena igra: <i>Metamorfoze</i>	5,86	0,823
Folklor: <i>Ivanjsko cveće</i>	5,71	0,733
Klasičan balet: <i>Silvia</i>	5,71	1,89
Klasičan balet: <i>Dama sa kamelijama</i>	5,64	0,568

Primenom LSD post hoc testa pokazalo se da je predstava flamenka *Flamenkoholična sećanja* procenjena statistički značajno ($p < 0,01$) višim vrednostima u odnosu na sve druge predstave. Zatim, predstave klasičnog baleta procenjene su statistički značajno ($p < 0,01$) nižim vrednostima od predstave flamenka *Flamenkoholična sećanja* i ($p < 0,5$), *Božanstvene komedije*, *Vilinske planine* i *Potrage Felahmengua*. Predstave *Božanstvena komedija*, *Vilinska planina* i *Potruga Felahmengua* ne razlikuju se statistički značajno, ali su procenjene statistički značajno ($p < 0,05$) višim vrednostima u odnosu na predstave baleta, i statistički značajno ($p < 0,01$) nižim vrednostima u odnosu na predstavu flamenka *Flamenkoholična sećanja*.

U ranijem istraživanju (Vukadinović, 2008) pokazalo se da različite formalne karakteristike, kao što su dobra forma, plesачka tehnika, dinamika, elegantnost i složenost pokreta, imaju uticaj na subjektivan doživljaj plesa kod posmatrača. U tom smislu, moguće je

pretpostaviti da formalne karakteristike određenog tipa plesa imaju uticaj i na estetski doživljaj posmatrača kada je reč o predstavama.

Tako, na primer, formalne karakteristike klasičnog baleta – sklad i simetrija pokreta, balans, stabilnost, stroga akademska pravila izvođenja forme i strukture, koja podrazumevaju da su pozicije tela jasno definisane i da je igra na vrhovima prstiju (Warren, 1990; Vaganova, 1969) – verovatno doprinose tome da estetski doživljaj predstava klasičnog baleta po dimenziji Dinamizma bude procenjen značajno najnižim vrednostima, posebno kada se uzme u obzir da je dimenzija Dinamizma izražena preko prideva snažno, moćno, izražajno, uzbudljivo. Dakle, moguće je da formalne karakteristike klasičnog baleta, koje se odnose na pravilnu ravnotežu, stabilnost tela, i orijentaciju u prostoru (Warren 1990; Vaganova 1969), a nešto manje na ritmičnost pokreta, utiču na oblikovanje estetskog doživljaja plesnih predstava kod ispitanika. Takvi rezultati dopunjavaju nalaze ranijeg istraživanja (Vukadinović, 2008), po kojima formalne karakteristike klasičnog baleta utiču na subjektivan doživljaj sklada i evaluacije.

S druge strane, formalne karakteristike plesa flamenka – snažno, bogato i prenaplašeno izražavanje emocija kroz tipične kitnjaste pokrete ruku, udarce nogama i specifične tipove kretanja i okreta (Candelori & Díaz, 1998; Vukadinović, 2002; Gómez Muñoz, 2008; Guerrero Pantoja, 2008) – verovatno doprinose tome da ispitanici estetski doživljaj predstava flamenka po dimenziji Dinamizma procenjuju značajno višim vrednostima u odnosu na druge ispitivane predstave.

Interesantno je, kako se može videti u Tabeli 2, da se predstave flamenka najvišim vrednostima procena izdvajaju i po dimenziji Evaluacije, koja se opisuje pridevima prefinjeno, elegantno, zavodljivo i osećajno. Može se pretpostaviti da visokim procenama po dimenziji evaluacije, kada je reč o predstavama flamenka, doprinose one formalne karakteristike tog plesa koje se odnose na specifičan rad uvijanja šake i rad ruku, što je, pored rada nogu, karakteristično za ples flamenka (Gómez Muñoz, 2008; Candelori & Díaz, 1998). Takav nalaz nadovezuje se na rezultate prethodne studije (Vukadinović, 2008) i sugeriše da su formalne karakteristike plesa flamenka i klasičnog baleta povezane sa subjektivnim doživljajem Evaluacije, dok su tipovi plesa kao što su folklor i savremena igra bliže povezani sa subjektivnom doživljaju Aktiviteta. U daljoj analizi rezultata (Tabela 2) može se uočiti sličan trend kada je reč o procenama estetskog doživljaja predstava različitih tipova plesa po dimenziji Evaluacije.

Evaluacija

Glavni efekat faktora TIP PLESA na procene estetskog doživljaja plesnih predstava po dimenziji Evaluacije statistički je značajan $F(7,32) = 15,895$, $p < 0,000$. Dakle, postoji značajna razlika među ispitanicima u procenama estetskog doživljaja predstava različitih tipova plesa po dimenziji Evaluacije. U Tabeli 2 prikazane su procene ispitanika po dimenziji Evaluacije u predstavama različitog tipa plesa.

Tabela 2. Procene ispitanika po dimenziji Evaluacije u predstavama različitog tipa plesa

Estetski doživljaj plesnih predstava: Evaluacija	<i>M</i>	<i>SD</i>
Flamenko: <i>Flamenkoholična sećanja</i>	6,32	0,369
Flamenko: <i>Potruga Felahmengua</i>	6,02	0,594
Savremena igra: <i>Božanstvena komedija</i>	5,78	0,799
Klasičan balet: <i>Silvia</i>	5,64	0,731
Klasičan balet: <i>Dama sa kamelijama</i>	5,41	0,526
Folklor: <i>Vilinska planina</i>	5,31	1,093
Savremena igra: <i>Metamorfoze</i>	4,88	0,814
Folklor: <i>Ivanjsko cveće</i>	4,87	0,857

Primenom LSD post hoc testa pokazalo se da je predstava flamenka *Flamenkoholična sećanja* procenjena statistički značajno ($p < 0,05$) višim vrednostima u odnosu na sve druge predstave. Predstave *Metamorfoze* i *Vilinska planina* ne razlikuju se značajno i, zajedno s predstavom *Ivanjsko cveće*, procenjene su statistički značajno ($p < 0,05$) nižim vrednostima u odnosu na ostale predstave.

Kad se ima u vidu prethodni stil interpretacije i uticaj formalnih karakteristika svakog od ispitivanih tipova plesa na estetski doživljaj predstava, može se pretpostaviti da formalne

karakteristike savremene igre i folklora utiču na estetski doživljaj predstava tih tipova plesa. Niske procene po dimenziji Evaluacije, kada je reč folklornoj predstavi *Ivanjsko cveće* i predstavi savremene igre *Metamorfoze*, bile su očekivane, s obzirom na to da se dimenzija Evaluacije opisuje pridevima prefinjeno, elegantno, zavodljivo i osećajno. Formalne karakteristike folklora, kao što su ritmičnost, simetrična raspodela igrača po polukrugu, sinhronizovanost tako da se plesači kreću u istom ritmu i tempu držeći se za ruke (Džadžević, 2005; Janković i Janković, 1949), kao i formalne karakteristike savremene igre, kao što su slobodnije korišćenje prostora, slobodnije forme kretanja, među kojima su padanje, ustajanje, hodanje, različiti tipovi okreta, korišćenje glasa, kao i potreba da se odvoji duhovna komponenta od tehnike (Adshead – Lansdale, 1994; Jowitt, 1994; Au, 2002), najverovatnije oblikuje niske procene estetskog doživljaja predstava kod ispitanika po dimenziji Evaluacije. Takav nalaz nadovezuje se na rezultate prethodne studije (Vukadinović, 2008) i sugerise da su formalne karakteristike ta dva tipa plesa bliža subjektivnom doživljaju Aktiviteta.

Fascinacija

Glavni efekat faktora TIP PLESA na procene estetskog doživljaja plesnih predstava po dimenziji Fascinacije statistički je značajan $F(7,32) = 13,022$, $p < 0,000$. Dakle, postoji značajna razlika među ispitanicima u procenama estetskog doživljaja predstava različitih tipova plesa po dimenziji Fascinacije. U Tabeli 3 prikazane su procene ispitanika po dimenziji Fascinacije u predstavama različitog tipa plesa.

Tabela 3. Procene ispitanika po dimenziji Fascinacije u predstavama različitog tipa plesa

Estetski doživljaj plesnih predstava: Fascinacija	<i>M</i>	<i>SD</i>
Flamenko: <i>Flamenkoholična sećanja</i>	5,56	1,181
Folklor: <i>Vilinska planina</i>	4,70	1,692
Flamenko: <i>Potruga Felahmengua</i>	4,65	1,312
Savremena igra: <i>Božanstvena komedija</i>	4,64	1,362
Folklor: <i>Ivanjsko cveće</i>	3,75	0,979
Klasičan balet: <i>Silvia</i>	3,58	1,469
Klasičan balet: <i>Dama sa kamelijama</i>	3,51	1,328
Savremena igra: <i>Metamorfoze</i>	3,46	1,469

Primenom LSD post hoc testa pokazalo se da je predstava flamenka *Flamenkoholična sećanja* procenjena statistički značajno ($p < 0,05$) višim vrednostima u odnosu na sve druge predstave. Predstave *Vilinska planina*, *Potruga Felahmengua* i *Božanstvena komedija* procenjene su statistički značajno ($p < 0,05$) nižim vrednostima u odnosu na predstavu flamenka *Flamenkoholična sećanja*, dok su obe predstave klasičnog baleta, *Ivanjsko cveće* i *Metamorfoze*, procenjene statistički značajno ($p < 0,05$) nižim vrednostima u odnosu na prethodno prokomentarisane predstave.

Dimenzija Fascinacije nije karakteristična samo za estetski doživljaja plesa, s obzirom na to da su deskriptori koji su korišćeni u ovom istraživanju (neprolazno, neizrecivo, jedinstveno i izuzetno) korišćeni i u ranijem istraživanju (Polovina i Marković, 2006) estetskog doživljaja slika. Dakle, dimenzija Fascinacije nije specijalno povezana s nekom određenom umetničkom disciplinom, nego sa estetskim doživljajem umetničkog sadržaja generalno, pa tako i plesa. U tom smislu, pretpostavlja se da rezultati koji sugerišu niske vrednosti procena po dimenziji Fascinacije kod predstava klasičnog baleta i predstave savremene igre *Metamorfoze* verovatno govore o estetskom doživljaju umetničkog sadržaja tih predstava.

ZAKLJUČAK

U interpretaciji rezultata ovog istraživanja, koje je imalo za cilj da ispita estetski doživljaj predstava razčitih tipova plesa, najviše smo se oslanjali na ideju da formalne karakteristike nekog određenog plesa utiču na to kakav će biti i doživljaj predstava tog tipa plesa. Međutim, u ranijim istraživanjima (Stevens, Winskel, Howell, Vidal, Milne-Home, & Latimer, 2009; Glass, 2005) pokazalo se da i drugi faktori, kao što su vizuelni elementi, karakteristike plesača, prostor u kojem se izvodi predstava, utiču na estetski doživljaj plesa. U tom smislu, nalaz koji govori o tome da je predstava *Flamenkoholična sećanja* procenjena najvišim vrednostima, po svim dimenzijama estetskog doživljaja plesa, treba prihvatiti sa oprezom. Kad se ima u vidu i mogućnost uticaja navedenih faktora (Stevens, Winskel, et al., 2009; Glass, 2005) na estetski doživljaj plesa, moguće je da je prostor u kojem su se izvodile plesne predstave imao uticaj na estetski doživljaj plesnih predstava, pa tako i na procene. U ovom istraživanju predstava flamenka, koja je procenjena najvišim vrednostima po svim dimenzijama estetskog doživljaja, izvodila se u klubu u kojem je prostorna distanca između plesača i publike iznosila oko 2 metra, dok se većina drugih predstava koje su uzete kao stimulus u ovom istraživanju, izvodila u pozorištu u kojem je prostorna distanca između plesača i publike iznosila između 10 i 15 metara. Dalje, folklornu predstava *Ivanjsko cveće* učesnici istraživanja gledali su po danu, na otvorenoj velikoj bini u centru grada, dok su ostale predstave bile izvedene u zatvorenom prostoru, uz efekte raznobojnog svetla. Određen broj tehničkih, a relevantnih, uslova izvođenja ovog istraživanja nije bilo moguće kontrolisati, tako da se nedostatak ovog istraživanja možda sastojao u tome što nisu testirane sve varijable relevantne za estetski doživljaj plesa.

Na kraju, može se zaključiti da se estetski doživljaj plesnih predstava značajno razlikuje, što zavisi od tipa plesa. Razlike u estetskom doživljaju plesnih predstava različitog tipa plesa delimično se mogu objasniti i formalnim karakteristikama (određena plesna tehnika, dinamičnost, elegantnost i kompleksnost pokret) svakog od ispitivanih tipova plesa; međutim, potrebno je u budućim istraživanjima uzeti u obzir i druge značajne faktore, kao što su prostor u kojem se izvodi predstava, karakteristike plesača, kao i vizuelni elementi koji mogu oblikovati estetski doživljaj plesnih predstava.

LITERATURA

- Adshead-Lansdale, J. (1994). The dance history literature. A reader's guide. In J. Adshead – Lansdale, & J. Layson (Eds.), *Dance history an introduction*, (pp. 32–41). London & New York: Routledge.
- Au, S. (2002). *Ballet and Modern Dance*. London: Thames and Hudson.
- Blom, A. & Chaplin, L. (2000). *The moment of movement*. London: Dance books
- Bramble, D.M., & Lieberman, D.E. (2004). Endurance running and the evolution of Homo. *Scientific American*, 289, 50 -57.
- Brown, S., Martinez, M.J., & Parsons, L.M. (2006). The neural basis of human dance. *Cerebral Cortex*, 16(8), 1157 – 1167.
- Calvo-Merino, B., Glaser, D. E., Grezes, J., Passingham, R. E., & Haggard, P. (2005). Action Observation and Acquired Motor Skills: An fMRI Study with Expert Dancers. *Cerebral Cortex*, 15(8), 1243–1249.
- Calvo-Merino, B., Jola, C., Glaser, D., & Haggard, P. (2008). Towards a sensorimotor aesthetics of performing art. *Consciousness and Cognition*, 17(3), 911–922.
- Candelori, N. & Díaz, N. F. (1998). *Il Flamenco*. Milano: Xenia.
- Cross, E. S., Hamilton, A. F., & Grafton, S. T. (2006) Building a motor simulation de novo: observation of dance by dancers. *Neuroimage* 31(3), 1257–67.
- Duncan, I. (1981). *Isadora Speaks*. San Francisco: City Light Books.
- Džadžević, D. (2005). *Igra*. Novi Sad: Prometej.
- Farnell, B. (1999). Moving bodies, acting selves. *Annual Review of Anthropology*, 28, 341–373.
- Fenemor, A. (2003). On Being Moved by Performance. *Performance Research*, 8 (4), 107–114.
- Glass, R. (2005). Observer Response to Contemporary Dance. In: R. Grove, C. Stevens, & S. McKechnie, (Eds.), *Thinking in Four Dimensions. Creativity and Cognition in Contemporary Dance*, (pp. 107–121). Melbourne University Press.

- Golomer, E. & Dupui, Ph. (2000). Spectral Analysis of adult dancers sways: sex and interaction vision-proprioception. *International Journal of Neuroscience*. Vol. 105, Issue 1–4
- Gómez Muñoz, R. (2008). Flamenco dance today. *Rutas Flamencas*. Junta de Andalucía, Consejería de Cultura: Empresa Pública de Gestión de Programas Culturales, 45–48.
- Grove, R., Stevens, C. & McKechnie, S. (2005). *Thinking in Four Dimensions. Creativity and Cognition in Contemporary Dance*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Guerrero Pantoja, D. (2008). Flamenco singing today. *Rutas Flamencas*. Junta de Andalucía, Consejería de Cultura: Empresa Pública de Gestión de Programas Culturales, 29–34.
- Hugel, F., Cadopi, M. Kohler, F., & Perrin, P. (1999). Postural control of ballet dancers: a Specific use of visual input for artistic purposes. *International Journal of Sports Medicine*, 20 (2), 86–92.
- Janković, Lj. i Janković, D. (1949). *Narodne Igre. V Knjiga*. Beograd: Prosveta izdavačko preduzeće Srbije.
- Jowitt, D. (1994). Expression and expressionism in American modern dance. In J. Adshead – Lansdale, & J. Layson (Eds.), *Dance history an introduction*, (pp. 169–181). London & New York: Routledge.
- Krešić, I. (1997). Osnovni problemi umetničke igre. U Hrnjica, S., Panić, V., Radoš, K., Krešić, (1997): *Psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 245–279.
- Maletić, A. (1986). *Knjiga o plesu*. Zagreb: Kulturno – prosvetni sabor Hrvatske.
- Meekums. B. (2005). *Dance Movement Therapy. A creative Psychotherapeutic Approach*. London: SAGE Publications.
- Montero, B. (2006). Proprioception as an Aesthetic Sense. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 64(2), 231–242.
- Mullis, E. (2006). Performative Somaesthetics: Principles and Scope. *Journal of Aesthetic Education*, 40(4), 104–117.
- Polovina, M. i Marković, S. (2006). Estetski doživljaj umetničkih slika. *Psihologija*, 39(1), 39–55.

- Sachs, C. (1937). *World history of the dance*. New York: Norton
- Stevens, C., Malloch, S., & McKechnie, S. (2001). Moving mind: The cognitive psychology of contemporary dance. *Brolga: An Australian Journal about Dance*, 12, 7–14.
- Stevens, K., McKechnie, S., Glass, R., Scuhubert, E., & Chen, J. (2007). Methods for Measuring Audience Reaction. Sydney: *The Inaugural International Conference on Music Communication Science*. December, 155–158.
- Stevens, C., Winskel, H., Howell, C., Vidal, L., Milne-Home, J., & Latimer, C. (2009). Direct and Indirect Methods for Measuring Audience Reactions to Contemporary Dance. Available at: <http://www.ausdance.org.au/resources/publications/dance-dialogues/papers/measuring-audience-reactions-to-contemporary-dance.pdf> [Accessed: 15 November 2011].
- Thomas, C. (1980). Aesthetic and Dance. *American Alliances for Health, Physical Education, Recreation, and Dance*. Washington DC: National Dance Association.
- Tufnel, M. & Crickmay, C. (2006). *Body, Space, Image*. London: Dance Books.
- Vaganova, A. (1969). *Basic Principles of Classical Ballet. Russian Ballet Technique*. Courier Dover Publications.
- Vukadinović, M. (2002). *Flamenko – između tišine i usklika*. Novi Sad: Futura.
- Vukadinović, M. (2008). *Subjektivni doživljaj različitih tipova umetničke igre*. (Neobjavljena magistarska teza). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Vukadinović, M. (2010). *Odnos estetskog doživljaja plesača i estetskog doživljaja publike*. (Neobjavljena doktorska teza). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Vukadinović, M. & Marković, S. (2012). Aesthetic experience of dance performances. *Psihologija*, 48 (1), 23-41.

- Ward, C. V. (2002). Interpreting the Posture and Locomotion of *Australopithecus afarensis*: Where do we stand? *American Journal of Physical Anthropology*, 35, 195–215.
- Warren, G. W. (1990). *Classical Ballet Technique*. University of Southern Florida.

DOŽIVLJAJ KREATIVNE VREDNOSTI U ODNOSU NA MOTIV LIKOVNOG DELA

Biljana Pejić¹, Bojana Škorc

Udruženje za empirijska istraživanja umetnosti, Beograd, Fakultet likovnih umetnosti, Univerzitet
umetnosti Beograd

Analizira se odnos između doživljaja likovnog dela i njegovog motiva, tj. pitanje da li postoje razlike u odnosu na kategorije motiva, kao što su apstraktna ili konkretna likovna rešenja. Prethodna istraživanja upućuju na različitu recepciju apstraktne umetnosti kod neobrazovane i obrazovane publike i zbog toga je ispitana recepcija na selektovanoj, obrazovanoj populaciji. Učestvovalo je 32 studenta prve godine Fakulteta likovnih umetnosti. Stimulusi su bili 20 prezentacija poznatih likovnih dela, različitih u pogledu motiva – realistički: pejzaž, portret, mrtva priroda i apstraktni: linije, krugovi. Izlagani su balansiranim redosledom, bez vremenskog ograničenja. Instrument se sastojao od 9 petostepenih skala, koje su merile 3 faktora: kreativnost, tehničku uspelost i lično dopadanje. Analiza varijanse pokazuje da postoji osnovni efekat motiva, efekat faktora i interakcija motiv $\times$ faktor. Pojavljuje se uticaj motiva dela u korist pejzaža i portreta, a na štetu apstraktne umetnosti. Iako se kod neobrazovane publike više puta potvrdilo slabije prihvatanje apstraktne umetnosti, ono se pojavljuje kao nalaz i za obrazovanu grupu, što je verovatno povezano s kratkim trajanjem obrazovanja iz oblasti umetnosti kod te grupe.

Ključne reči: kreativnost, umetnost, doživljaj dela, motiv dela

UVOD

Za razliku od stila, motiv dela nije tako mnogo razmatran u literaturi. To je zanimljivo ako se uzme u obzir da su prethodne studije, i kod nas i u svetu, utvrdile da motiv učestvuje u procesu procene i doživljaja dela, kao i da se ranije uključuje u formiranje utisaka o slici u odnosu na stil (Bachmann, 1983; Augustin et al., 2008).

¹ bilja309@ptt.rs

Studije koje su ispitivale motiv utvrdile su da on, uz stil, predstavlja važno svojstvo u opažanju reprezentacione umetnosti (Leder et al., 2004; Pejić, 2004). Step en uticaja motiva utoliko je veći ukoliko su ispitanici manje osetljivi i upoznati s likovnom umetnošću (Cupchik et al., 1988; Hekkert et al., 1996a, 1996b; Nodine et al., 1993; Pejić, 2004; Winston, 1992). Tako, na primer, manje osetljive osobe koje nisu umetnici preferiraju reprezentacionu umetnost, dok umetnici generalno više vrednuju apstraktnu umetnost (Frumkin, 1963; Furnham et al., 2001a, 2001b; Hekkert et al., 1996a; Kozbelt, 2006; Millis, 2001; Neperud, 1986; O'Hare, 1976; Pejić i sar., 2010). Analiza odgovora pokazuje da te razlike potiču od različitih aspekata umetničkih dela na koje ispitanici usmeravaju pažnju (Hekkert et al., 1996b; Nicki et al., 1975; O'Hare, 1976; Osborne et al., 1970; Winston et al., 1992; Wohlwill, 1968). Manje edukovane osobe veću pažnju obraćaju na svetle boje, sadržaj i realističke opise, a umetnici na kompozicijske elemente (linije, forme, boje) i odnose među njima (Child, 1965; Nodine et al., 1993; Winston et al., 1992). Takođe, manje edukovane osobe više se oslanjaju na semantičke, a umetnici na formalne i stilske osobine slike i odnose među njima (Cupchik et al., 1988; Hekkert et al., 1996b; Winston, 1992).

Manje osetljiva, needukovana publika pravi razlike u procenama različitih motiva i ispoljava veću sklonost ka pojedinim scenama. Tako je utvrđeno da više preferiraju: pastirske scene (Zuckerman et al., 1993), vesele scene (Hoegge, 1984), gradske scene, luke, vodene pejzaže (Bernard, 1972) i predele (Pejić, 2004) nego druge motive.

METOD

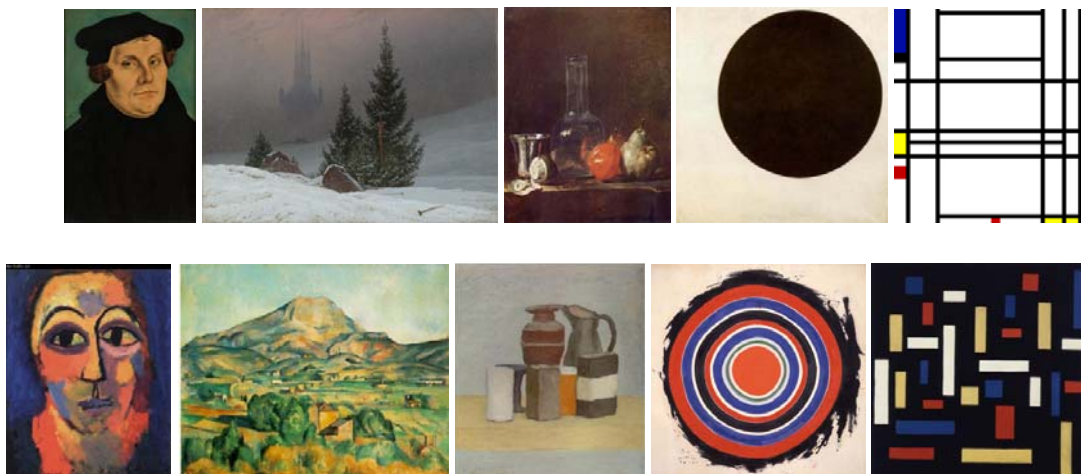
Subjekti

U istraživanju je učestvovalo 32 studenta (81% ženskog i 19% muškog pola), prve godine Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu, smerova: Slikarstvo (56%), Vajarstvo (19%) i Grafika (25%). Izabrani su studenti likovnih umetnosti, kao populacija koja je osetljiva kako na formalne, tako i na relacione aspekte doživljaja.

Stimulusi

Stimulusni materijal sastojao se od 20 reprodukcija slika u boji, priznatih likovnih umetnika. Slike su varirane u pogledu motiva (portret, pejzaž, mrtva priroda, apstraktni objekti – linije i krugovi). Pripadale su različitim stilskim periodima (Slika 1).

Slika 1. Primeri stimulusa variranih po motivu

Instrument

Korišćen je instrument Terese Amabile (Amabile, 1996), koji se sastojao od 9 petostepenih unipolarnih skala koje mere 3 faktora: kreativnost (kreativnost, novina materijala, stepen variranja), tehničku uspelost (kvalitet tehnike, organizacija dela, preciznost dela) i lično dopadanje (sviđanje, estetska privlačnost, spremnost da se verbalno opisuje delo).

Postupak

Ispitanici su procenjivali doživljaj dela prema ponuđenim skalama. Svoje procene izražavali su zaokruživanjem jedne od vrednosti na petostepenoj skali, gde je 1 označavalo minimalnu izraženost, a 5 – maksimalnu izraženost karakteristike. Stimulusi su izlagani putem LCD projektora, slučajnim redosledom, bez vremenskog ograničenja. Ispitivanje je bilo grupno.

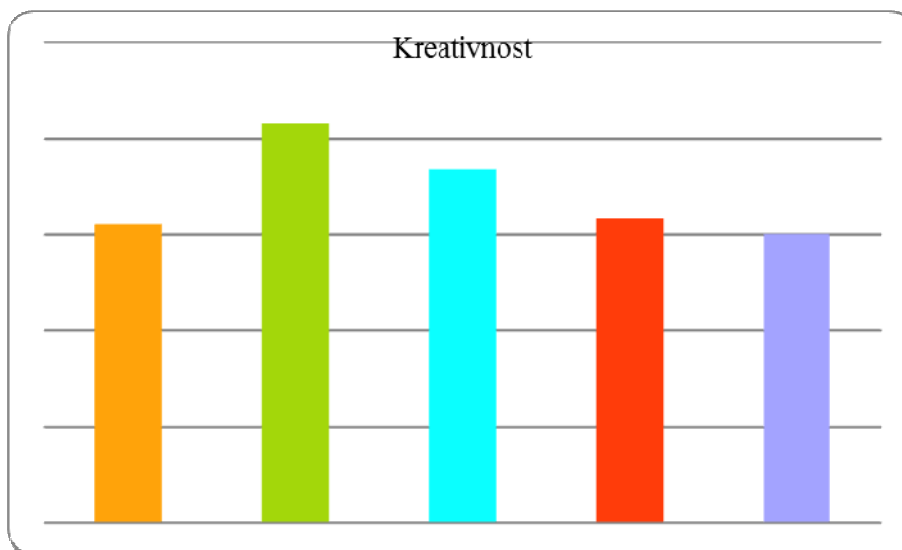
REZULTATI

Analiza varijanse pokazuje da postoji osnovni efekat motiva ($F(4,28) = 12,48, p < 0,001$), osnovni efekat faktora ($F(2,30) = 32,23, p < 0,001$) i interakcija motiv $\times$ faktor ($F(8,24) = 6,74, p < 0,001$).

Izvedene su tri parcijalne analize varijanse u kojima je testirana značajnost motiva slike u okviru svakog faktora. Rezultati pokazuju statistički značajan efekat motiva na faktoru

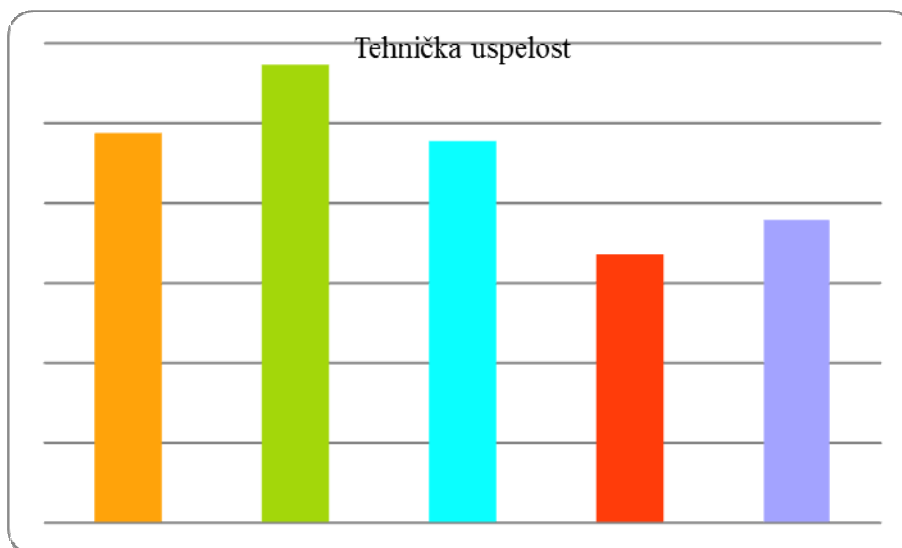
kreativnost ($F(4,28) = 9,28$, $p < 0,001$). Najkreativnijim su doživljeni pejzaži, zatim portreti, a najmanje kreativne jesu mrtve prirode, krugovi i linije (tabela 1 u prilogu).

Slika 2. Procena različitih motiva slika na faktoru kreativnosti

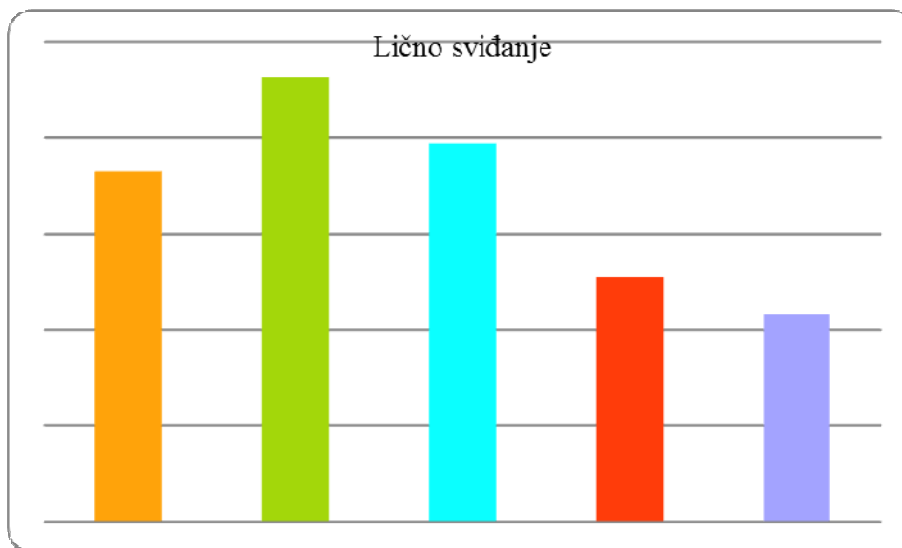
Efekat motiva slike statistički je značajan i na faktoru tehnička uspelost ($F(4,28) = 24,31$, $p < 0,001$) Ispitivanje značajnosti razlika u estetskim procenama između različitih motiva slike pokazuje da se tehnički najuspešijim vide pejzaži, zatim mrtve prirode i portreti, a najmanje krugovi i linije (Tabela 2, u prilogu).

Slika 3. Procena različitih motiva slika na faktoru tehnička uspelost

Rezultati pokazuju da je efekat motiva slike statistički značajan i na faktoru lično dopadanje ($F(4,28) = 11,09$, $p < 0,001$) Ispitanicima se najviše dopadaju pejzaži, zatim portreti i mrtve prirode, a najmanje krugovi i linije (Tabela 3, u prilogu).

Slika 4. Procena različitih motiva slika na faktoru lično sviđanje

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Procena kreativne vrednosti likovnog dela uključuje delovanje tri opšta faktora, pri čemu se pojavljuje uticaj motiva dela. U proceni kreativnosti dela visoko se vrednuju pejzaž i portret, dok su apstraktni motivi i mrtva priroda niže vrednovani. Faktori tehnička uspešnost i lično sviđanje u odnosu na motiv ponašaju se slično: najjasnije se ispoljavaju kod procene pejzaža, nešto slabije kod portreta i mrtvih priroda, a najslabije kod apstraktnih motiva. Portreti i pejzaži vide se kao bolje polje za ispoljavanje kreativnosti umetnika, nego mrtve prirode i apstraktni motivi.

Uticaj motiva u korist pejzaža i portreta, delimično i mrtve prirode, a na štetu apstraktne umetnosti delimično je neočekivan nalaz za studente likovne umetnosti jer se uobičajeno dobija na needukovanoj grupi. Favorizovanje realističkih nasuprot apstraktnih motiva karakterističnije je za opštu populaciju nego za onu koja je orijentisana na likovnu umetnost (Frumkin, 1963; Furnham & Walker, 2001a, 2001b; Hekkert & van Wieringen, 1996a;

Kozbelt, 2006; Millis, 2001; Neperud, 1986; O'Hare, 1976; Pejić i sar., 2010) i zato taj nalaz zasluŹuje dodatne analize. Jedno od mogućih objašnjenja leŹi u kratkoći trajanja obrazovanja u oblasti umetnosti jer se radi o studentima prve godine, a za stabilnu umetničku karijeru, potrebno je, kako istraŹivanja pokazuju, 10 godina (Sternberg, 2005). To objašnjenje biće testirano ponavljanjem ispitivanja na osobama koje se bave umetnošću.

LITERATURA

- Augustin, D. M., Leder, H., Hutzler F., & Carbon, C. C. (2008). Style follows content: On the microgenesis of art perception. *Acta Psychologica*, 128, 127–138.
- Bachmann, T. & Vipper, K. (1983). Perceptual rating of paintings from different artistic styles as a function of semantic differential scales and exposure time. *Archiv fu'r Psychologie*, 135 (2), 149–161.
- Bernard, Y. (1972). Sex influence in aesthetic behavior. *Perceptual and Motor Skills*, 34, 663–666.
- Child, I. L. (1965). Personality correlates of esthetic judgement in college students. *Journal of Personality*, 33, 476–11.
- Cupchik, G. C. & Gebotys, R. (1988). The experience of time, pleasure, and interest during aesthetic episodes. *Empirical Studies of the Arts*, 6(1), 1–12.
- Frumkin, R. M. (1963). Sex, familiarity, and dogmatism as factors in painting preferences. *Perceptual and Motor Skills*, 17, 12.
- Funch, B. S. (1997). *The Psychology of Art Appreciation*. Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen.
- Furnham, A. & Walker, J. (2001a). The influence of personality traits, previous experience of art, and demographic variables on artistic preference. *Personality and Individual Differences*, 31, 997–1017.
- Furnham, A. & Walker, J. (2001b). Personality and judgements of abstract, pop art, and representational paintings. *European Journal of Personality*, 15, 57–72.
- Hekkert, P. & van Wieringen, P. C. W. (1996a). The impact of level of expertise on the evaluation of original and altered versions of post-impressionistic paintings. *Acta Psychologica*, 94(2), 117–131.

- Hekkert, P. & van Wieringen, P. C. W. (1996b). Beauty in the eye of expert and nonexpert beholders: A study in the appraisal of art. *The American Journal of Psychology*, 109(3), 389–407.
- Hoege, H. (1984). The emotional impact on aesthetic judgments: An experimental investigation of a time-honored hypothesis, *Visual Arts Research*, 10, 37–48.
- Kozbelt A. (2006). Dynamic Evaluation of Matisse's 1935 Large Reclining Nude. *Empirical Studies of the Arts*, 24(2), 119–137.
- Leder, H., Belke, B., Oeberst, A. & Augustin, D. (2004). A model of aesthetic appreciation and aesthetic judgments. *British Journal of Psychology*, 95(4), 489–508.
- Millis, K. (2001). Making meaning brings pleasure: The influence of titles on aesthetic experiences. *Emotion*, 1, 320–329.
- Neperud, R. W. (1986). The relationship of art training and sex differences to aesthetic valuing. *Visual Arts Research*, 12(2), 11–19.
- Nicki, R. M. & Moss, V. (1975). Preference for non-representational art as a function of various measures of complexity. *Canadian Journal of Psychology*, 29, 237–249.
- Nodine, C. F., Locher, P. J., & Krupinski, E. A. (1993). The role of formal art training on perception and aesthetic judgment of art compositions. *Leonardo*, 26, 219–227.
- O'Hare, D. P. A. (1976). Individual differences in perceived similarity and preference for visual art: A multidimensional scaling analysis. *Perception and Psychophysics*, 20, 445–452.
- Osborne, J. W. & Farley, F. H. (1970). The relationship between aesthetic preference and visual complexity in abstract art. *Psychonomic Science*, 19, 69–70.
- Pejić, B. (2004). *Tipovi crteža u likovnoj umetnosti i modusi estetske preferencije*. Magistarski rad. Filozofski fakultet. Beograd.
- Pejić, B. i Škorc, B. (2010). Uticaj sistematskog likovnog obrazovanja na estetsko suđenje, *Zbornik radova sa naučnog skupa: Naučna i duhovna utemeljenost društvenih reformi*. Banjaluka: Filozofski fakultet. Naučni skupovi, knjiga 10, 333–343.
- Sternberg, R.; Grigorenko, E.; Singer, J. (2005) *Creativity – from Potential to Realization*. American Psychological Association. Washington DC.
- Winston, A. S. & Cupchik, G. C. (1992). The evaluation of high art and popular art by naïve and experienced viewers. *Visual Arts Research*, 18, 1–14.
- Winston, A. S. (1992). Sweetness and light: Psychological aesthetics and sentimental art. U: G. Cupchik & László, J. (Eds.), *Emerging visions of the aesthetic process: Psychology, semiology, and philosophy*. New York, NY: Cambridge University Press.

Wohlwill, J. F. (1968). Amount of stimulus exploration and preference as differential functions of stimulus complexity. *Perception & Psychophysics*, 4(5), 307–312.

Zuckerman, M., Ulrich, R. S., & McLaughlin, J. (1993). Sensation seeking and reactions to nature paintings. *Personality and Individual Differences*, 15(5), 563–576.

DODATAK

Tabela 1. Značajnost razlika između slika različitih motiva na faktoru kreativnost

Parovi motiva	M	SD	MSD	T	df	sig
Portret < Pejzaž	-0,24	0,46	0,08	-2,94	31	0,01
Portret > Mrtva priroda	0,28	0,46	0,08	3,49	31	0,00
Portret > Krug	0,25	0,69	0,12	2,08	31	0,05
Portret > Linije	0,34	0,83	0,15	2,30	31	0,03
Pejzaž > Mrtva priroda	0,52	0,51	0,09	5,74	31	0,00
Pejzaž > Krug	0,49	0,83	0,15	3,37	31	0,00
Pejzaž > Linije	0,58	0,92	0,16	3,54	31	0,00
Mrtva priroda < Krug	-0,03	0,76	0,13	-0,21	31	0,83
Mrtva priroda > Linije	0,05	0,95	0,17	0,33	31	0,75
Krug > Linije	0,08	0,66	0,12	0,71	31	0,48

Tabela 2. Značajnost razlika između slika različitih motiva na faktoru tehnička uspelost

Parovi motiva	M	SD	MSD	t	df	sig
Portret < Pejzaž	-0,48	0,49	0,09	-5,48	31	0,00
Portret < Mrtva priroda	-0,05	0,47	0,08	-0,56	31	0,58
Portret > Krug	0,71	0,77	0,14	5,24	31	0,00
Portret > Linije	0,49	0,95	0,17	2,93	31	0,01
Pejzaž > Mrtva priroda	0,43	0,42	0,07	5,84	31	0,00
Pejzaž > Krug	1,19	0,69	0,12	9,70	31	0,00
Pejzaž > Linije	0,97	0,87	0,15	6,32	31	0,00
Mrtva priroda > Krug	0,76	0,65	0,12	6,57	31	0,00
Mrtva priroda > Linije	0,54	0,91	0,16	3,36	31	0,00
Krug < Linije	-0,22	0,65	0,11	-1,88	31	0,07

Tabela 3. Značajnost razlika između slika različitih motiva na faktoru lično svidanje

Parovi motiva	M	SD	MSD	t	df	sig
Portret < Pejzaž	-0,34	0,73	0,13	-2,66	31	0,01
Portret > Mrtva priroda	0,14	0,57	0,10	1,43	31	0,16
Portret > Krug	0,70	0,77	0,14	5,11	31	0,00
Portret > Linije	0,89	0,89	0,16	5,63	31	0,00
Pejzaž > Mrtva priroda	0,49	0,80	0,14	3,43	31	0,00
Pejzaž > Krug	1,04	0,98	0,17	6,04	31	0,00
Pejzaž > Linije	1,23	1,08	0,19	6,43	31	0,00
Mrtva priroda > Krug	0,55	0,88	0,16	3,56	31	0,00
Mrtva priroda > Linije	0,74	0,92	0,16	4,58	31	0,00
Krug > Linije	0,19	0,72	0,13	1,50	31	0,14

KOMPONENTE DOŽIVLJAJA KREATIVNE VREDNOSTI LIKOVNOG DELA

Bojana Škorc¹, Biljana Pejić

Fakultet likovnih umetnosti, Udruženje za empirijska istraživanja umetnosti

U studijama koje ispituju složeni doživljaj likovnog dela izdvojena su, iz velikog broja potencijalnih, 3 glavna faktora doživljaja: kreativnost dela, tehnička uspelost i lično dopadanje. Tri osnovna faktora doživljaja kreativne vrednosti likovnog dela posmatraju unutrašnji proces gradnje stava prema delu – relaciju prirode doživljaja umetnosti.

U ovom radu testirana je hipoteza o tri komponente doživljaja dela na populaciji studenata likovnih umetnosti. Posmatrano je da li su navedeni faktori stabilni, što bi svedočilo o kros-kulturalnoj univerzalnosti komponenti doživljaja. U istraživanju je učestvovalo 32 studenta prve godine Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Stimulusni materijal se sastojao od 20 reprodukcija poznatih likovnih dela, variranih u pogledu motiva, stila i formalnih odlika. Korišćen je instrument Terese Amabile, koji se sastojao od 9 petostepenih unipolarnih skala.

Faktorskom analizom izdvojena su 3 faktora, koja po strukturi odgovaraju predviđenim faktorima – kreativnost dela, tehnička uspelost i lično dopadanje. Potvrđena je hipoteza o doživljaju kreativne vrednosti likovnog dela kao komponentnom delovanju 3 faktora. Stabilnost hipoteze potvrđena je za grupu koja je visoko osetljiva na likovnu umetnost.

Ključne reči: kreativnost, umetnost, doživljaj dela

UVOD

Istraživanja doživljaja likovne umetnosti pojavljuju se u psihologiji znatno pre osamostaljivanja psihologije kao nauke. Poreklom iz antičke Grčke, kroz istoriju su nastavljena teorijskim razmatranjima doživljaja „lepog“, a znatno kasnije (XIX vek)

¹ bskorc@yahoo.com

nastavljaju se eksperimentalnom estetikom. U novije vreme oslanjaju se na faktorska istraživanja ličnosti (Funch, 1997; Ognjenović, 2003). Pitanja koja se istražuju mogu se posmatrati kao dva osnovna toka. Prvi čine istraživanja objektivnih karakteristika doživljaja, kao što su formalni aspekti dela, osobine ličnosti umetnika ili publike, perceptivne odlike doživljaja, neuralni zapis pri doživljaju i slično, gde su osnovni indikatori objektivne mere situacije prijema umetnosti. Drugi tok mogao bi se opisati kao „pogled iznutra” ili istraživanje psiholoških i fenomenoloških osnova doživljaja umetnosti, koji su subjektivne prirode, nepristupačni direktnim merama, oslonjeni na mere intersubjektivne saglasnosti. Tu se kao indikatori doživljaja koriste verbalni, introspektivni podaci. Pedesetih godina prošlog veka pojavljuju se faktorske studije (Osgood et al., 1975; Osgood et al., 1957) koje pokušavaju da pristupe doživljaju umetnosti preko definisanja složaja faktora. Jedan od najpoznatijih istraživača kreativnosti, Tereza Amabile, razvila je iskustveni pristup doživljaju. U svom nacrtu je, izbegavajući prethodne hipoteze i zahvatajući opšti plan, iz velikog broja potencijalnih faktora koji bi igrali ulogu tokom doživljaja likovnog dela izdvojila tri osnovna faktora: kreativnost dela, tehničku uspelost i lično dopadanje (Amabile, 1996; Sternberg et al., 2005). Tri osnovna faktora doživljaja likovnog dela posmatraju unutrašnji proces formiranja, relaciju prirodu doživljaja umetnosti. Relacioni pristup, za razliku od formalnih pristupa, stavlja akcenat na fenomenološki i psihološki aspekt doživljaja umetnosti, a ne na objektivna formalna svojstva dela (Sawyer, 2003). U našem istraživanju na populaciji studenata umetnosti testirana je hipoteza o tri komponente doživljaja dela. Posmatrano je to da li su navedeni faktori stabilni, što bi svedočilo o kroskulturalnoj univerzalnosti komponenti doživljaja.

METOD

Subjekti

U istraživanju je učestvovalo 32 ispitanika (81% ženskog i 19% muškog pola), prosečne starosti 21 godina, studenti prve godine Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu, smerova: Slikarstvo (56%), Vajarstvo (19%) i Grafika (25%). Izabrani su studenti likovnih umetnosti, kao populacija koja je veoma osetljiva kako na formalne, tako i relacione aspekte doživljaja.

Stimulusi

Uključeno je 20 vizuelnih prikaza poznatih slika u boji, priznatih likovnih umetnika. Stimulusi su varirani u pogledu motiva (portret, pejzaž, mrtva priroda, apstraktni objekti), stila (realistički, apstraktni) i formalnih odlika dela (svetlina, boja).

Instrument

Korišćen je instrument Terese Amabile (Amabile, 1996), jedne od najznačajnijih istraživača iz oblasti kreativnosti. Instrument se sastojao od 9 petostepenih unipolarnih skala. Prevedene su i uključene po 3 skale koje u najvećoj meri zasićuju 3 osnovna faktora. Faktor „kreativnost dela” meri se skalama: kreativnost, novina materijala i stepen variranja. Faktor „tehnička uspelost” skalama: kvalitet tehnike, organizacija dela i preciznost dela, a faktor „lično dopadanje” skalama: sviđanje, estetska privlačnost i spremnost da se verbalno opisuje delo.

Postupak

Zadatak ispitanika bio je da procene doživljaj dela prema ponuđenim skalama. Ispitanici su svoje procene izražavali zaokruživanjem vrednosti na petostepenoj skali, od 1 (minimalna izraženost), do 5 (maksimalna izraženost karakteristike). Stimulusi su izlagani putem LCD projektora, slučajnim redosledom, bez vremenskog ograničenja. Ispitivanje je bilo grupno.

REZULTATI

Obrada podataka obuhvatala je faktorsku analizu, gde je matrica organizovana po Osgudovoj string out metodi (Osgood et al., 1975) – trodimenzionalna matrica: subjekti $\times$ skale $\times$ stimulusi redukovana je u dvodimenzionalnu matricu: subjekti $\times$ skale. Tako je dobijena dvodimenzionalna matrica sa 9 kolona (skale) i 640 redova (20 stimulusa $\times$ 32 ispitanika). Tako organizovane matrice omogućavaju da se izdvoje faktori koji su zajednički svim stimulusima. Podaci su obrađeni metodom glavnih komponenti Varimax rotacijom.

Faktorskom analizom podataka dobijenih na devet unipolarnih skala izdvojeno je tri faktora, sa eigen vrednostima većim od jedan, koji objašnjavaju 76,7% varijanse (Tabela 1).

Tabela 1. Udeo faktora u objašnjenju varijanse

Faktori	Procenat objašnjene varijanse	Kumulirani procenat objašnjene varijanse
1	56,2	56,2
2	13,2	69,3
3	7,4	76,7

Prvi faktor objašnjava najveći procenat varijanse 56,2%. Pozitivan pol tog faktora obuhvata procene na skalama: preciznost dela, kvalitet tehnike i organizacija dela (Tabela 2). Taj faktor je identičan po svojoj strukturi faktoru „tehnička uspelost”, koji je izdvojila Amabile (Amabile, 1996).

Drugi izdvojeni faktor objašnjava 13,2% varijanse. Tim faktorom su visoko pozitivno zasićene skale: novina materijala, kreativnost i stepen variranja (Tabela 2). Taj faktor je identičan po svojoj strukturi faktoru „kreativnost”, koji je izdvojen u istraživanjima Amabile (Amabile, 1996; Sternberg, 1999; Sternberg et al., 2005).

Treći izdvojeni faktor objašnjava najmanje varijanse – 7,4%; njime su visoko pozitivno zasićene skale: spremnost da se verbalno opisuje delo, sviđanje i estetska privlačnost (Tabela 2). Taj faktor je identičan po svojoj strukturi faktoru „lično dopadanje”, koji su izdvojili Amabile i Sternberg (Amabile, 1996; Sternberg et al., 2005).

Tabela 2. Faktori i skale koje su njima zasićene sa indeksom preko .550

Faktori	Skale	Indeks zasićenosti
Tehnička uspelost	Preciznost dela	0,871
	Kvalitet tehnike	0,778
	Organizacija dela	0,657
Kreativnost	Novina materijala	0,878
	Kreativnost	0,794
	Stepen variranja	0,733
Lično dopadanje	Spremnost da se verbalno opisuje delo	0,831
	Sviđanje	0,687
	Estetska privlačnost	0,636

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Faktorska analiza potvrdila je postojanje tri osnovna faktora, prema pretpostavkama koje iznosi Amabile (Amabile, 1996). Potvrđena je hipoteza o doživljaju likovnog dela kao o komponentnom delovanju tri faktora. Na populaciji studenata umetnosti najveći je uticaj tehničke uspelosti dela, zatim kreativne vrednosti dela i ličnog dopadanja. U prethodnim studijama Amabile je otkrila da je kod neobrazovane publike udeo faktora tehničke uspelosti dela mali, da je ona neosetljiva na tehniku dela i da je više sklona tome da reaguje na lično sviđanje i kreativnost dela. Jedina grupa koja pokazuje osetljivost jeste, prema njoj, umetnička populacija. Budući da se u ovom slučaju radilo o selektovanom uzorku, koji je visoko osetljiv na likovnu umetnost, rezultati pokazuju da postoji povećana osetljivost za tehničku uspelost, što je razumljivo s obzirom na to da se ta vrsta osetljivosti razvija kroz usvajanje umetničkih znanja, tehnika i veština, a što čini fundamentalni deo obrazovanja studenata umetnosti.

Takođe se može potvrditi stabilnost hipoteze o postojanju tri faktora za tu grupu. Budući da su istraživači na drugim kulturama pronašli razlike između doživljaja koje imaju umetnici i doživljaja onih koji se ne bave umetnošću, bilo bi u sledećem koraku zanimljivo utvrditi da li faktori ostaju stabilni i na drugim grupama procenjivača. Od posebnog interesa bilo bi uporediti nalaze na grupama koje imaju interesovanje za umetnost, ali se njom ne bave

(istoričari umetnosti), kao i s grupama koje nemaju interesovanje za likovnu umetnost, kakvu čini većina odrasle populacije.

Neka od prethodnih istraživanja kod nas (Pejić, 2004, 2006; Škorc i sar., 1994) utvrđuju niži stepen estetske osetljivosti kod ispitanika srednjoškolaca i studenata neumetničkih oblasti. U tim grupama estetski doživljaj se pojavljivao kao uprošćen, sveden na pojam prijatnosti i realističnosti, s tendencijom da se izbegava složeni objekt koji zahteva napor, a posebno se izdvojila neosetljivost na apstraktnu umetnost. U daljim istraživačkim koracima bilo bi poželjno testirati stabilnost primenjenog instrumenta na novim grupama i novim estetskim stimulusima.

LITERATURA

- Amabile, T. (1996). *Creativity in Context*. Westview press, a member of Perseus Book Group. USA.
- Funch, B. S. (1997). *The Psychology of Art Appreciation*. Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen.
- Ognjenović, P. (2003). *Psihološka teorija umetnosti*. Gutenbergova galaksija, Beograd.
- Osgood, C. E., May, W., & Miron, M. (1975). *Cross-cultural universals of affective meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Osgood, C. E., Succi, G. J., & Tannenbaum, P. H. (1957). *The measurement of Meaning*. Urbana, Chicago and London: University of Illinois Press.
- Pejić, B. (2004). *Tipovi crteža u likovnoj umetnosti i modusi estetske preferencije*. Magistarski rad. Filozofski fakultet. Beograd.
- Pejić B. (2006). *The influence of teaching art on aesthetic assessment*. Proceedings of the XIX Congress International Association of Empirical Aesthetics (IAEA), Avignon, France. 460–462.
- Sawyer, K, John-Steiner, V., Moran, S., Sternberg, R., Feldman, D., Nakamura, J., & Csikszentmihalyi, M. (2003). *Creativity and Development*. Oxford University Press.
- Sternberg, R. (ed.) (1999). *Handbook of Creativity*. Cambridge University Press. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo.

Sternberg, R., Grigorenko, E., & Singer, J. (2005). *Creativity – from Potential to Realization*. American Psychological Association. Washington DC.

Škorc, B., Vuković I., Stojadinović, D. i Morača, J. (1994). Lepo i lepo za mene. *Psihologija XXVII*, 3–4, 265–270.

ULOGA SIMETRIČNOG UČEŠĆA U DIJADNOM KREATIVNOM PROCESU

Irena Ristić¹

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu

U ovom istraživanju ispituje se da li je razvoj novine i povezanosti kao osnovnih dimenzija relacijske kreativnosti uslovljen simetričnim učešćem članova koji su uključeni u dijadni kreativni proces. U njemu su učestvovali studenti beogradskog Univerziteta umetnosti, koji su, raspoređeni u dijade, pisali „lanac” priče: naizmenično je svaki član dijade upisivao na papir po jednu rečenicu, uz uvid u prethodne. Uzorak od pet nezavisnih eksperata procenjivao je stepen kreativnosti svake dijadne priče (N = 22), nakon čega su one rangirane, a potom su izabrane četiri najkreativnije i četiri najmanje kreativne priče. U svakoj od izabranih priča eksperti su procenjivali stepen novine i povezanosti. Ovog puta traženo je od njih ne da procenjuju priče u celini, kao što je to bio slučaj kad se ispitivala kreativnost, već da procene svaku rečenicu u odnosu na prethodne. Tako su izvedene mere koje izražavaju doprinos svakog člana dijade na dimenzijama novine i povezanosti. Analizom varijanse utvrđena je značajna razlika u stepenu novine kod člana koji priču započinje [$F(1,6)=12,58$ $p < 0,05$]. U kreativnim pričama članovi dijade simetrično doprinose u pogledu novine, za razliku od nekretnih kod kojih „neko zaškripi”. Rezultati sugerišu to da je razvoj relacijske kreativnosti uslovljen aktivnim i simetričnim učešćem na dimenziji novine, što omogućuje kognitivnu stimulaciju svih aktera u funkciji razvoja nove umetničke forme.

Ključne reči: kreativni proces, dijada, zajednička priča, novina, simetrično učešće

Istraživanja pokazuju da je za razvoj grupne kreacije ključna kognitivna raznolikost grupe, koja nastaje ukrštanjem implicitnih svojstava, a posebno različitih kognitivnih stilova njenih članova (Milliken, Bartel, & Kurtzberg, 2003). Raznolikost donosi ukrštanje ponekad

¹ ir.ristic@gmail.com

suprotstavljenih perspektiva, temeljnu eksploraciju problema, intenzivne istraživačke i generativne procese, kao i ekstenzivne evaluativne procese pre usvajanja konačnog rešenja.

Ideje koje su semantički homogene nemaju potencijal za aktiviranje manje dostupnih informacija iz dugotrajne memorije drugih članova grupe, zbog čega se mogućnost formiranja novih ideja smanjuje (Nijstad, Diehl, & Stroebe, 2003). Međutim, nije dovoljno da grupa bude heterogene strukture – razlike treba da budu izražene. Nužno je da se pojavi *disonanca*, koja učesnike u procesu oslobađa konformističkog pritiska i stimuliše razmišljanja o različitim stavovima, što rezultuje višim stepenom originalnosti (Nemeth & Nemeth-Brown, 2003). Potvrđeno je da grupe u kojima vlada pluralizam pokazuju bolje kreativne rezultate od onih u kojima dominira polarizacija ili postoji manji broj subgrupa (Milliken, et al., 2003). Bez autentičnih razlika i hrabrosti da se one ispolje nije moguće stimulisati proces divergentnog mišljenja i postići istinski pomak u kreativnom pogledu (Nemeth & Nemeth-Brown, 2003). Novija istraživanja pokazuju da je razvoj relacijske kreativnosti, kao osnove svakog grupnog procesa u umetnosti, uslovljen visokim stepenom novine u kreativnom inputu svakog učesnika tokom zajedničkog rada, ali i balansiranim odnosom novine i povezanosti koji omogućuje integraciju jedinstvenih ideja u konstrukt koji tek nastaje (Ristić, Mandić i Škorc, 2012). Pored toga, za razvoj kreativnog potencijala grupe važno je da njeni članovi aktivno učestvuju u procesu, da zajedno doprinose kako u pogledu novine, tako i u pogledu povezanosti, jer smanjeno učešće može direktno uticati na kvalitet grupnog produkta, o čemu jasno govori „*free riding*” fenomen, koji kolokvijalno možemo prevesti kao „hvatanje krivine”. U ovom istraživanju polazi se od pretpostavke da ***aktivno i simetrično učešće članova na dimenzijama novine i povezanosti može biti optimalna situacija za razvoj grupne kreacije***, posebno u kreativnom procesu umetničke grupe, u kojem su zadaci najčešće jasno podeljeni, a funkcije retko redundantne. Simetričan doprinos pretpostavlja uzajamnost i ravnopravno učešće članova na zajedničkom zadatku, uz balansiranu odgovornost u okviru umetničke grupe. Naravno, to ne može biti samo pitanje kvantiteta, već pre svega kvaliteta. Nije samo važno koliko, već i kako različiti članovi učestvuju u grupnom procesu.

Cilj istraživanja jeste: ispitati da li je razvoj novine i povezanosti, kao osnovnih dimenzija relacijske kreativnosti, uslovljen simetričnim učešćem članova uključenih u dijadni kreativni proces.

METOD

Ispitanici

U istraživanju su učestvovali studenti master i doktorskih studija beogradskog Univerziteta umetnosti, koji su edukovani u domenu umetnosti i humanističkih nauka, oba pola, uzrasta 21–38 godina, Ukupno je bilo 44 studenta koji su raspoređeni po dijadama u okviru kojih su produkovali dijadne priče (N = 22).

Postupak

Nakon uvodne vežbe studenti su pozvani da napišu dijadne priče prema posebno koncipiranoj procedure. Nije bilo verbalnih dogovora, već su priče produkovane po principu „lanca”: naizmenično je svaki član dijade upisivao na papir po jednu rečenicu, uz uvid u prethodne, a potom je prosleđivao papir drugom članu dijade.

Merenje

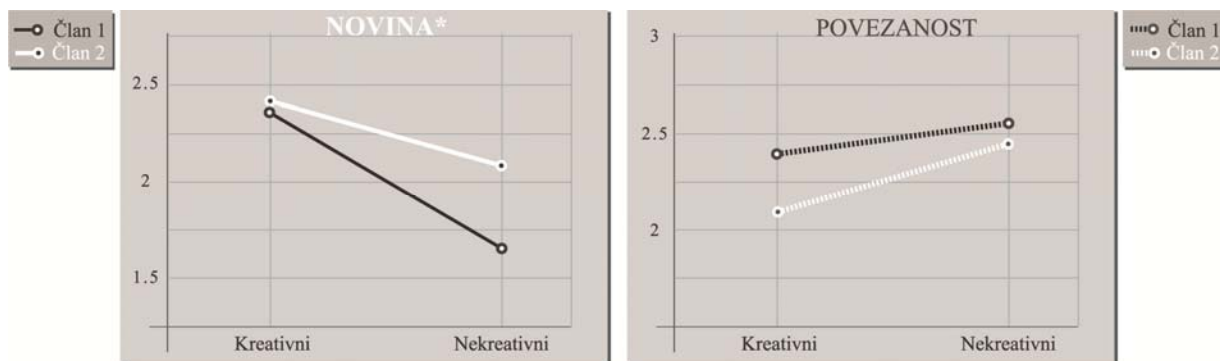
Postupak procene priča izveden je u skladu sa standardima CAT merenja (Consensual Assesment Tehnique). Uzorak od pet nezavisnih eksperata procenjivao je stepen kreativnosti svake produkovane priče (N = 22), nakon čega su priče rangirane, a potom su izabrane četiri najkreativnije i četiri najmanje kreativne. U svakoj od izabranih priča eksperti su procenjivali stepen novine i povezanosti. Od njih je ovog puta traženo ne da procenjuju priče u celini, kao što je to bio slučaj kad se procenjivala kreativnost, već da procene svaku rečenicu u odnosu na prethodne. Tako su izvedene mere koje izražavaju doprinos svakog člana dijade na dimenzijama novine i povezanosti. Analiza relijabilnosti pokazala je zadovoljavajući stepen saglasnosti procenjivača (Cronbach $\alpha \geq 0,74$).

REZULTATI I DISKUSIJA

U pripremi podataka izvedene su srednje vrednosti u proceni novine i povezanosti za svaku priču, najpre ukupno a potom i posebno za svakog člana dijade. U statističkoj obradi korišćena je analiza varijanse.

Prvobitna analiza nije utvrdila značajnost interakcije faktora, na osnovu čega bi se moglo zaključiti da za kreativnost priče nije ključno ko i koliko doprinosi u pogledu novine i povezanosti. Međutim, grafički prikaz srednjih vrednosti ukazao je na postojanje izvesnih razlika, posebno kod procena novine, zbog čega su sprovedeni dodatni testovi

Grafici 1 i 2. Stepen izraženosti novine i povezanosti u kreativnim i nekreativnim pričama u odnosu na učešće pojedinih članova dijade

Iz grafika se vidi da u kreativnim pričama članovi dijade skoro ravnopravno doprinose kada je reč o novini, dok se kod nekreativnih priča može prepoznati razilaženje unutar dijade. I zaista, utvrđena je jedna važna razlika između kreativnih i nekreativnih priča – razlika u stepenu novine kod člana koji priču započinje [$F(1,6)=12,58$ $p < 0,05$]. Čak i kada postoji inicijalna ideja koja pokreće proces, stepen novine koji je potreban da se dostigne kreativni „skok” ne može se postići ako učesnik ne dobije odgovarajuću kognitivnu stimulaciju od druge strane, što je u skladu sa uvidima istraživača kreativne kognicije. Takođe, može se pretpostaviti da se to ne dešava odjednom, već da se tokom saradnje, zasnovane mahom na povezivanju bez uvođenja novih ideja, kreativni potencijal tokom procesa postepeno „gasi”, tako da se partneri sve više oslanjaju jedan na drugog, a sve manje otkrivaju nove elemente i nove pravce delovanja, zbog čega se početna ideja iscrpljuje bez razrade i nadgradnje. U dopunskoj analizi to je delimično i potvrđeno: svaka priča podeljena je na tri dela (početak, sredina, kraj), a zatim je proverena razlika u variranju novine tokom kreativnog procesa. Utvrđena je značajna razlika u stepenu novine u središnjem delu procesa kod prvog člana [$F(1,6) = 16,52$ $p < 0,01$]. U odsustvu kognitivne stimulacije smanjuje se i intenzitet doživljaja u kreativnoj igri – ono što Čiksentmihaji označava kao doživljaj „toka”: izazov je manji od mogućnosti, što umanjuje intrinzičku motivaciju, a može čak izazvati dosadu (Csíkszentmihályi, 1990). Time je kreativni produkt nužno oštećen, kao i zadovoljstvo samim rezultatom. Nalaz ovog istraživanja jasno pokazuje da je kvalitet doprinosa pojedinih članova važniji no kvantitet. Eksperimentalnom procedurom obezbeđeni su uslovi da obe strane u dijadi imaju podjednaku mogućnost da se izraze, kao i zadati redosled koji ih obavezuje na učešće. Međutim, način na koji se zadatku pristupa, kao i kvalitet ponuđenih ideja, prepušten je ispitanicima, koji su u

svojim pričama potvrdili da intenzivno i simetrično učešće u pogledu stepena novine doprinosi razvoju nove umetničke forme.

ZAKLJUČAK

Rezultati sugerišu to da je razvoj relacijske kreativnosti uslovljen aktivnim i simetričnim učešćem na dimenziji novine koji omogućuje stimulaciju svih aktera u funkciji razvoja nove umetničke forme.

LITERATURA

- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper Collins.
- Milliken, F. J., Bartel, C. A., & Kurtzberg, T. R. (2003). Diversity and Creativity in Work Groups. In P. B. Paulus, & B. A. Nijstad (Eds.), *Group Creativity. Innovation Through Collaboration*. New York: Oxford University Press
- Nemeth, C. J. & Nemeth-Brown, B. (2003). Better than Individuals? The Potential Benefits of Dissent and Diversity for Group Creativity. In P. B. Paulus, & B. A. Nijstad (Eds.), *Group Creativity. Innovation Through Collaboration*. New York: Oxford University Press
- Nijstad, B. A., Diehl, M., & Stroebe, W.(2003). Cognitive Stimulation and Interference in Idea-Generating Groups. In P. B. Paulus, & B. A. Nijstad (Eds.), *Group Creativity. Innovation Through Collaboration*. New York: Oxford University Press
- Ristić, I., Mandić, T. i Škorc, B. (2012). Možemo li *mi* više od *mene*? *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, br. 22, str. 211–225, Beograd

UTICAJ DUŽINE EKSPOZICIJE NA ESTETSKU PROCENU SLIKA S PRIJATNIM I NEPRIJATNIM SADRŽAJEM

Ivan Stojilović¹, Bojana Jovanović, Gordana Stankov Stojilović

Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu, SmartHR

Ispitivan je uticaj dužine ekspozicije umetničkih slika s prijatnim i neprijatnim sadržajem na estetski doživljaj posmatrača. Uzorak se sastojao od 60 naivnih posmatrača. Ispitanici su posmatrali četiri paralelna seta od po 20 umetničkih slika (10 s prijatnim i 10 s neprijatnim sadržajem), koje su bile izlagane ili kratko (100 ms) ili dugo (1000 ms), a procenjivane su na 4 skale: lepo, prijatno, razumljivo i interesantno. Na skalama lepo, prijatno i razumljivo slike s prijatnim sadržajem procenjene su pozitivnije: one su lepše, prijatnije i razumljivije, dok na skali interesantnosti nema razlika u proceni dve grupe slika. Slike sa dužom ekspozicijom procenjuju se interesantnijim, prijatnijim i razumljivijim. Na slikama s neprijatnim sadržajem jedino na skali lepo imamo rezultat da se one procenjuju manje lepim pri dužoj ekspoziciji nego pri kraćoj. Rezultati pokazuju da dužina ekspozicije ima snažan efekat na procenu umetničkih slika s prijatnim i neprijatnim sadržajem. Duža ekspozicija na većini skala dovodi do veće preferencije. Međutim, na skali lepo, koja predstavlja najčešće korišćenu skalu u oblasti estetske procene, taj efekat modulira i tip slike tako da se dobija kompleksniji uticaj.

Ključne reči: estetski doživljaj, ekspozicija, umetničke slike, prijatan sadržaj, neprijatan sadržaj

Prethodna istraživanja pokazuju da se naivni posmatrači fokusiraju više na pojedinačne elemente slike i temu slike nego na odnose između elemenata na slici (Nodine, Locher, and Krupinski, 1993) i oni preferiraju dela popularne umetnosti, jer su prijatnija i „čine ih srećnim” (Winston & Cupchik, 1992). Dobijeni rezultati u skladu su sa istraživanjima Kupčika i Gebotisa (Cupchik and Gebotys, 1988) koji su zaključili da naivni posmatrači moraju naučiti da obraćaju pažnju na stilske karakteristike umetničkog dela, pošto se oni vrlo često povode samo za bukvalnim ili narativnim informacijama. Slično stanovište izneli su Kupčik i Laslo (Cupchick and Laszlo, 1992), razlikujući način posmatranja „zasnovan na prijatnosti” od

¹ istojilovic@yahoo.com

onog „zasnovanog na kogniciji”. Prema njima, naivni posmatrači u značajnoj meri oslanjaju se na emotivan način posmatranja dela. Stojilović (2012) nalazi da naivni ispitanici svoj sud o figuralnom umetničkom delu u značajnoj meri formiraju na osnovu prijatnosti sadržaja/teme slike i da oni slike s prijatnim sadržajem procenjuju kao lepše, prijatnije, razumljivije, interesantnije od slika s neprijatnom temom. Augustinova i saradnici (Augustin, Leder, Hutzler, & Carbon, 2008) nalaze da kognitivna obrada sadržaja započinje pre obrade stila slike, a ona se može uočiti posle 50 ms izlaganja neke slike. Ti autori pod sadržajem podrazumevaju motiv koji slika prikazuje (npr. portret mlade žene, zimski pejzaž i sl.), dok pod stilom podrazumevaju način obrade sadržaja, karakterističan za određen umetnički pravac (npr. renesansni, impresionistički ili ekspresionistički).

U ovom radu istraživao je uticaj trajanja ekspozicije umetničkih slika s prijatnim i neprijatnim sadržajem na estetski doživljaj posmatrača. Uzorak se sastojao od 60 naivnih posmatrača. Svi ispitanici posmatrali su četiri paralelna seta od po 20 umetničkih slika (10 s prijatnim i 10 s neprijatnim sadržajem), koje su bile izlagane kratko (100 ms) ili dugo (1.000 ms), a procenjivane su na 4 skale: *lepo*, *prijatno*, *razumljivo* i *interesantno*. Svi predstavljeni radovi, i slike s prijatnim i slike s neprijatnim sadržajem, bili su figurativni i obuhvatali su period od rane renesanse do savremenog slikarstva. Slike su pre eksperimenta, na osnovu intersubjektivne saglasnosti tri nezavisna posmatrača, podeljene u dve grupe: slike s prijatnim i slike s neprijatnim sadržajem. Podela je izvršena na osnovu (ne)prijatnosti teme ili sadržaja, a ne na osnovu estetskog doživljaja posmatrača. Redosled slika, ekspozicija i skala bio je randomiziran.

Rezultati pokazuju da na skalama *lepo* ($F(1,59) = 453,71$, $p < 0,001$), *prijatno* ($F(1,59) = 402,41$, $p < 0,001$) i *razumljivo* ($F(1,59) = 306,97$, $p < 0,001$) slike s prijatnim (kada zanemarimo trajanje ekspozicije) procenjene su pozitivnije od slika s neprijatnim sadržajem – one su lepše, prijatnije i razumljivije, dok na skali *interesantno* nema značajnih razlika u proceni slika s prijatnim i neprijatnim sadržajem (Tabela 1). Na sve četiri skale značajan uticaj ima i Trajanje ekspozicije (*lepo* $F(1,59) = 20,15$, $p < 0,001$), *prijatno* $F(1,59) = 45,93$, $p < 0,001$, *razumevanje* $F(1,59) = 17,53$, $p < 0,001$) i *interesantno* $F(1,59) = 14,76$, $p < 0,001$). Slike sa dužom ekspozicijom interesantnije su i razumljivije (bez obzira na prijatnost), dok je na skalama *lepo* i *prijatno* taj efekat moduliran interakcijom s tipom slike (značaj interakcije Ekspozicije i Tipa slike na skalama *lepo* ($F(1,59) = 54,17$, $p < 0,001$) i *prijatno* ($F(1,59) = 4,81$, $p < 0,05$)).

Tabela 1. Aritmetičke sredine i standardne greške na četiri skale za slike s prijatnim i neprijatnim sadržajem nakon kratkog (100 ms) i dugog (1.000 ms) izlaganja

	Slike s prijatnim sadržajem		Slike s neprijatnim sadržajem		Kratko izlaganje		Dugo izlaganje		Slike s prijatnim sadržajem		Slike s neprijatnim sadržajem	
							kratko	dugo	kratko	dugo		
Lepo	4,980	2,858			4,087	3,752			4,870	5,090	3,303	2,413
	(0,106)	(0,100)			(0,100)	(0,095)			(0,117)	(0,114)	(0,113)	(0,120)
Prijatno	4,864	2,788			3,659	3,976			4,537	5,183	2,637	2,940
	(0,092)	(0,097)			(0,093)	(0,082)			(0,112)	(0,096)	(0,109)	(0,114)
Razumljivo	5,108	3,528			4,097	4,531			4,953	5,263	3,307	3,750
	(0,086)	(0,106)			(0,091)	(0,099)			(0,113)	(0,090)	(0,111)	(0,129)
Interesantno	4,407	4,142			4,120	4,428			4,187	4,627	4,020	4,263
	(0,118)	(0,128)			(0,110)	(0,108)			(0,122)	(0,133)	(0,148)	(0,135)

Naknadna poređenja na skali prijatnosti pokazuju da se slike sa dužom ekspozicijom (i prijatnog i neprijatnog sadržaja) ocenjuje prijatnijim no s kraćom, ali na ovoj skali manja je razlika u proceni između duže i kraće ekspozicije kod slika s neprijatnim nego kod slika s prijatnim sadržajem. Bonferonijev post-hoc test pokazuje da na slikama s neprijatnim sadržajem jedino na skali *lepo* imamo rezultat da se pri dužoj ekspoziciji one procenjuju značajno manje lepim nego pri kraćoj (razlika značajna na $p < 0,001$).

Rezultati potvrđuju ranije nalaze (Stojilović, 2012) da prijatnost sadržaja kod naivnih posmatrača ima snažan efekat na subjektivan doživljaj umetničkih slika. Slike s prijatnim sadržajem procenjuju se lepšim, prijatnijim i razumljivijim. Na doživljaj slika snažan efekat ima i trajanje ekspozicije i to tako što se slike koje su duže izlagane procenjuju razumljivijim,

interesantnijim i prijatnijim. Jedino na skali *lepo*, koja predstavlja najčešće korišćenu skalu u oblasti estetske procene, imamo odstupanje od tog pravila. Na njoj slike s prijatnim sadržajem slede to pravilo, ali ne i slike s neprijatnim – lepše su kratko izlagane no dugo izlagane slike s neprijatnim sadržajem. Kao jedno od mogućih objašnjenja tog efekta jeste to da prilikom kratkog izlaganja (100 ms) slika s neprijatnim sadržajem kod posmatrača ne dolazi do oštrog suprotstavljanja viđenog i internalizovanih principa lepote. Prilikom dužeg izlaganja (1.000 ms) sadržaj slike (neprijatnost) jasnije je registrovan i omogućava dublju analizu i upoređivanje s vlastitim stavovima o principima lepote. Ta dublja analiza detektuje jače odstupanje posmatrane slike od internalizovanog ideala lepote, čime se ona u toj situaciji procenjuje i manje lepšom. Rezultati ukazuju i na to da je priroda skale *lepo* kompleksnija od prostog zbira emotivne (*prijatno*), kognitivne (*razumljivo*) i konativne (*interesantno*) komponente doživljaja i da doživljaj lepote ima svojstvene kvalitete, značajno različite od prostog zbira.

Uticaj trajanje ekspozicije nije uniforman i zavisi od prijatnosti dela i od vrste skale koja se koristi, te je u budućim istraživanjima iz psihologije umetnosti potrebno više voditi računa o svim tim razlikama.

LITERATURA

- Augustin, M. D., Leder, H., Hutzler, F., & Carbon, C. (2008). Style follows content: On the microgenesis of art perception. *Acta Psychologica*, 128, 127–138.
- Cupchik, G. C. & Gebotys, R. J. (1990). Interest and pleasure as dimensions of aesthetic response. *Empirical Studies of the Arts*, 8(1), 1–14.
- Cupchik, G. C. & Laszlo, J. (1992). Emerging visions of the aesthetic process. Psychology, semiology and philosophy. New York: Cambridge University Press.
- Nodine, C. F., Locher, P. J., and Krupinski E. A. (1993). The role of formal art training on perception and aesthetic judgment of art compositions. *Leonardo* 26, 219–227.
- Stojilović, I. (2012). Eksperimentalna provera teorije procene, neobjavljen magistarski rad
- Winston, A. S. & Cupchik, G. C. (1992). The evaluation of high art and popular art by naive and experienced viewers. *Visual Arts Research*, 18, 1–14.

PSIHOLOGIJA RADA

IZBOR POSLA U ZAVISNOSTI OD VREMENSKE I SOCIJALNE DISTANCE OD ISHODA ODLUKE

Biljana Jokić¹ i Ivana B. Petrović

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu

Istraživanja o izboru posla pokazuju da postoje razlike u značaju koji se pripisuje pojedinim aspektima ponude pri izboru za sebe i savetu za druge. Razlike se beleže i u zavisnosti od vremenske udaljenosti od ishoda odluke: da li se poslovni angažman očekuje u bliskoj ili udaljenoj budućnosti. Rezultati nisu konzistentni kad su u pitanju činiloci koji imaju različitu težinu s povećanjem distance: po nekima, intrinzički aspekti imaju veću težinu kad se bira za sebe a, po drugima, kad se bira za druge. Otvoreno je i pitanje da li su mehanizmi promene preferencija isti s povećanjem vremenske i s povećanjem socijalne distance. Našim istraživanjem obuhvaćena su oba tipa distance, a opcije su opisane (suprotnim) vrednostima na četiri atributa, dva intrinzička i dva ekstrinzička. Istraživanje je realizovano u martu 2012. godine na uzorku studenata Filozofskog fakulteta u Beogradu (N = 112). Eksperimentalni dizajn bio je 2 (tip distance: vremenska ili socijalna) × 2 (nivo distance: blizu ili daleko). Rezultati pokazuju da se s povećanjem vremenske distance od ishoda odluke preferencije značajno menjaju i to tako što raste privlačnost posla s boljim intrinzičkim atributima. Međutim, s povećanjem socijalne distance nema značajnih razlika. Rezultati su diskutovani u okviru teorije nivoa konstrukcije i rezultata istraživanja o davanju saveta.

Ključne reči: izbor posla, odlučivanje, vremenska distanca, socijalna distanca, teorija nivoa konstrukcije

Istraživanja o izboru posla pokazuju da postoje razlike u opaženoj vrednosti pojedinih aspekta ponude pri izboru za sebe i savetu za druge. U jednoj studiji ispitanici su češće savetovali posao koji je povoljniji na intrinzičkoj (lično zadovoljstvo) nego na ekstrinzičkoj dimenziji (plata): 82.6% ispitanika to je savetovalo najboljem prijatelju, 88,9% nepoznatoj osobi, dok je za sebe tu opciju biralo 66% (Kray & Gonzales, 1999, ogled 1). Zanimljivo je, takođe, da su u drugom ogledu iste te studije, koji je uključio tri dimenzije tako da prva opcija bude u prednosti na plati i lokaciji a druga na zadovoljstvu, ispitanici češće birali prvu opciju za sebe (79%) nego što su je savetovali drugima (53%) (Kray i Gonzales, 1999, ogled 2). Međutim, pošto je jedna

¹ biljana@zaprokul.org.rs

opcija u tom ogledu bila bolja na dva, a druga na jednom (najznačajnijem) atributu, autori su to doveli u vezu i sa strategijama odlučivanja: više atributa uzima se u obzir kad se odlučuje za sebe, dok saveti za druge počivaju na heurističkim strategijama. Da problem bude komplikovaniji, u narednoj studiji koju je sprovedla Krej pokazalo se da su ispitanici češće savetovali bolje plaćen posao, dok su za sebe birali posao koji donosi više zadovoljstva (Kray, 2000). Jedna od pretpostavki bila je ta da se ispoljila razlika usled neujednačenosti u opisu opcija: u ranijoj studiji bili su tekstualni opisi i ekstremnije vrednosti na atributima, a u novijoj numerički opisi i umerenije vrednosti.

Teza da intrinzički faktori imaju veću težinu kad se savetuju drugi nego kad se bira za sebe u skladu je s pretpostavkama teorije nivoa konstrukcije (*engl.* Construal Level Theory, CLT; Liberman, Trope, & Stephan, 2007). Prema toj teoriji, što je veća opažena udaljenost ishoda odluke, raste tendencija da situacija izbora bude mentalno reprezentovana manjim brojem suštinskih, dekontekstualizovanih karakteristika. Opažena udaljenost ili psihološka distanca može se odnositi i na vremensku udaljenost (*ja sad nasuprot ja u budućnosti*) i na socijalnu distancu (*ja nasuprot drugi*), a podrazumeva se da su mehanizmi promene nivoa konstrukcija isti u oba slučaja: očekuje se veća sličnost slike o *budućem ja* i *drugome*, nego slike o sebi sad i sebi u budućnosti. Postavke o 2 sličnosti slike o *budućem ja* i *drugome* potvrđene su i neurološkim studijama, u kojima je snimcima magnetnom rezonancom pokazano da se aktiviraju iste zone u mozgu kad se razmišlja o *drugome* i *budućem ja* (Jamison & Wegener, 2010). I empirijske studije o odlučivanju pokazuju sličnost izbora za sebe s posledicama u budućnosti i za drugoga (Pronin, Olivola, Kenedy, 2008; Van Boven, Loewenstein, & Dunning, 2005; Van Boven, Loewenstein, Welch, & Dunning, 2012).

Zadovoljstvo, kao najznačajnija opažena dimenzija prilikom izbora posla, moglo bi se tumačiti kao konstrukcija višeg nivoa, a da se nalazi protumače u skladu s tim, što su Trope i Liberman i učinili (Trope & Liberman, 2010). Jedno takvo istraživanje, sprovedeno u okviru CLT paradigme, takođe je pokazalo da intrinzička dimenzija (zadovoljstvo) ima veći pripisani značaj prilikom savetovanja drugih u domenu karijere. Autori su rezultate tumačili kao manifestaciju „idealističkog saveta za drugog i pragmatičnog izbora za sebe” (Danziger, Montal, & Barkan, 2012).

Iz druge paradigme dolazi jedno sasvim drugačije tumačenje. Reč je o konceptu greške ekstrinzičkih podsticaja (*engl.* extrinsic incentives bias): ljudi opažaju druge kao da su više motivisani ekstrinzičkim nagradama (npr. sigurnost, plata), a sebe kao da su više motivisani

intrinzičkim nagradama (npr. naučiti nove stvari, osećati se zadovoljno sobom) (Heath, 1999). O toj tendenciji i ranije se diskutovalo u okviru teorije menadžmenta, jer je primećeno da menadžeri precenjuju značaj ekstrinzičkih nagrada, a potcenuju intrinzičke. Hit tu tendenciju tumači u širem kontekstu – kao opštu grešku koja se javlja u zdravorazumskim teorijama naivnih posmatrača, što potkrepljuje nizom empirijskih podataka o tome da ispitanici dosledno prave grešku i kad se drugi označi kao prijatelj, kolega i nadređeni na poslu. On navodi i podatke iz istraživanja na uzorku advokata, koji svoj izbor karijere pravdaju privlačnošću karijere i dugotrajnim interesovanjem, a izbor drugih advokata finansijskom dobiti.

Problem istraživanja

Nalazi istraživanja i teorijska objašnjenja nisu konzistentni u pogledu opažene vrednosti pojedinih aspekata posla: po jednim, intrinzički aspekti imaju veći značaj kad se bira za sebe, a po drugima kad se bira za druge. Otvoreno je i pitanje da li su mehanizmi promene preferencija isti s povećanjem socijalne i s povećanjem vremenske distance. U skladu s tim, problem našeg istraživanja bile su promene preferencija posla u zavisnosti od vremenske i socijalne distance od ishoda odluke, u situaciji u kojoj jedna opcija ima prednost na intrinzičkim, a druga na ekstrinzičkim aspektima.

Metodologija

Istraživanje je realizovano u martu 2012. godine na uzorku studenata Filozofskog fakulteta u Beogradu (N = 112). Eksperimentalni dizajn bio je 2 (tip distance: vremenska ili socijalna) × 2 (nivo distance: blizu ili daleko). Oba faktora nisu bila ponovljena po ispitaniku. Vremenska distanca *blizu* određena je kao izbor za sutra, a *daleko* kao izbor za šest meseci; socijalna *blizu* kao izbor za sebe, a *daleko* kao savet kolegi. Ispitanici su birali jednu od dve ponuđene opcije, A ili B. Opcije su opisane (suprotnim) vrednostima na četiri atributa, čime je pojačana težina intrinzičkih i ekstrinzičkih aspekata: opcija A – zanimljiv posao, u skladu s profesionalnim interesovanjima, ali relativno mala plata i relativno nepovoljna lokacija; opcija B – dosadan posao, nije u vezi s profesionalnim interesovanjima, ali je prilično visoka plata i lokacija povoljna.

Rezultati

Rezultati pokazuju da je na većoj vremenskoj distanci od ishoda odluke značajno veća privlačnost posla s boljim intrinzičkim vrednostima (Tabela 1). Međutim, s povećanjem

socijalne distance nema značajnih razlika: preferencije posla za sebe i za druge iste su (Tabela 2). U slučaju socijalne distance, ne samo što nema razlike u izborima za sebe i savetima za druge nego približno ujednačen procenat ispitanika bira jednu i drugu opciju.

Tabela 1. Procenat izbora opcija posla i vrednosti χ^2 testa u zavisnosti od vremenske distance od ishoda odluke

Vremenska distanca	% izbora A (pozitivna intrinzička)	% izbora B (pozitivna ekstrinzička)	χ^2	df	p
Blizu (sutra)	38,5%	61,5%	5,606	1	0,018
Daleko (za 6 meseci)	70,0%	30,0%			

Tabela 2. Procenat izbora opcija posla i vrednosti χ^2 testa u zavisnosti od socijalne distance od ishoda odluke

Socijalna distanca	% izbora A (pozitivna intrinzička)	% izbora B (pozitivna ekstrinzička)	χ^2	df	p
Blizu (izbor za sebe)	51,6%	48,4%	0,001	1	ns
Daleko (savet kolegi)	52,0%	48,0%			

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Nalaz o vremenskoj distanci ide u prilog tumačenjima o opaženom značaju „centralnih” aspekata (u koje spadaju intrinzički), čija privlačnost raste s povećanjem distance, što bi moglo da ide u prilog teoriji nivoa konstrukcije (Lieberman, Trope, & Stephan, 2007). Međutim, s povećanjem socijalne distance nema značajnih razlika: izbori posla za sebe i za druge isti su. To je u suprotnosti s pretpostavkom teorije nivoa konstrukcije o delovanju istih mehanizama u slučaju vremenske i socijalne distance. Ovde je bitno naglasiti da, iako se autori teorije pozivaju na rezultate istraživanja o težini zadovoljstva i plate u izborima za sebe i savetima za druge, zapravo postoji problem u određenju nivoa konstrukcije u slučaju plate. Moguće je da plata odgovara konstrukcijama višeg nivoa, kao što je to pokazalo jedno testiranje u okviru CLT paradigme (Liviatan, Trope, & Liberman, 2008). Takođe, trebalo bi uzeti u obzir i moguće kulturološke razlike.

Rezultati našeg istraživanja takođe su u neskladu s nalazima istraživanja o davanju saveta, po kojima postoje razlike u izborima za sebe i savetima za druge, iako ne uvek u istom smeru. Te nesaglasnosti mogle bi se tumačiti u odnosu na razlike u opcijama koje se nude u istraživanjima: broj atributa (dva, tri ili četiri), opis opcija (numerički ili verbalni) i vrednosti na atributima (ekstremne ili umerene).

LITERATURA

- Danziger, S., Montal, R., & Barkan, R. (2012). Idealistic advice and pragmatic choice: A psychological distance account. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102, 1105–1117.
- Heath, C. (1999). On the social psychology of agency relationships: Lay theories of motivation overemphasize extrinsic incentives. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 78, 25–62.
- Jamison, J. & Wegener, J. (2010). Multiple selves in intertemporal choice. *Journal of Economic Psychology*, 31, 832–839.
- Kray, L., & Gonzalez, R. (1999). Differential weighting in choice versus advice: I'll do this, you do that. *Journal of Behavioral Decision Making*, 12, 207–217.
- Kray, L. J. (2000). Contingent weighting in self – other decision making. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 83, 82–106.
- Liberman, N., Trope, Y., & Stephan, E. (2007). Psychological distance. U A. W. Kruglanski & E. T. Higgins (Ur.), *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*, (353–381), New York: Guilford Press.
- Liviatan, I., Trope, Y., & Liberman, N. (2008). Interpersonal similarity as a social distance dimension: Implications for perception of others' actions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 1256–1269.
- Pronin, E., Olivola, C. Y., & Kennedy, K. A. (2008). Doing unto future selves as you would do unto others: Psychological distance and decision making. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 224–236.
- Trope, Y. & Liberman, N. (2010). Construal-Level Theory of psychological distance. *Psychological Review*, 117, 440–463.
- Van Boven, L., Loewenstein, G., & Dunning, D. (2005). The illusion of courage in social predictions: Underestimating the impact of fear of embarrassment on other people.

Organizational Behavior and Human Decision Processes, 96, 130–141.

Van Boven, L., Loewenstein, G., Welch, E., & Dunning, D. (2012). The illusion of courage in self-predictions: Mispredicting one's own behavior in embarrassing situations. *Journal of Behavioral Decision Making*, 25, 1–12.

RAZVOJNA PSIHOLOGIJA

POL I UZRAST ADOLESCENATA KAO FAKTORI VEZANOSTI ZA MAJKU I OCA

Ksenija Krstić¹

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

Jedna od ključnih ideja teorije afektivnog vezivanja jeste ta da prvi obrazac afektivne veze s majkom oblikuje sve kasnije međuljudske odnose – do adolescencije i zrelog doba. U savremenim pristupima o afektivnom vezivanju ističe se postojanje i značaj istovremenih višestrukih afektivnih veza sa značajnim drugim osobama (otac, brat i sestra, prijatelj, partner). Empirijski je potvrđen značaj afektivne vezanosti za oca, prijatelje i partnera, za različite aspekte psihološkog funkcionisanja, i to u svim uzrastima – od detinjstva do ranog zrelog doba. U ovom istraživanju ispitivani su obrasci vezanosti adolescenata dva uzrasta za majku i oca.

Istraživanjem je obuhvaćeno 878 adolescentna uzrasta 13 i 17 godina. Za ispitivanje obrazaca vezanosti korišćen je Inventar iskustava u bliskim vezama, paralelne verzije za majku i oca.

Utvrđeno je da 66.4% ispitanika ima siguran obrazac vezanosti za majku i oca. U ispitanom uzorku postoje skoro sve kombinacije obrazaca vezanosti, ali nisu sve kombinacije podjednako česte, a učestalost kombinacija sigurnih i nesigurnih obrazaca vezanosti za roditelje zavisi od pola i uzrasta adolescenata. Rezultati su diskutovani u kontekstu promena u odnosima dečaka i devojčica sa roditeljima tokom adolescencije.

Ključne reči: *adolescenti, pol i uzrast, roditelji, obrasci afektivne vezanosti*

Afektivno vezivanje jeste sistem ponašanja čiji je cilj održavanje blizine i kontakta s majkom. Bolbi je verovao da iskustva iz ranog odnosa s majkom oblikuju sve kasnije međuljudske odnose (Bowlby, 1969). U literaturi se sve više naglašava da dete ne raste samo u dijadi s majkom već u širokoj socijalnoj mreži (Harris, 1998; Lewis, 2005; Thompson, 2005). Sve je veći broj istraživanja koja ispituju značaj afektivnih veza s drugim osobama

¹ kkrstic@f.bg.ac.rs

otac, brat i sestra, baka i deda), kao i međusobnu podudarnost tih obrazaca. Empirijski je potvrđen značaj vezanosti za oca, prijatelje i partnera, za različite aspekte psihološkog funkcionisanja i to u svim uzrastima– od detinjstva do zrelog doba (Suess et al., 1992; Volling & Belsky, 1992; Howees, 1999; van Ijzendoorn & Sagi, 2008). Međutim, podaci nisu jednoznačni kad je reč o međusobnoj podudarnosti obrazaca vezanosti za različite osobe.

Adolescencija je period velikih promena i na prvi pogled deluje da se odnosi vezanosti u adolescenciji potpuno razlikuju od vezanosti u detinjstvu. Na početku tog perioda osoba aktivno nastoji da se odvoji od roditelja da bi krajem adolescencije bila sposobna da funkcioniše nezavisno i da postane figura vezanosti za svoje potomke. Istraživanja pokazuju da stabilni odnosi vezanosti, uspostavljeni tokom detinjstva, traju i tokom adolescencije i da sistem vezanosti ima ključnu ulogu u omogućavanju adolescentu da odgovori na sve razvojne izazove tog perioda (Allen & Land, 1999).

U ovom istraživanju zanimalo nas je koliko obrasci vezanosti za roditelje zavise od uzrasta i pola adolescenata. Dakle, cilj istraživanje bio je da se utvrde obrasci vezanosti za majku i za oca u dva adolescentna uzrasta, kao i njihov međusobni odnos.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 878 ispitanika (uzrast 13 i 17 god.). Za ispitivanje obrazaca vezanosti korišćen je Inventar iskustava u bliskim vezama (Brennan, Clark & Shaver, 1998), paralelne verzije za majku i oca (modifikacija Ž. Kamenov i M. Jelić, 2003).

Kada se posmatra svaki odnos zasebno, većina ispitanika ima siguran obrazac vezanosti za oba roditelja. Međutim, učestalost obrazaca vezanosti razlikuje se s obzirom na uzrast i pol ispitanika.

Kada analiziramo obrasce vezanosti za majku, s obzirom na uzrast i pol ispitanika, dobijamo nekoliko značajnih razlika (Tabela 1). Postoje razlike u zastupljenosti obrazaca vezanosti za majku kod dečaka ($\chi^2 = 1,77$, df 3, $p < 0,00$) i kod starijih adolescenata ($\chi^2 = 2,76$, df 3, $p < 0,00$). Utvrđeno je da su u oba uzrasta devojčice češće sigurno vezane od dečaka ($Z = 1,94$, $p < 0,05$; na mlađem i $Z = 4,11$; $p < 0,00$ na starijem uzrastu), dok dečaci češće imaju izbagavajući obrazac (u mlađem uzrastu $Z = 2,24$; $p < 0,02$; u starijem $Z = 5,23$; $p < 0,00$). Kod dečaka sa uzrastom opada broj sigurno vezanih ($Z = 2,41$; $p < 0,02$), a raste broj izbagavajućih ($Z = 3,86$; $p < 0,00$).

Tabela 1. Učestalost obrazaca vezanosti adolescenata za majku i oca s obzirom na pol i uzrast ispitanika

Figura	Uzrast	Pol	Obrazac vezanosti (%)			
			siguran	preokupirani	izbegavajući	bojažljivi
Majka	OŠ	m	72,5	6,0	17,4	4,1
		ž	80,3	7,0	10,1	2,6
	SŠ	m	61,3	3,7	34,0	1,0
		ž	79,3	5,8	12,9	1,7
Otac	OŠ	m	67,5	9,0	22,2	1,4
		ž	64,6	5,4	27,4	2,7
	SŠ	m	65,1	2,2	31,2	1,6
		ž	61,4	3,0	33,9	1,7

Manji broj sigurno vezanih utvrđen je u odnosu sa ocem nego u odnosu s majkom (od 61,4% do 67,5%) (Tabela 1). Među sigurno vezanim ispitanicima u odnosu sa ocem nema razlike ni po uzrastu ni po polu. Takođe, kod devojčica nema značajnih razlika u raspodeli obrazaca vezanosti. Kod dečaka je utvrđeno da postoje razlike ($\chi^2 = 1,11$, df 3, $p < 0,01$): sa uzrastom raste broj izbegavajuće vezanih ($Z = 2,03$; $p < 0,05$) na račun preokupiranih ($Z = 2,89$; $p < 0,01$).

U našem uzorku postoje skoro sve kombinacije obrazaca vezanosti, ali učestalost kombinacija sigurnih i nesigurnih obrazaca zavisi od pola i uzrasta adolescenata.

Ukupno 66,4% ispitanika ima siguran obrazac vezanosti sa oba roditelja. Izbegavajuću vezanost u oba odnosa ima 6,5% mlađih i 13% starijih adolescenata, odnosno 15,3% dečaka i 5,2% devojčica. Kombinacija sigurno vezanih za majku i izbegavajuće vezanosti za oca češća je kod devojčica: (11,6% dečaka i 23,8% devojčica), i obrnuto: izbegavajući odnos s majkom i sigurna vezanost za oca utvrđena je kod 8,9% dečaka i 2,6% devojčica. Obe kombinacije sigurnog i izbegavajućeg odnosa češće su u starijem uzrastu. Ostale kombinacije zastupljene su u manje od 2% slučajeva.

Za utvrđene kombinacije obrazaca vezanosti izračunat je i koeficijent podudarnosti (Tabela 2). Podudarnost obrazaca vezanosti kod devojčica raste sa uzrastom, dok kod dečaka opada. Kod dečaka podudarnost u starijem uzrastu počiva na većem broju izbegavajućih odnosa sa

oba roditelja, dok kod devojčica veća podudarnost u mlađem uzrastu počiva na većem broju sigurnih veza sa oba roditelja.

Tabela 2. Koeficijenti podudarnosti obrazaca vezanosti za majku i oca s obzirom na pol i uzrast adolescenata

	Pol	Dečaci	Devojčice		
Uzrast		vrednost	N	vrednost	N
		Kappa koef.		Kappa koef.	
Mlađi		0,259**	212	0,375**	223
Stariji		0,457**	186	0,226**	232

** koeficijenti značajni na nivou 0.00, * značajni na nivou 0.05

U ovom istraživanju potvrđena je dominacija sigurne vezanosti za majku i oca, ali su utvrđene značajne razlike s obzirom na uzrast i pol adolescenata. Devojčice su češće sigurno vezane za majku u odnosu na dečake. U odnosu sa ocem pol se nije pokazao kao značajan faktor. Empirijski nalazi o razlikama između dečaka i devojčica u pogledu vezanosti za roditelje nisu saglasni (Kenny & Donaldson, 1991; Rice, 1990; Armsden et.al., 1990; Raja et al., 1992). Istraživanja koja su utvrdila razliku u obrascima vezanosti između dečaka i devojčica ukazuju na to da odnos adolescentkinja s majkama karakterišu veća intimnost i uzajamnost, devojke više zavise od odnosa s majkama, traže veću emocionalnu podršku od njih i više ih koriste kao izvor sigurnosti i podrške (Buist et al., 2002; Keijsers et al., 2010; Paterson et al., 1994). Ti rezultati sugerišu da su devojčice više usmerene na socijalnu interakciju i da je više koriste kao izvor podrške i topline.

Dečaci u odnosu na devojčice češće imaju izbegavajući odnos s majkama i taj procenat raste sa uzrastom. Ipak, najveći broj dečaka ima sigurnu vezanost s majkama i češće su sigurno vezani za majke nego za očeve. I u drugim istraživanjima utvrđeno je da je afektivna vezanost za majku češća od vezanosti za oca, ali da kvalitet tih odnosa opada u periodu od 11 do 17 godine, odnosno da raste broj izbegavajućih odnosa (Buist et al., 2002; Ammaniti et al., 2000; Furman et al., 2002; Steinberg, 2005). Smanjenje broja sigurno vezanih i veći broj izbegavajućih odnosa s majkom u periodu srednje adolescencije ukazuju na individualističku tendenciju dečaka, nasuprot usmerenosti na socijalne interakcije

devojčica. Težnja ka autonomiji u odnosu na majku, kao primarnu figuru vezanosti, ali i kao roditelja suprotnog pola, i tendencija ka deidealizaciji majke jesu verovatna objašnjenja veće zastupljenosti izbegavajućeg odnosa s majkom kod dečaka u starijem uzrastu.

Rezultati poređenja vezanosti za majku i oca ukazuju na to da postoji podudarnost obrazaca u različitim odnosima. Rezultati našeg istraživanja u skladu su sa rezultatima nekih metaanaliza: utvrđeno je postojanje umerene podudarnosti (62%, $\phi = 0.17$) obrazaca vezanosti za majku i za oca u ranom detinjstvu (van Ijzendoorn & de Wolff, 1997), odnosno u periodu adolescencije (68%, $\phi = 0.30$) (Furman & Simon, 2004). Moguće objašnjenje tih rezultata leži u sličnosti između majke i oca, u pogledu crta ličnosti, vrednosnih sistema, vaspitnih stilova, pa i interakcije s detetom (Fox et al., 1991).

Odnosi vezanosti za majku i oca formiraju se skoro istovremeno u zajedničkom porodičnom kontekstu, pa su nužno povezani i međuzavisni, ali ipak i dovoljno različiti. Svaki odnos vezanosti oblikovan je specifičnom interakcijom deteta i figure vezanosti i kao takav relaciono specifičan, kao što je Bolbi i pretpostavljao (Bowlby, 1958).

LITERATURA

Allen, J. P., & Land, D. (1999). Attachment in Adolescence. U J. Cassidy & P. Shaver, *Handbook of attachment: Theoru, Research and Clinical Applications*, (pp. 319–335). New Yourk: Guilford Press.

Ammaniti, M., van Ijzendoorn, M. H., Speranza, A. M., & Tambelli, R. (2000). Internal working models of attachment during late childhood and early adolescence: An exploration of stability and change. *Attachment & Human Development*, 2(3), 328–346.

Armsden, G. C., McCauley, E., Greenberg, M. T., Burke, P. M., & Mitchell, J. R. (1990). Parent and peer attachment in early adolescent depression. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 18, 683–697.

Bowlbi, J. (1958). The Nature of Child's Tie to His Mother. *International Journal of Psycho-Analysis*, 39, 350–373.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss. Vol 1. Attachment*. New York: Basic Books.

Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult

attachment: An integrative overview; In J.A. Simpson & W.S Rholes (Eds.) *Attachment theory and close relationships* (pp. 46–76) New York: Guilford Press.

Buist, K. L., Dekovic, M., Meeus, W., & van Aken, M. A. G. (2002). Developmental Patterns in Adolescent Attachment to Mother, Father and Sibling. *Journal of Youth and Adolescence*, 31(3), 167–176.

Fox, N. A., Kimmerly, N. L., & Schafer, W. D. (1991). Attachment to mother/attachment to father: A meta-analysis. *Child Development*, 62, 210–225.

Furman, W., & Simon, V. A. (2004). Concordance in Attachment States of Mind and Styles With Respect to Fathers and Mothers. *Developmental Psychology*, 40(6), 1239–1247.

Furman, W., Simon, V. A., Shaffer, L., & Bouchee, H. A. (2002). Adolescents' Working Models and Styles for Relationships with Parents, Friends, and Romantic Partners. *Child Development*, 73(1), 241–255.

Harris, J. R. (1998). *The Nurture Assumption: Why Children Turn Out the Way They Do*. New York: Touchstone Book.

Howe, C. (1999). Attachment relationships in the context of multiple caregivers. In J. Cassidy, & P. Shaver (Eds.) *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 671–687). New York: Guilford Press.

van Ijzendoorn, M. H & Sagi, A. (2008). Cross-Cultural Patterns of Attachment: Universal and Contextual Dimensions; In J. Cassidy & P. Shaver (Eds.). *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Application*, (pp. 880–906). New York: The Guilford Press.

van Ijzendoorn, M. H. & de Wolf, M. S. (1997). In search of the absent father – Meta-analyses of infant-father attachment: A rejoinder to our discussants. *Child Development*, 68(4), 604–609.

Kamenov, Ž. i Jelić, M. (2003). Validacija instrumenta za mjerenje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: Modifikacija Brennanovog Inventara iskustava u bliskim vezama. *Suvremena psihologija*, 6(1), 73–91.

Keijsers, L., Branje, S. J. T., Frijns, T., Finkenauer, C., & Meeus, W. (2010). Gender Differences in Keeping Secrets From Parents in Adolescence. *Developmental Psychology*, 46(1), 293–298.

Kenny, M. E., & Donaldson, G. A. (1991). Contributions of parental attachment and family

- structure to the social and psychological functioning of first-year college students. *Journal of Counseling Psychology*, 38, 479–486.
- Lewis, M. (2005). The Child and Its Family: The Social Network Model. *Human Development*, 48, 8–27.
- Paterson, J. E., Field, J., & Pryor, J. (1994). Adolescents' perceptions of their attachment relationships with their mothers, fathers, and friends. *Journal of Youth and Adolescence*, 23, 579–600.
- Raja, S. N., McGee, R., & Stanton, W. R. (1992). Perceived attachment to parents and peers and psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 21(4), 471–485.
- Rice, K. G. (1990). Attachment in adolescence: A narrative and metaanalytic review. *Journal of Youth and Adolescence* 19(5), 511–538.
- Steinberg, L. (2005). *Adolescence*. New York: McGraw-Hill.
- Suess, G. J., Grossman, K. E., & Sroufe, L. A. (1992). Effects of infant attachment to mother and father quality of adaptation in preschool: From dyadic to individual organization of self. *International Journal of Behavioural Development*, 15, 43–65.
- Thompson, R. (2005). *Multiple Relationships Multiply Considered*; *Human Development*, 48; 102–107.
- van Ijzendoorn, M. H. & Sagi, A. (2008). Cross-Cultural Patterns of Attachment: Universal and Contextual Dimensions; In J. Cassidy & P. Shaver (Eds.). *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Application*, (pp. 880–906). New York: The Guilford Press.
- van Ijzendoorn, M. H. & de Wolff, M. S. (1997). In search of the absent father – Meta-analyses of infant-father attachment: A rejoinder to our discussants. *Child Development*, 86(4), 604–609.
- Volling, B. & Belsky, J. (1992). The contribution of child-mother and child-father relationships to the quality of sibling interaction: A longitudinal study. *Child Development*, 53, 1209–1222.

KLINIČKA PSIHOLOGIJA

RELACIJE AFEKTIVNE VEZANOSTI, PORODIČNOG KONTEKSTA I RANIH MALADAPTIVNIH ŠEMA KOD MLADIH ODRASLIH

Tijana Mirović¹

Fakultet Muzičke Umetnosti, Beograd

Aleksandra Hadžić Krnetić

Filozofski fakultet, Banja Luka

Cilj istraživanja bio je da se na uzorku mladih odraslih ($N = 225$) ispita povezanost porodičnog konteksta, ranih maladaptivnih šema i dimenzija afektivne vezanosti.

Regresiona analiza pokazuje da su varijable porodičnog konteksta značajni prediktori dimenzije anksioznosti oko gubitka bliskosti ($R^2 = 0,110$; $F(7, 217) = 3,760$; $p < 0,01$), objašnjavajući 11% njene varijanse. Kao pojedinačni prediktori pojavljuju se Kohezivnost ($\beta = 0,313$; $p < 0,01$) i Razjedinjenost ($\beta = 0,256$; $p < 0,01$).

Varijable porodičnog konteksta predstavljaju značajne prediktore i dimenzije izbegavanja bliskosti ($R^2 = 0,119$; $F(7, 217) = 4,180$; $p < 0,01$), objašnjavajući 12% njene varijanse, dok se kao pojedinačni prediktor pojavljuje Umreženost ($\beta = 0,257$; $p < 0,01$).

Šeme predstavljaju značajne prediktore za dimenziju anksioznosti oko gubitka bliskosti ($R^2 = 0,318$; $F(15, 209) = 6,482$; $p < 0,01$), objašnjavajući 32% njene varijanse. Kao pojedinačno prediktori pojavljuju se Napuštanje ($\beta = 0,214$; $p < 0,01$), Vulnerabilnost ($\beta = 0,267$; $p < 0,01$) i Neuspeh ($\beta = -0,220$; $p < 0,01$).

Izraženost 15 RMŠ predstavlja značajne prediktore za dimenziju izbegavanja bliskosti, ($R^2 = 0,341$; $F(15, 209) = 7,207$; $p < 0,01$), objašnjavajući 34% njene varijanse. Kao pojedinačni prediktori pojavljuju se Defektnost ($\beta = 0,317$; $p < 0,01$), Emocionalna inhibiranost ($\beta = 0,508$; $p < 0,01$), Nedovoljna samokontrola ($\beta = 0,164$; $p < 0,05$) i Podređivanje ($\beta = -0,392$; $p < 0,01$).

Ključne reči: porodični kontekst, rane maladaptivne šeme, dimenzije afektivne vezanosti, mladi odrasli

¹ tijana.mirovic@gmail.com

Teorijski okvir za rad predstavljaju teorija afektivnog vezivanja (Bowlby, 1969, 1982), Cirkumpleks Model (Olson, 1993) i teorija Ranih maladaptivnih šema (Young, 1990), koja pretpostavlja da negativna rana iskustva s roditeljima onemogućavaju zadovoljenje bazičnih potreba, usled čega nastaju maladaptivne šeme koje dalje utiču na odnose s drugima, ali i na pojavu i održavanje psihopatologije. Iako između tih koncepata postoji teorijski pretpostavljena veza, istraživanja koja bi i empirijski proverila njihovu povezanost veoma su retka. Postoji tek nekoliko istraživanja (Baker & Beech, 2004; Mason et al., 2005; Mihić i sar., 2008) koja su empirijski proučavala vezu između ranih maladaptivnih šema i afektivnog vezivanja. S druge strane, iako su aspekti cirkumpleks modela u skladu s teorijom afektivne vezanosti (Byng-Hall, 1999), malo je istraživanja koja empirijski proučavaju tu vezu.

Želeći da doprinesemo skupu postojećih saznanja, dizajnirali smo istraživanje čiji je cilj bio da na specifičnom uzorku ispita međusobnu povezanost porodičnog konteksta, ranih maladaptivnih šema i dimenzija afektivne vezanosti.

METOD

Uzorak

Za prikupljanje ispitanika korišćeno je uzorkovanje po principu „snežnih grudvi”⁷. Uzorak je bio prigodan i sačinjen od 225 ispitanika: 102 muškaraca (45,3%) i 123 žene (54,7%) koji još uvek nisu formirali svoje porodice. Raspon uzrasta bio je od 25 do 35 godina ($M = 28,70$; $SD = 3,15$).

Varijable i instrumenti

Prediktor varijable jesu varijable u vezi s porodičnim kontekstom i petnaest ranih maladaptivnih šema (RMŠ). Porodične varijable operacionalizovane su primenom FACES IV upitnika za procenu porodice (Olson, Gorall, Tiesel, 2007), koji daje rezultat na sledećih devet skala: balansirana kohezivnost, umreženost, razjedinjenost, balansirana fleksibilnost, rigidnost, haotičnost, porodična komunikacija i zadovoljstvo porodicom. Drugi set prediktor varijabli čine sledećih petnaest RMŠ, merenih kraćom formom Jangovog upitnika (SQ-SF; Young, 1998): Emocionalna deprivacija, Napuštanje, Nepoverenje, Socijalna izolacija, Defektnost, Neuspeh, Zavisnost, Vulnerabilnost na povredu, Umreženost, Podređivanje, Samožrtvovanje, Emocionalna inhibiranost, Nepopustljivi standardi, Pravo i Nedovoljna

⁷ Način regrutovanja uzorka detaljnije je opisan u Mirović (2011)

samokontrola. Afektivna vezanost merena je primenom revidirane verzije upitnika ECR-R (Fraly, Waller, Brennan, 2000), a dve dimenzije afektivnog vezivanja – izbegavanje bliskih odnosa i anksioznost oko gubitka bliskosti, predstavljaju kriterijske varijable, korišćene u 4 linearne regresione analize.

REZULTATI

Preliminarnim analizama dokazano je da pretpostavke multikolinearnosti nisu narušene (Tolerance > 0,10; VIF < 10). Rezultati regresione analize pokazuju da su varijable porodičnog konteksta značajni prediktori dimenzije anksioznosti oko gubitka bliskosti ($R^2 = 0,110$; $F(7, 217) = 3,760$; $p < 0,01$), objašnjavajući 11% njene varijanse. Kao pojedinačno značajni upravno srazmerni prediktori pojavljuju se Kohezivnost ($\beta = 0,313$; $p < 0,01$) i Razjedinjenost ($\beta = 0,256$; $p < 0,01$).

Varijable porodičnog konteksta predstavljaju značajne prediktore i dimenzije izbegavanja bliskosti ($R^2 = 0,119$; $F(7, 217) = 4,180$; $p < 0,01$), objašnjavajući 12% njene varijanse, dok se kao pojedinačno značajni upravno srazmerni prediktor pojavljuje Umreženost ($\beta = 0,257$; $p < 0,01$).

Izraženost 15 RMŠ predstavlja značajne prediktore za dimenziju anksioznosti oko gubitka bliskosti ($R^2 = 0,318$; $F(15, 209) = 6,482$; $p < 0,01$), objašnjavajući 32% njene varijanse. Kao pojedinačno značajni upravo srazmerni prediktori pojavljuju se Napuštanje ($\beta = 0,214$; $p < 0,01$) i Vulnerabilnost ($\beta = 0,267$; $p < 0,01$), dok Neuspeh predstavlja obrnuto srazmeran prediktor ($\beta = -0,220$; $p < 0,01$).

Šeme predstavljaju i značajne prediktore za dimenziju izbegavanja bliskosti, ($R^2 = 0,341$; $F(15, 209) = 7,207$; $p < 0,01$), objašnjavajući 34% njene varijanse. Kao pojedinačno značajni upravo srazmerni prediktori pojavljuju se Defektnost ($\beta = 0,317$; $p < 0,01$), Emocionalna inhibiranost ($\beta = 0,508$; $p < 0,01$) i Nedovoljna samokontrola ($\beta = 0,164$; $p < 0,05$), dok Podređivanje predstavlja obrnuto srazmerni prediktor ($\beta = -0,392$; $p < 0,01$).

DISKUSIJA REZULTATA I ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da i varijable porodičnog konteksta i RMŠ predstavljaju značajne prediktore za obe dimenzije afektivne vezanosti, čime se potvrđuje njihova teorijski pretpostavljena povezanost sa kriterijum varijablama. Zanimljive informacije dobijamo ako pogledamo koji su pojedinačni prediktori povezani sa svakom od dve dimenzije afektivne vezanosti.

Kada je anksioznost oko gubitka bliskosti u pitanju, ona će biti izraženija onda kada se porodični sistem odlikuje adekvatna povezanost ili razjedinjenost. Ovo može da znači da je anksioznost izraženija onda kada postoji strah od ponavljanja iskustva razjedinjenosti i odsustva bliskosti koje je bilo prisutno u porodici porekla. Takav nalaz u skladu je sa očekivanim i s pretpostavkom da će anksioznost biti izraženija onda kada porodični sistem odlikuje neadekvatan stepen bliskosti i fleksibilnosti (Byng-Hall, 1999). Kad se to ima vidu, iznenađuje podatak da se balansirana kohezivnost pokazala kao značajni upravno srazmerni prediktor anksioznosti oko gubitka bliskosti. Ako se uzme u obzir specifičnost našeg uzorka (u kojem je prisutno izvesno odlaganje separacije i zasnivanja sopstvene porodice) moguće je da tu postoji specifična „strategija i kooperacija” (više o tome videti u: Cassidy & Berlin, 1994) između „odrasle dece” i roditelja koji ostajanjem u razvojno neadekvatno bliskim odnosima umiruju međusobnu anksioznost oko separacije.

Pojedinačno značajni prediktori iz domena RMŠ pokazuju da ispitanici koji strahuju od gubitka bliskosti imaju kognitivni stil koji odlikuje strah od prekida bliske veze (napuštanja) i strah od nekog iznenadnog povređujućeg događaja (vulnerabilnost na povredu). Ti nalazi u skladu su sa očekivanim, dok je neočekivan nalaz taj da se doživljaj lične neuspešnosti (šema neuspeh) pokazala kao bitan, a obrnuto srazmeran prediktor. To može biti rezultat nadkompenzacije kao stila prevladavanja (videti Young, 1993, 1990).

Kod dimenzije izbegavanja bliskosti, svi dobijeni rezultati u skladu su sa očekivanim. Tako je dobijeno da će bliskost najviše izbegavati oni ispitanici čiji je porodični sistem odlikovala umreženost. Odrastajući u takvim sistemima, kao da ispitanici razvijaju strah od ponavljanja iskustava zavisnosti i nemanja slobode, usled čega počinju i da izbegavaju bliskost. Rezultati pokazuju da njihov kognitivni stil odlikuje emocionalna inhibiranost (zatvorenost, strah od emocija i povrede); doživljaj da nemaju dovoljno samokontrole (niska tolerancija na frustraciju); osećaj da nešto suštinski nije u redu s njima i da ih je nemoguće voleti (defektnost), kao i podređivanje drugima kao obrnuto srazmerni prediktor, što je u ovom slučaju i očekivano.

Zaključujemo da varijable porodičnog konteksta i rane maladaptivne šeme predstavljaju značajne prediktore za obe dimenzije afektivne vezanosti. Ograničenja u uopštavanju rezultata ogledaju se u korišćenju mera samoprocene i uzorka čija uzrasna homogenost i selekcionisanost smanjuje mogućnosti generalizacije zaključaka. Takođe, pošto transferzalni nacrt dozvoljava samo statističku predikciju, nije moguće izvoditi zaključke o smeru relacije među varijablama. U takvim nacrtima postoji i izvesna verovatnoća da je povezanost među varijablama samo artefakt njihove povezanosti s nekom trećom

konfundirajućom varijablom. Značajno ograničenje u istraživanju predstavlja i veliki broj prediktora (posebno u odnosu na broj ispitanika), čime se povećava verovatnoća pojave greške tipa I. Ipak, pošto su dobijeni rezultati u skladu s teorijskim pretpostavkama i kliničkim iskustvom, smatramo da oni jesu validni, uprkos pomenutim ograničenjima. Dobijeni rezultati daju informacije o navedenoj populaciji i otvaraju mogućnosti za klinički rad s njima na ranom iskustvu, afektivnom vezivanju i šemama.

LITERATURA

- Baker, E. & Beech, A. (2004). Dissociation and variability of adult attachment dimensions and Early maladaptive schemas in sexual and violent offenders. *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 19, 1119–1136.
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and loss. Vol. 1: Attachment* (2nd Ed.). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss: Volume 1: Attachment*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Byng-Hall, J. (1999). Family therapy and couple therapy: Toward greater security. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 625–645). New York: Guilford Press.
- Cassidy J. & Berlin L. (1994). The insecure/ambivalent pattern of attachment. Theory and research. *Child Development*, 65, 971–991
- Fraley, R. C., Waller, N. G., & Brennan, K. A. (2000). An item-response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 350–365.
- Mason, O., Platts, H. I Tyson, M. (2005). Early maladaptive schemas and adult attachment in a UK clinical population. *Psychology and Psychotherapy: Theory, research and Practice*, Vol. 78, str. 549–564.
- Mirović, T. (2011). Povezanost porodičnog konteksta i kognitivnih stilova mladih u periodu tranzicije od porodice porekla ka sopstvenj porodici (Neobjavljena doktorska teza), Filozofski fakultet, Beograd.
- Mihić, I., Zotović, M. i Petrović, J. (2008). Rane disfunkcionalne kognitivne šeme: Povezanost sa afektivnom vezanošću u bliskim relacijama u mlađem odraslom dobu. *Primenjena psihologija*, Vol. 1 (1–2), str. 57–76.

- Olson, D. H.; Gorall, D. M., & Tiesel, J. M. (2007). FACES IV & the Circumplex model: Validation study u *Faces IV Manual*. Minneapolis, MN: Life Innovations.
- Olson, D. H. (1993). Circumplex model of marital and family systems u F. Walsh (ur.) *Normal Family Processes (3rd ed.)*, New York, Guilford.
- Young, J., Klosko, J., Weishaar, M. (2003). *Schema Therapy – A practitioner's guide*, The Guilford press, New York, London.
- Young, J. E. (1998). *Young Schema Questionnaire Short Form (1st ed.)*. New York: CognitiveTherapy Center.
- Young, J. E. & Klosko, J. (1993). *Reinventing your life*. New York, Dutton Books.
- Young, J. E. (1990). *Cognitive therapy for personality disorders: A schema-focused approach*. Sarasota, Professional Resource Press.

SEX DIFFERENCES IN SEXUAL COMPULSIVITY, DEPRESSIVENESS, AND ANXIETY IN NON-HETEROSEXUALLY ORIENTED STUDENTS

Džanan Berberović¹

Kazneno-popravni zavod poluotvorenog tipa Tuzla

The research explores sex differences in sexual compulsivity, depression, and anxiety levels in non-heterosexual (bisexual and homosexual) students. The sample consisted of 119 students from Serbia and BiH, who self-reported their sexual orientation as either bisexual ($N=76$, $N_f=46$; $N_m=30$) or homosexual ($N=43$; $N_f=19$, $N_m=24$). The Sexual Compulsivity Scale (SCS); the Beck Depression Inventory (BDI), and Spielberger's State-Trait-Anxiety Inventory – Trait (STAI-T) were used to measure sexual compulsivity, depression, and anxiety levels, respectively. Two-way ANOVA indicated sex differences in sexual compulsivity levels, $F(1,115)=24.963$, $p=.000$, but no sex differences were found in depression and anxiety levels. Non-heterosexual orientation was not significant factor in the explored psychopathological phenomena. It was revealed that sexual compulsivity is more important issue in non-heterosexual males than in their female counterparts. Results, conclusions, and limitations of the study, as well as suggestions for future research are discussed.

Key words: Sexual compulsivity, depression, anxiety, sexual orientation

INTRODUCTION

Non-heterosexual orientation refers to higher sexual attraction toward own (homosexual) or both (bisexual) sexes (Bailey & Zucker, 1995). Discrimination related to sexual orientation influence overall well-being of non-heterosexual people (Harcourt, 2006; Safren & Heimberg, 1999), so they could feel more depressed and even suicidal (Abelson et al., 2006). Higher levels of stress, including anxiety, depression, and suicidal ideation in non-heterosexual individuals, were demonstrated in numerous findings (Biernbaum & Ruscio, 2004; Cochran, et al., 2007; Ferguson, Horwood & Beauvais, 1999; Mays & Cochran, 2001;

¹ dzananberberovic@gmail.com

Meyer, 1995; Safren & Heimberg, 1999; Savin-Williams, 1994). Non-heterosexual males were found to be prone to sexual risk taking and suicidal ideation (Abelson et al., 2006). Hiding sexual orientation could be one of the risk factors for depression (Ullrich, Lutgendorf & Stapelton, 2003). Some research (i.e. Missildine et al., 2005) indicated sex differences in sexual compulsivity between homosexual males and females. Researches mainly support the finding that males score higher in sexual compulsivity than females (Benotsch, Kalichman, & Pinkerton, 2001; Berberović, 2012; Berberović & Jerković, 2012; Dew & Chaney, 2005; Garos & Stock, 1998; Missildine et al., 2005; Reece, Plate, & Daughtry, 2001). Cultural stereotypes support the view that homosexual males are more feminine, whereas homosexual females are more masculine (Lippa & Tan, 2001). This view puts bisexual individuals in an even more negative context (Yost & Thomas, 2012), considering them as non-monogamous and prone to promiscuous sexual behavior (Rust, 2002; Spalding & Peplau, 1997; Yost & Thomas, 2012). Behaviors that are considered as opposite to sex and gender stereotypes are extremely judged by the society (Bos, Picavet, & Sandfort, 2012). Non-heterosexual individuals, who are usually seen as sex or gender non-conformists, are likely to develop different externalizing and internalizing problems (DiDonato & Berenbaum, 2011; 2012). Above mentioned findings and considerations make sex differences issue as one of a big

importance when exploring psychopathology in non-heterosexual people, especially because non-heterosexual individuals are underexplored in the Balkans. This study addresses the question whether there are sex differences in sexual compulsivity, depressiveness, and anxiety in individuals who self-report their sexual orientation as either bisexual or homosexual.

METHOD

The research was administered on the sample of 1711 students from Serbia and Bosnia and Herzegovina, of whom N=1679 self-reported their sexual orientation as heterosexual or non-heterosexual (either bisexual or homosexual). The final sample included N=119 participants of non-heterosexual orientation, N=76 bisexuals (46 females and 30 males), and N=43 homosexuals (19 females and 24 males).

Sexual compulsivity was measured by the Sexual Compulsivity Scale (SCS, Kalichman & Rompa, 1995); depression by the Beck Depression Inventory (BDI, Beck, 1961) and anxiety by Spielberger's State-Trait Anxiety Inventory (STAI-T, Spielberger et al., 1999). All instruments showed high coefficients of internal consistency: $\alpha=.943$, $.885$, and $.864$, respectively.

A Two-way ANOVA was performed to explore the influence of sex and non-heterosexual orientation on sexual compulsivity, depressiveness, and anxiety between females and males of non-heterosexual (homosexual and bisexual) orientation.

RESULTS

Means and standard deviations in all psychopathology phenomena explored in this research are shown in Table 1, whereas two-way ANOVA results are presented in Table 2. Interaction of sex and non-heterosexual orientation was significant for sexual compulsivity $F(1, 115) = 5.08$, $p = .026$; but not for depressiveness, $F(1, 115) = 2.106$, $p = .149$, nor for anxiety levels $F(1, 115) = .001$, $p = .971$. Separate influence of sex was significant for sexual compulsivity levels, $F(1, 115) = 24.963$, $p = .000$, and this influence was high ($\eta^2 = .178$). However, no sex influence was found to be significant either for depression, $F(1, 115) = .017$, $p = .897$, nor for anxiety levels, $F(1, 115) = .922$, $p = .339$. Separate influence of non-heterosexual orientation was not significant neither for sexual compulsivity, $F(1, 115) = .053$, $p = .819$; nor for depression, $F(1, 115) = 2.903$, $p = .091$; or for anxiety levels, $F(1, 115) = .001$, $p = .971$.

DISCUSSION

The only significant difference between the females and males of non-heterosexual orientation was found regarding sexual compulsivity. The non-heterosexual males scored higher than the non-heterosexual females. One of the possible explanations that no sex differences were found in depressiveness and anxiety levels is that the research sample was small, and that it consisted only of individuals who self-reported their sexual orientation. However, result tendencies indicated that the homosexual and bisexual males scored higher in anxiety and depressiveness than their female counterparts, whereas the bisexual females scored higher in depressiveness than their male counterparts. Further research (with bigger sample size and with sexual orientation as continuous variable) needs to be done in order to reveal whether sex differences could be found in depressiveness and anxiety in non-heterosexual young people. These result tendencies are interesting because authors (i.e. Barlow & Durand, 2009) usually consider females as more likely to score higher in depression and anxiety, at least in general population. Some participants probably did not report their sexual orientation as non-heterosexual, because of negative reinforcement of non-heterosexuality in general (Pettersson & Gerrity, 2006; Wells & Hansen, 2003) and particularly in the Balkans. Higher levels of depression are expected in those who do not disclose their sexual orientation (Ullrich et al., 2003). Researches demonstrated higher levels of anxiety and depression in non-heterosexual population (i.e. Biernbaum & Ruscio, 2004; Cochran et al., 2007), comparing to heterosexual population. However, sex differences in non-heterosexual individuals are underreported. Non-heterosexual orientation was not a significant factor in sex differences in sexual compulsivity, depressiveness, and anxiety, which is congruent with the finding that sexual orientation per se does not influence mental health (Gel   et al., 2012), but rather social environment and negative reinforcement of non-heterosexual orientation (Pettersson & Gerrity, 2006; Wells & Hansen, 2003). However, interaction effect of sex and non-heterosexual orientation was significant for sexual compulsivity levels, indicating the importance of exploring sex differences when addressing sexual orientation issues in research of sexual compulsivity.

This research supports the previous finding that homosexual males scored higher in sexual compulsivity than homosexual females (Missildine et al., 2005). No clinically significant case of sexual compulsivity was detected in the homosexual females. Homosexual females are probably more likely to engage in longer-lasting intimate relationships, than in short-term sexual encounters or one-night stands. Female homosexuality is more positively

reinforced by the society than the male homosexuality (Louderback & Whitley, 1997; Reiss, 1986; Yost & Thomas, 2012). One of the possible explanations that the bisexual females scored higher in sexual compulsivity than their homosexual counterparts is because bisexually oriented people tend to have relations with both sexes, putting them in negative position (Yost & Thomas, 2012), labeling them as sexual promiscuous or even as homosexual (Rust, 2002, Spalding & Peplau, 1997; Yost & Thomas, 2012). Bisexual females and homosexual males may decide to use sex as coping strategy to deal with their everyday problems related to their sexual orientation. Further research with bigger sample size should address the issue of sex differences in anxiety and depression in non-heterosexual individuals, as result tendencies of this study indicated diversities in sex differences in non-heterosexual young people. Non-conforming sexual behaviors is an important issue in adolescence and young adulthood, as they become relevant in understanding and accepting differences in non-heterosexual orientation (Bos et al., 2012). Even this study did not support the finding of some authors (i.e. DiDonato & Berenbaum, 2011; 2012) claiming that sex and gender non-conforming people, as non-heterosexual people are mostly considered, are likely to develop internalizing problems, result tendencies indicate that further research on bigger samples should address this question to reveal whether these tendencies are coincidental in nature.

CONCLUSION

Non-heterosexual orientation was found to be a significant factor in sex differences for sexual compulsivity, but not for depression, nor for anxiety. Homosexual males differ significantly from homosexual females in sexual compulsivity levels. On the other hand, non-heterosexual females scored significantly lower in sexual compulsivity than their male counterparts, indicating that sexual compulsivity could be a very important issue in males of non-heterosexual orientation, especially in males who self-report their sexual orientation as homosexual. No sex differences were found in depression and anxiety levels, probably due to the self-reported sexual orientation, whereas non-disclosing sexual orientation could be of bigger importance for higher levels of depression and anxiety in non-heterosexual individuals. Further research needs to be done in bigger samples of self-reported non-heterosexual individuals, or with sexual orientation as continuous variable, in order to reveal whether diverse sex differences from those found in general population, could be found in non-heterosexual young people in other psychopathological phenomena (such as depression and anxiety). This research emphasizes that sexual compulsivity is very important issue in self-reported non-heterosexual individuals. It is recommended therefore to pay more attention to

this issue when it comes to counseling and psychological treatment of non-heterosexual young people.

REFERENCES

- Abelson, J., Lambevski, S., Crawford, J., Bartos, M., & Kippax, S. (2006). Factors associated with „feeling suicidal“: The role of sexual identity. *Journal of Homosexuality*, 51(1), 59-80.
- Bailey, J. M., & Zucker, K. J. (1995). Childhood sex-typed behavior and sexual orientation: A conceptual analysis and quantitative review. *Developmental Psychology*, 1, 43-55.
- Barlow, D. H., & Durand, V. M. (2009). *Abnormal psychology: An integrative approach*. Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning.
- Beck, A. (1961). An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, 4, 53-63.
- Beetsch, E. G., Kalichman, S. C., & Pinkerton, S. D. (2001). Sexual compulsivity in HIV positive men and women: Prevalence, predictors, and consequences of high risk behaviors. *Sexual Addiction and Compulsivity*, 8, 83-89.
- Berberović, Dž. (2012), *Seksualno (kompulzivno) ponašanje mladih u Srbiji i Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Papir-karton.
- Berberović, Dž., & Jerković, I. (2012). Razlike u seksualnoj kompulzivnosti između muškaraca i žena. *Engrami*, 34(1), 21-34.
- Berberovic, Dz., Jerkovic, & Brkic, N. (2012). Is sexual compulsivity general problem of young people in Serbia and Bosnia and Herzegovina or it should be linked to non-heterosexual population? *International Journal of Scientific Research and Engineering*, 3(9), 1-9.
- Biernbaum, M. A., & Ruscio, M. (2004). Differences between matched heterosexual non-heterosexual college students on defense mechanisms and psychopathological symptoms. *Journal of Homosexuality*, 48(1), 125-141.
- Bos, H. M. W., Picavet, C., & Sandfort, T. G. M. (2012). Ethnicity, gender socialization, and children's attitudes toward gay men and lesbian women. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 43(7), 1082-1094.
- Cochran, S. D., Mays, V. M., Alegria, M., Ortega, A. N., & Takeuchi, D. (2007). Mental health and substance use disorders among Latino and Asian American lesbian, gay, and bisexual adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(5), 785-794.
- Dew, B. J., & Chaney, M. P. (2005). The relationship among sexual compulsivity, internalized homophobia, and HIV at-risk sexual behavior in gay and bisexual male users of internet chat rooms. *Sexual Addiction and Compulsivity*, 12, 259-273.
- DiDonato, M. D., & Berenbaum, S. A. (2011). The benefits and drawbacks of gender typing: How different dimensions are related to psychological adjustment. *Archives of Sexual Behavior*, 40, 457-463.
- DiDonato, M. D., & Berenbaum, S. A. (2012). Predictors and consequences of gender typicality: The mediating role of communality. *Archives of Sexual Behavior*, 42(3), 429-436.

- Ferguson, D. M., Horwood, L. J., & Beautrais, A. L. (1999). Is sexual orientation related to mental health problems and suicidality in young people? *Archives of General Psychiatry*, 156, 876-880.
- Garos, S., & Stock, W. A. (1998). Investigating the discriminant validity and differentiating capability of the Garos Sexual Behavior Index. *Sexual Addiction and Compulsivity*, 5, 251-267.
- Gelé, K., McNamara, S., Phillips, S. H., Shelby, R. D., Grossman, G., Vaughan, S. C., & Roughton, R. (2012). Emerging views on gender and sexuality: Celebrating twenty years of new perspectives on lesbian, gay, bisexual, and trans people. *Journal of American Psychoanalytic Association*, 60(5), 949-967.
- Harcourt, J. (2006). Current issues in lesbian, gay, bisexual, and transgender (LGBT) health: Introduction. *Journal of Homosexuality*, 51(1), 1-11.
- Kalichman, S. C., & Rompa, D. (1995). Sexual Sensation Seeking and Sexual Compulsivity scales: Reliability, validity, and predicting HIV risk behavior. *Journal of Personality Assessment*, 65, 586-601.
- Lippa, R. A., & Tan, F. D. (2001). Does culture moderate the relationship between sexual orientation and gender-related personality traits? *Cross-Cultural Research*, 35(1), 65-87.
- Louderback, L. A., & Whitley, B. E. (1997). Perceived erotic value of homosexuality and sex-role attitudes as mediators of sex differences in heterosexual college students' attitudes toward lesbians and gay men. *Journal of Sex Research*, 34, 175-182.
- Mays, V. M., & Cochran, S. D. (2001). Mental health correlates of perceived discrimination among lesbian, gay, and bisexual adults in the United States. *American Journal of Public Health*, 91(11), 1869-1876.
- Meyer, I. H. (1995). Minority stress and mental health in gay men. *Journal of Health and Social Behavior*, 36, 38-56.
- Missildine, W., Feldstein, G., Punzalan, J. C., & Parsons, J. T. (2005). S/he loves me, s/he loves me not: Questioning heterosexist assumptions of gender differences for romantic and sexually motivated behaviors. *Sexual Addiction and Compulsivity*, 12, 65-74.
- Peterson, T. L., & Gerrity, D. A. (2006). Internalized homophobia, lesbian identity development, and self-esteem in undergraduate women. *Journal of Homosexuality*, 50(4), 49-75.
- Reece, M., Plate, P., & Daughtry, M. (2001). HIV prevention and sexual compulsivity: The need for integrated strategy of public health and mental health. *Sexual Addiction and Compulsivity*, 8, 157-167.
- Reiss, I. L. (1986). A sociological journey into sexuality. *Journal of Marriage and the Family*, 48, 233-242.
- Rust, P. C. (2002). Bisexuality: The state of the union. *Annual Review of Sex Research*, 13, 180-240.
- Safren S. A., & Heimberg, R. G. (1999). Depression, hopelessness, suicidality, and related factors in sexual minority and heterosexual adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 67(6), 859-866.
- Savin-Williams, R. C. (1994). Verbal and physical abuse as stressors in the lives of lesbian, gay male, and bisexual youths: Associations with school problems, running away, substance use, prostitution, and suicide. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 261-269.

- Spalding, L. R., & Peplau, L. A. (1997). The unfaithful lover: Heterosexual's perception of bisexuals and their relationships. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 611-625.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., Lushene, R., Vagg, P.R., & Jacobs, G. A. (1999). *Priručnik za mjerenje anksioznosti kao stanja i osobine*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ulrich, P. M., Lutgendorf, S. K., & Stapleton, J. T. (2003). Concealment of homosexual identity, social support and CD4 cell count among HIV-seropositive gay men. *Journal of Psychosomatic Research*, 54(3), 205-212.
- Wells, G. B., & Hansen, N. D. (2003). Lesbian shame: Its relationship to identity integration and attachment. *Journal of Homosexuality*, 45(1), 93-110.
- Yost, M. R., & Thomas, G. D. (2012). Gender and binegativity: Men's and women's attitudes toward male and female bisexuals. *Archives of Sexual Behavior*, 41, 691-702.

TABLES

Table 1. Means and Standard Deviations in Sexual Compulsivity, Depressiveness, and Anxiety in Bisexual and Homosexual Students

Sexual orientation	Psychopathology	sex	N	M	SD
Bisexual	Sexual compulsivity	Male	30	22.67	9.345
		Female	46	17.87	8.232
	Depressiveness	Male	30	10.00	9.656
		Female	46	12.74	10.500
	Anxiety	Male	30	56.73	8.229
		Female	46	54.78	10.852
Homosexual	Sexual compulsivity	Male	24	26.21	12.244
		Female	19	13.53	4.671
	Depressiveness	Male	24	16.54	11.534
		Female	19	13.26	11.822
	Anxiety	Male	24	53.13	11.242
		Female	19	51.32	9.534

Table 2. Two-way ANOVA: Sex and Non-Heterosexual Orientation as Factors of Sexual Compulsivity

Source	df1	df2	F	Sig.	η^2
Sex		1	115	24.963	.000
Non-het.sex.orient.		1	115	.053	.819
Sex*nonhet.sex.orient.		1	115	5.080	.026

PSIHOLOGIJA LIČNOSTI

MODEL POVEZANOSTI LOKUSA KONTROLE SA PROFESIONALNIM SAMOPOŠTOVANJEM I ZADOVOLJSTVOM POSLOM

Marija Čolić⁸, Natalija Čopić i Marija Paunović

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Lokus kontrole predstavlja koncept koji je dosta istraživan u oblasti primenjene psihologije. Cilj ovog istraživanja bio je utvrđivanje modela povezanosti lokusa kontrole s demografskim varijablama, s jedne strane, i profesionalnog samopoštovanja i zadovoljstva poslom, s druge strane. Uzorak je činilo 112 zaposlenih ispitanika, uzrasta 18–50 godina, od kojih je 57% bilo žena, dok je 43% zaposlenih radilo u privatnom sektoru. Za procenu profesionalnog samopoštovanja korišćena je Skala profesionalnog samopoštovanja, za lokus kontrole Skala lokusa kontrole – Eksternalnost, dok je zadovoljstvo poslom ispitivano Skalom zadovoljstva poslom. Hijerarhijskom regresionom analizom dobijen je model koji ukupno objašnjava 26% varijanse lokusa kontrole. Kao statistički značajni pojedinačni prediktori izdvojili su se nivo obrazovanja i profesionalno samopoštovanje. U radu su diskutovane implikacije ovih nalaza.

Ključne reči: *lokus kontrole, profesionalno samopoštovanje, zadovoljstvo poslom, obrazovanje*

UVOD

Lokus kontrole, profesionalno samopoštovanje i zadovoljstvo poslom predstavljaju neke od ključnih fenomena u današnjem poslovanju, od značaja kako za same organizacije, tako i za zaposlene. Među prvima je Roter (Rotter, 1954, prema: Wang et al., 1999) ukazao na to da postoje razlike između ljudi prema tome da li događajima u svom životu pridaju unutrašnji ili spoljašnji lokus.

Koncept profesionalnog samopoštovanja oslikava „obično” samopoštovanje pojedinca u pogledu karijerne pozicije i uloge (Tinsley, 2002, prema: Çivitci, 2010). Naime, profesionalno samopoštovanje određuje stepen u kojem osobe vide svoju profesiju kao vrednu i značajnu, koji se razvija uzajamno s profesionalnim self-konceptom.

⁸ colicmarija@outlook.com

Zadovoljstvo poslom možemo definisati kao „kognitivne, afektivne i evaluativne reakcije pojedinca na svoj posao” (Macdonald & MacIntyre, 1997).

Istraživači su ukazali na to da postoji statistički značajna veza između samopoštovanja i lokusa kontrole, odnosno da je veće samopoštovanje povezano sa unutrašnjim lokusom kontrole (Abdallah, 1989, prema: Wang et al., 1999). Stiplošekova (2002) nije pronašla statistički značajnu razliku između muškaraca i žena po skorima na skali samopoštovanja, dok su utvrđene razlike u pogledu lokusa kontrole, odnosno pokazano je da muškarci poseduju unutrašnji lokus, dok su žene sklonije spoljašnjem. Utvrđena je i statistički značajna korelacija između lokusa kontrole i samopoštovanja, pri čemu je takav rezultat u skladu s pretpostavkom da ispitanici koje odlikuje unutrašnji lokus kontrole imaju i više samopoštovanje.

Istraživanja koja su se bavila razlikama u lokusu kontrole u odnosu na uzrast nisu jednoglasna u pogledu konačnog odgovora. No, čini se da je veći broj onih studija koje potvrđuju tezu da se lokus kontrole internalizuje sa uzrastom (npr. Andrisani et al., 1976; Knoop, 1981), odnosno da stariji ispitanici imaju izraženiji unutrašnji lokus kontrole. S druge strane, postoje i istraživanja čiji su krajnji zaključci da starije osobe imaju spoljašnji lokus kontrole (npr. Duke et al., 1974). Naime, mnoge faktore koji idu zajedno s procesom starenja, ljudi doživljavaju kao spoljašnje, nad kojima nemaju kontrolu (Fry, 2000).

Što se tiče veze lokusa kontrole i nivoa obrazovanja, dobijeno je da obrazovaniji ispitanici imaju unutrašnji lokus kontrole (Davidson et al., 1978). Naime, može se tvrditi da su osobe koje imaju veće obrazovanje uverenije u svoje sposobnosti i da su manje spremne da se prepuste verovanju da se događaji dešavaju mimo njihove kontrole i da oni na iste ne mogu uticati.

Cilj ovog istraživanja bio je utvrđivanje modela povezanosti lokusa kontrole sa starošću, nivoom obrazovanja i godinama radnog staža ispitanika, kao i s profesionalnim samopoštovanjem i zadovoljstvom poslom. Na osnovu cilja istraživanja, precizirane su hipoteze:

1. Osobe koje imaju veće profesionalno samopoštovanje – posedovaće i unutrašnji lokus kontrole.
2. Osobe koje poseduju unutrašnji lokus kontrole – biće zadovoljnije poslom kojim se bave.
3. Stariji ispitanici imaće izraženiji unutrašnji lokus kontrole.
4. Ispitanici s višim obrazovnim nivoom imaće izraženiji unutrašnji lokus kontrole.

METOD

Uzorak

Uzorak je činilo 112 ispitanika, koji su u trenutku ispitivanja bili zaposleni. U Tabeli 1 prikazana je distribucija ispitanika. Uzorak je sačinjavalo ukupno 48 (43%) muškaraca i 64 (57%) žena. Ispitanici su podeljeni a priori u kategorije prema uzrastu na osnovu logičke analize, pri čemu se vodilo računa o tome da su u tim kategorijama relativno slična iskustva ispitanika.

Tabela 1. Demografske karakteristike ispitanika

	Starost				Obrazovanje		
	18–25	26–38	39–50	> 50	Sred.	Fak.	Mas/Dr
Broj	26	53	23	10	32	65	15
%	23	47	21	9	29	58	13

Merni

instrumenti

Skala profesionalnog samopoštovanja (Arıcak, 2001). U pitanju je skala likertovog tipa, koja se sastoji od 30 pitanja. Viši skorovi na skali indikator su većeg profesionalnog samopoštovanja. Kronbahov alfa bio je 0,923.

Skala lokusa kontrole – Eksternalnost (Bežinović, 1988). Veći skor na skali odražava spoljašnji lokus kontrole. Kronbahov alfa bio je 0,884.

Skala zadovoljstva poslom (Macdonald & MacIntyre, 1997). Viši skorovi na skali indikator su većeg zadovoljstva poslom. Kronbahov alfa je 0,849 u ovom istraživanju.

REZULTATI

Na prikupljenim podacima primenili smo hijerarhijsku linearnu regresiju. Za kriterijumsku varijablu izabran je lokus kontrole, koji predstavlja centralni konstrukt ovog istraživanja. U prvom koraku jesu analize, u svojstvu prediktora, uključene demografske

karakteristike ispitanika (uzrast i obrazovanje). Kako su istraživači te varijable a priori definisali kao kategoričke, za potrebe hijerarhijske analize kodirane su u *dummy* varijable. Kontrolna varijabla u okviru varijable starost bila je uzrasna kategorija – „18–25 godina”, a u okviru varijable obrazovanje – kategorija „završena osnovna škola”. U drugom koraku prediktori su bili profesionalno samopoštovanje i zadovoljstvo poslom. Rezultati ukazuju na to da demografske karakteristike objašnjavaju 16% ($F(7, 104) = 2,806, p = 0,010$) varijanse kriterijumske varijable. Kao značajan prediktor izdvaja se grupa ispitanika koja je završila fakultet ($\beta = -0,205, p = 0,047$), što govori o tome da ti ispitanici poseduju unutrašnji lokus kontrole.

Drugi blok prediktora dodatno objašnjava 10% varijanse lokusa kontrole, tako da se drugim blokom može objasniti 26% ($F(9,102) = 4,010, p = 0,000$) varijanse kriterijuma. U konačnom modelu statistički je značajno samo profesionalno samopoštovanje ($\beta = -0,356, p = 0,002$), što znači da osobe koje poseduju visoko profesionalno samopoštovanje imaju unutrašnji lokus kontrole. Jedino je značajna korelacija između lokusa kontrole i profesionalnog samopoštovanja ($r = -0,533, p < 0,000$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Na osnovu obrađenih podataka, možemo zaključiti da ispitanici koji imaju viši stepen obrazovanja iskazuju unutrašnji lokus kontrole, što je u skladu s prethodnim istraživanjima (Davidson et al., 1978). Naime, moguće je da su obrazovaniji ispitanici uvereniji u svoje sposobnosti i veštine i da, samim tim, poseduju tendenciju da događaje posmatraju kao da su pod njihovom kontrolom. Međutim, kategorija „fakultet” u okviru varijable „obrazovanje” gubi svoju prediktivnu moć kada se u model uključe psihološki konstrukti. Moguće objašnjenje jeste to da obrazovaniji ispitanici poseduju i više profesionalno samopoštovanje, tako da se na neki način ta kategorija inkorporira u varijablu profesionalnog samopoštovanja, koja u drugom modelu dobija prediktivnu moć.

Nalaz da postoji doprinos profesionalnog samopoštovanja lokusu kontrole jeste sličan nalazima povezanosti „običnog” samopoštovanja i lokusa kontrole (Abdallah, 1989, prema: Wang et al., 1999; Stiplošekova, 2002). Svakako da su osobe koje poseduju više profesionalno samopoštovanje one koje su sigurne u sebe i samopouzdanje, pa prema tome i sa unutrašnjim lokusom kontrole.

Kao moguće objašnjenje opovrgavanja hipoteze koja govori o povezanosti uzrasta i lokusa kontrole, možemo navesti to da su kategorije u ovom istraživanju bile a priori određene i kao takve moguće arbitrarne, pa su zamaskirale stvarne razlike koje postoje. Takođe, nepotvrđena veza lokusa kontrole i zadovoljstva poslom može se posmatrati iz ugla da je u drugim istraživanjima regresioni model bio drugačiji, odnosno zadovoljstvo poslom predstavljalo je kriterijumsku varijablu (npr. Singh & Ashish, 2011), dok naši rezultati nalaze potporu u onim istraživanjima u kojima takva veza isto nije dobijena (npr. Frucot & Shearon, 1991).

Smernice za dalja istraživanja odnosile bi se na uključivanje više varijabli u model, kako bi se sam model proboljšao i rasvetlile veze koje su u ovom istraživanju ostale nerazotkrivene.

LITERATURA

- Andrisani, P. J. & Nestel, G. (1976). Internal-external control as a contributor to and outcome of work experience. *Journal of Applied Psychology*, 61, 156–165.
- Duke, M., Shaheen, J., & Nowicki, S. (1974). Locus of control and interpersonal distance in a geriatric population. *Journal of Psychology*, 86, 277–285.
- Frucot, V. & Shearon, W. T. (1991). Budgetary participation, locus of control, and Mexican managerial performance and job satisfaction. *Accounting Review*, 66(1), 80.
- Fry, P. S. (2000). Religious involvement, spirituality and personal meaning for life: Existential predictors of psychological wellbeing in community-residing and institutional care elders. *Aging and Mental Health*, 4, 375–387.
- Knoop, R. (1981). Age and correlates of locus of control. *The Journal of Psychology*, 108, 103–106.
- Macdonald, S., MacIntyre P. (1997). The Generic Job Satisfaction Scale: Scale Development and Its Correlates. *Employee Assistance Quarterly*, Vol. 13(2).
- Muhonen T., Torkelson, E. (2004). Work Locus of Control and its Relationships to Health and Job Satisfaction form a Gender Perceptive. *Stress and Health*, 20, 21–28
- Singh, A. & Ashish, K. (2011). Role of Stress and Locus of Control in Job Satisfaction Among Middle Managers. *IUP Journal Of Organizational Behavior*, 10(1), 42–56.

- Stiplošek, D. (2002). *Povezanost religioznosti, samopoštovanja i lokusa kontrole* (neobjavljeni diplomski rad), Filozofski fakultet, Univerziteta u Zagrebu.
- Wang, L., Kick, E., Fraser, J., & Burns, J. T. (1999). Status attainment in America: The roles of locus of control and self-esteem in educational and occupational outcomes. *Sociological Spectrum*, 19, 281–298.
- Çivitci, A. (2010). Vocational Self-Esteem and Psychological Needs in Turkish Counseling Students. *International Journal for the Advancement Counselling*, Vol 32, Number 1, 56–65.

PROFILISANJE KORISNIKA FACEBOOK-A²

Bojana Bodroža¹

Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

Tamara Jovanović

Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad

Istraživanje je sprovedeno s ciljem da se utvrdi da li se korisnici Facebook-a (FB) mogu svrstati u grupe na osnovu korisničkih ponašanja i da li se razlike između tih grupa mogu opisati preko osobina ličnosti. Uzorak je obuhvatio N = 804 korisnika FB. Primijenjeni su Upitnik ponašanja na FB, Upitnik Velikih pet, Kratka skala traženja senzacija i Skala straha od negativne evaluacije. Klaster analizom dobijena su četiri „prototipa” korisnika FB: 1) oni koji FB koriste umereno i imaju pozitivan stav prema njemu; 2) neangažovani korisnici sa izrazito negativnim stavom prema FB; 3) korisnici koji pokazuju simptome zavisnosti od FB i koriste ga u socijalizacijske i kompenzatorne svrhe i 4) korisnici koji FB koriste za ličnu afirmaciju. Kanoničkom diskriminativnom analizom ispitivano je da li između dobijenih klastera korisnika FB postoje razlike u osobinama ličnosti. Dobijene su dve značajne diskriminativne funkcije. Korisnike sa „zavisničkim” obrascima korišćenja FB, u poređenju s neangažovanim korisnicima, odlikuju viša socijalna anksioznost i niža savesnost. Neangažovane korisnike odlikuju izraženija sklonost ka traženju senzacija, viša savesnost i niža otvorenost u odnosu na korisnike koji FB koriste za ličnu afirmaciju. Rezultati istraživanja sugerišu da je moguće govoriti o nekoliko „tipova” korisnika FB koje odlikuju različite osobine ličnosti.

Ključne reči: Facebook, društvene mreže, Velikih pet, traženje senzacija, socijalna anksioznost

² Rezultat rada na projektima br. 179034, 47008 i 176020, finansiranim od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja R. Srbije

¹ bojana.bodroza@gmail.com

UVOD

Facebook (FB) predstavlja jednu od najzastupljenijih društvenih mreža u svetu. Uprkos velikom interesovanju naučnika za psihološke aspekte korišćenja FB, do skoro nije postojao upitnik koji bi obrasce ponašanja njegovih korisnika merio sistematski i sveobuhvatno. *Upitnik ponašanja na Facebook-u* (Bodroža & Jovanović, 2013) sastoji se iz sedam subskala. *Kompenzatorna upotreba FB* podrazumeva da se korisnik oseća bolje u FB okruženju nego u „stvarnom” svetu, jer ima veću slobodu i sigurnost u komunikaciji, neopterećen je sopstvenim fizičkim izgledom i ima osećaj prihvaćenosti. *Samoprezentacija na FB* meri sklonost predstavljanju sebe na idealizovan način kako bi se ostavio dobar utisak na druge. *Socijalizacija i traženje seksualnih partnera preko FB* govori o sklonosti ka uspostavljanju novih prijateljstava i traženju intimnih i seksualnih partnera preko FB. Subskala *Zavisnost od FB* obuhvata tipične simptome zavisnosti od interneta: dugo zadržavanje i nemogućnost kontrole vremena provedenog na FB i prokrastinaciju, ali vezane za FB okruženje. Subskala *Virtuelni identitet* govori o veoma aktivnom korišćenju FB i to, uglavnom, sa željom da se drugima prenesu informacije o sebi, pri čemu se FB profil doživljava kao nosilac ličnog identiteta. *Igranje igrice na FB* obuhvata indikatore učestalog igranja igrice. *Negativan odnos prema FB* govori o percepciji FB kao sterilnog okruženja u kojem se odvija komunikacija koja je puna pretvaranja i laži.

Brojna istraživanjima nastojala su da utvrde šta motiviše ljude da koriste FB i koje osobine ličnosti karakterišu korisnike (npr. Baek et al., 2011; Carpenter, 2012; Ljepava et al., 2013; Ross et al., 2009). Međutim, do sada nije načinjen pokušaj da se utvrdi da li postoje „tipovi” korisnika FB, tj. da li je moguće klasifikovati ih na osnovu sličnih obrazaca korišćenja FB i ponašanja na njemu. Cilj ovog rada bio je da se ispita da li postoje grupe korisnika FB koje odlikuju slična korisnička ponašanja i da se ispita da li se ti „tipovi” korisnika razlikuju u pogledu osobina ličnosti.

METOD

Uzorak

Uzorak je prigodan i obuhvatio je 804 korisnika FB, regrutovanih preko FB stranice napravljene za potrebe istraživanja ili u okviru fakultetskih kurseva na Prirodno-matematičkom i Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Prosečna starost ispitanika iznosila je

24 godine i kretala se u rasponu od 15 do 62 godine, što ukazuje na to da uzorak dosta dobro „pokriva” postojeći starosni raspon korisnika. Uzorak je činilo 20,6% muškaraca i 79,4% žena.

Instrumenti

Upitnik ponašanja na Facebook-u (Bodroža & Jovanović, 2013) konstruisan je za ovu svrhu i sastoji se od sedam subskala: Kompenzacija, Samoprezentacija, Socijalizacija i traženje seksualnih partnera, Zavisnost, Virtuelni identitet, Igranje igrica i Negativan stav prema FB. Pouzdanost subskala kreće se u rasponu $\alpha = 0,67-0,89$.

Upitnik Velikih pet (John, Donahue, & Kentle, 1991) meri pet dimenzija istoimenog modela: Ekstraverziju, Savesnost, Prijatnost, Neuroticizam i Otvorenost. Pouzdanost subskala kreće se u rasponu $\alpha = 0,72-0,82$.

Kratka skala traženja senzacija (Hoyle, Stephenson, Palmgreen, Lorch, & Donohew, 2002) predstavlja skraćenu verziju upitnika za merenje traženja senzacija (Zuckerman, Eysenck, & Eysenck, 1978). Pouzdanost ove skale iznosi $\alpha = 0,76$.

Skala straha od negativne evaluacije (Leary, 1983) meri socijalnu anksioznost i ima dobru pouzdanost ($\alpha = 0,87$).

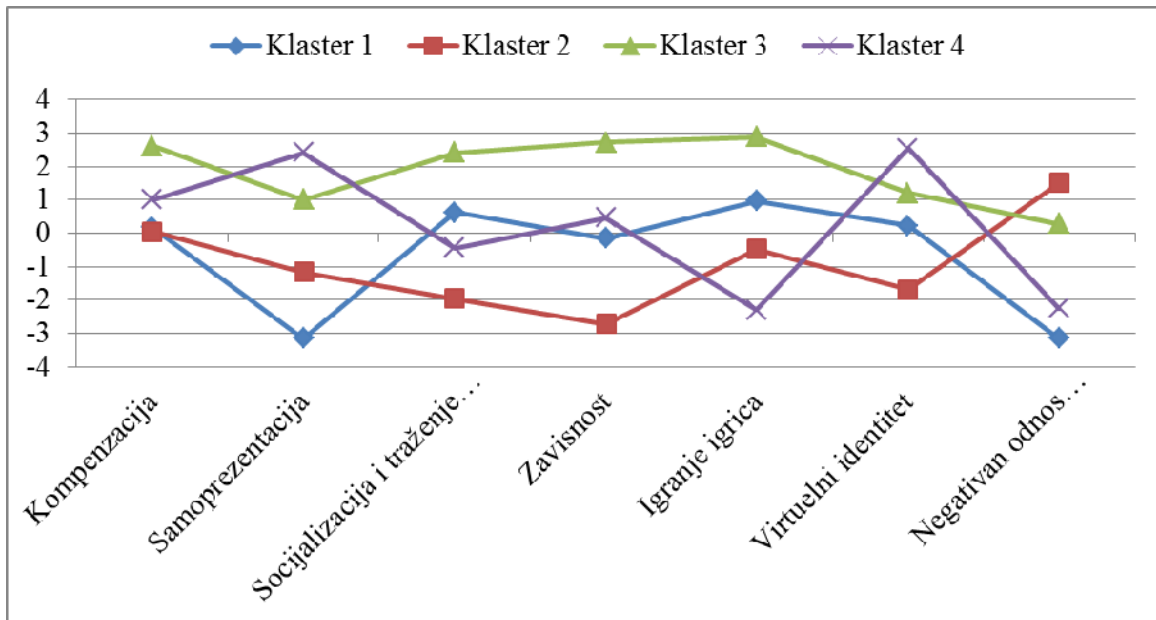
REZULTATI I DISKUSIJA

Klasifikacija korisnika Facebook-a

Primenom hijerarhijske klaster analize ispitanici su grupisani na osnovu dimenzija ponašanja na FB. Primenjena je metoda povezivanja između grupa s kvadriranim Euklidovim distancama. Nakon analize dendograma odlučeno je da se zadrže četiri klastera.

Zatim je primenjena nehijerarhijska klaster analiza sa a priori zadata četiri klastera i dimenzijama Upitnika ponašanja na FB kao prediktorima. Na Grafikonu 1 prikazani su klasteri ispitanika sa centralnim vrednostima grupa na prediktorskim varijablama.

Grafikon 1. Centri klastera na prediktorskim varijablama

Prvi klaster (N = 267) grupiše osobe koje su *umerene* u svim korisničkim ponašanjima, a njihovo ključno obeležje jeste veoma pozitivan stav prema FB i odsustvo potrebe da se na FB predstave u idealizovanom svetlu. Drugi klaster čine *neangažovani* i manje zainteresovani korisnici, koji ne pokazuju „zavisničke” obrasce korišćenja, ne provode puno vremena na FB, ne nastoje da steknu nova „online” prijateljstva i imaju izrazito negativan stav prema FB (N = 140). Treći klaster (N = 205) čine korisnici koji ispoljavaju simptome *zavisnosti* od FB (mnogo vremena provedenog na FB, odlaganje drugih obaveza i sl.), „žive drugi život” na FB, gde uspostavljaju nova prijateljstva, pronalaze intimne partnere, igraju igrice i preferiraju to okruženje, nasuprot „offline” životnom okruženju. Četvrti klaster odlikuje sklonost korišćenju FB za *ličnu afirmaciju*, s ciljem da se predstave drugima u pomalo idealizovanom svetlu i privuku pažnju na sebe (N = 192).

Osobine ličnosti tipova korisnika Facebook-a

Da bi se utvrdilo da li se dobijene grupe korisnika FB mogu razlikovati na osnovu osobina ličnosti iz modela Velikih pet, traženja senzacija i straha od negativne evaluacije, primenjena je kanonička diskriminativna analiza. Izdvojene su dve značajne diskriminativne funkcije ($\lambda = 0,818$, $R = 0,399$, $p < 0,001$ i $\lambda = 0,973$, $R = 0,153$, $p < 0,05$).

Prvu funkciju zasićuju strah od negativne evaluacije i niska Savesnost (Tabela 1), koji diskriminišu „zavisne” od neangažovanih korisnika FB (Tabela 2). Dakle, „zavisne” korisnike, u poređenju s neangažovanim, možemo opisati kao osobe sa izraženijom socijalnom anksioznošću, zbog čega se oni i povlače u FB okruženje, gde je komunikacija pod većom kontrolom. Činjenica da sagovornik u komunikaciji na FB ne dobija direktne informacije o fizičkom izgledu osobe – čini ovo okruženje naročito pogodnim za osobe sa izraženim strahom od negativne evaluacije. Niska Savesnost takođe diskriminiše „zavisne” od neangažovanih korisnika, što sugerise da se loša kontrola impulsa i odlaganja potkrepljenja odražava i na eksepivnu upotrebu FB. Dakle, osobe koje nisu preterano zainteresovane za FB odlikuje dobra samokontrola i usmerenost na ispunjavanje životnih ciljeva i neopterećenost time kako će ih drugi ljudi doživeti.

Tabela 1. Struktura diskriminativnih funkcija

Prediktori	Funkcija	
	1	2
Ekstraverzija	0,132	-0,173
Prijatnost	-0,086	0,122
Savesnost	-0,390	0,548
Neuroticizam	0,138	-0,261
Otvorenost	0,183	-0,401
Strah od negativne evaluacije	0,803	0,279
Traženje senzacija	0,236	0,851

Tabela 2. Centroidi grupa

Grupe	Funkcija	
	1	2
1. Umereni	-0,246	0,164
2. Neangažovani	-0,667	-0,133
3. "Zavisni"	0,548	0,073
4. Afirnišući	0,244	-0,209

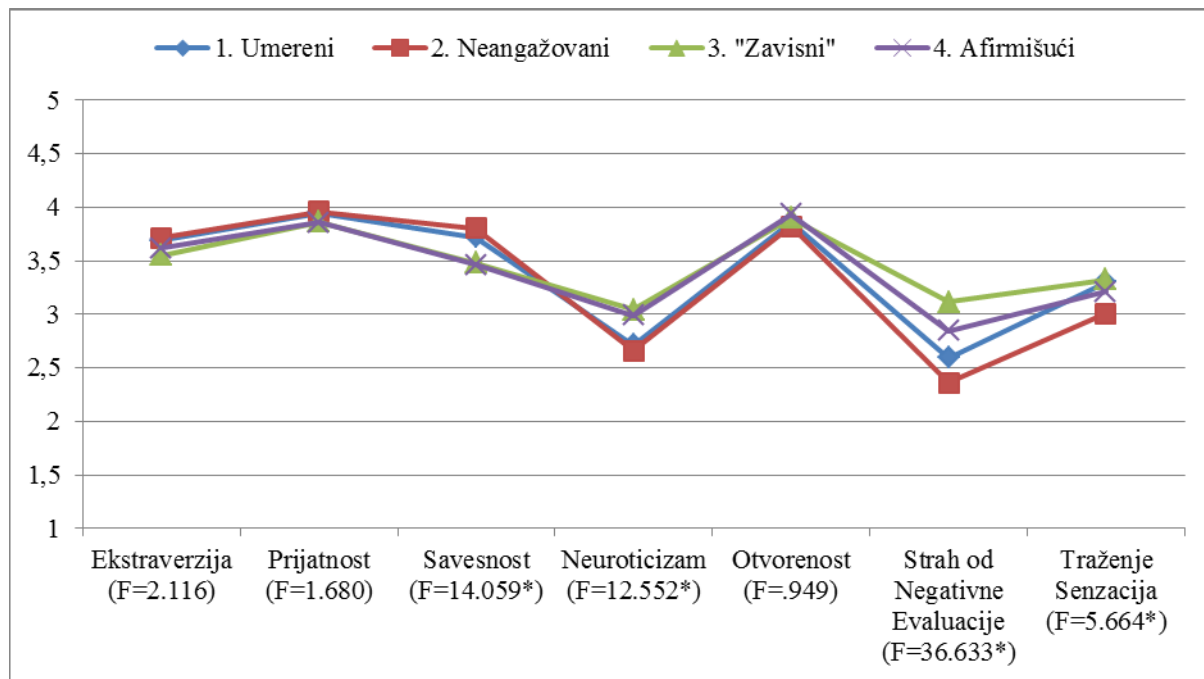
Drugu diskriminativnu funkciju definišu izraženo traženje senzacija i Savesnost i niska Otvorenost, na osnovu kojih se mogu razlikovati umereni korisnici od onih koji FB koriste za ličnu afirmaciju. Korisnici koji FB koriste umereno, ispoljavaju izraženu potrebu za traženjem senzacija, što sugerise da za njih, nakon kratkog vremena provedenog na FB, ovo okruženje prestaje da bude stimulativno i zanimljivo. Takođe, visoka Savesnost ukazuje na to da oni uspešno kontrolišu vreme provedeno na FB radi ispunjavanja drugih životnih obaveza, što ih razlikuje od korisnika koji se afirmišu preko FB. Opterećenost uređivanjem sopstvenog FB profila, postavljanjem novih sadržaja i ostavljanjem utiska na druge, povezano je, pored niže Savesnosti, i s većom Otvorenošću i manje izraženim traženjem senzacija. Iz toga se može zaključiti da je eksperimentisanje s ličnim identitetom u virtuelnom okruženju privlačno za fleksibilne osobe širokih shvatanja, ali one koje nemaju previše avanturističkog duha.

Ipak, druga diskriminativna funkcija znatno slabije diskriminiše tipove korisnika FB nego prva funkcija, a obe funkcije zajedno tačno diskriminišu ukupno 36,1% ispitanika.

S obzirom na to da prethodna istraživanja ukazuju na značajne polne razlike u obrascima korišćenja društvenih mreža (npr. Bodroža, Popov i Poljak, 2009), primenom multiple analize kovarijanse ispitivano je da li se dobijeni klasteri ispitanika razlikuju u dimenzijama ličnosti iz modela Velikih pet, socijalnoj anksioznosti i traženju senzacija, ali nezavisno od pola ispitanika. Utvrđeno je da postoji značajan multivarijatan efekat i pola ispitanika, uvrštenog kao kovarijetet u analizu ($\lambda = 0,911$, $F(1,791) = 11,034$, $p < 0,001$), i klastera ($\lambda = 0,911$, $F(1,791) = 110,034$, $p < 0,001$). Na Grafikonu 2 prikazani su profili ispitanika i značajnost razlika na pojedinačnim dimenzijama ličnosti, kada je kontrolisan uticaj pola.

Grafikon 2. Osobine ličnosti „tipova” FB korisnika uz kontrolu uticaja pola ispitanika

* razlika je značajna na nivou $p < 0,001$

Neangažovani i umereni ispitanici ispoljavaju višu Savesnost i niži Neuroticizam od „zavisnih” i afirmišućih. Strah od negativne evaluacije najviši je kod „zavisnih”, zatim kod afirmišućih i umerenih korisnika FB, a najniži kod neangažovanih korisnika, koji pokazuju i nižu sklonost ka traženju senzacija nego prethodna tri tipa.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje pokazalo je da je opravdano govoriti o tipovima korisnika Facebook-a, koji se razlikuju u pogledu bihevioralnih i kognitivnih aspekata upotrebe te društvene mreže. Osobine ličnosti uspešno diskriminišu dobijene grupe korisnika i sugerišu to da stabilne dispozicione karakteristike ličnosti utiču i na ponašanja u specifičnim okruženjima, poput društvenih mreža.

LITERATURA

- Baek, K., Holton, A., Harp, D., & Yaschur, C. (2011). The links that bind: Uncovering novel motivations for linking on Facebook. *Computers in Human Behavior*, 27, 2243–2248.
- Bodroža, B. & Jovanović, T. (2013). New scale for measuring behaviours of Facebook users: Facebook Behaviours Questionnaire (FBQ) [Abstract]. 21st Ramiro and Zoran Bujas' Days. *Book of Abstracts*, 125.
- Bodroža, B., Popov, B. i I. Poljak (2009). Procena virtuelnih ponašanja u društvenim mrežama. U M. Biro, S. Smederevac, i Z. Novović (Ur.), *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena (179–192)*. Beograd, Centar za primenjenu psihologiju.
- Carpenter, C. J. (2012). Narcissism on Facebook: Self-promotional and anti-social behavior. *Personality and Individual Differences*, 52 (4), 482–486.
- Hoyle, R. H., Stephenson, M. T., Palmgreen, P., Lorch, E. P., & Donohew, R. L. (2002). Reliability and validity of a brief measure of sensation seeking. *Personality and Individual Differences*, 32(3), 401–414.
- John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory – Versions 4a and 54*. Berkley: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.
- Leary, M. R. (1983). A brief version of the Fear of Negative Evaluation Scale. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 9, 371–375.
- Ljepava, N., Orr, R. R., Locke, S., & Ross, C. (2013). Personality and social characteristics of Facebook non-users and frequent users. *Computers in Human Behavior*, 29 (4), 1602–1607.
- Ross, C., Orr, E. S., Sisic, M., Arseneault, J. M., Simmering, M. G., & Orr, R. R. (2009). Personality and motivations associated with Facebook use. *Computers in Human Behavior*, 25(2), 578–586.
- Zuckerman, M., Eysenck, S. B. J., & Eysenck, H. J. (1978). Sensation seeking in England and America: Cross-cultural, age, and sex comparisons. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46(1), 139–149.

IS A MEANINGFUL LIFE A SATISFYING ONE?

Marija Shterjovska¹ , Elena Achkovska-Leshkovska

Ss. Cyril and Methodius University

Skopje, Republic of Macedonia

The purpose of the present study was to investigate the relationship between the meaning in life and the subjective well-being among Macedonian university students, as well as to determine the sources of meaning in life. The participants were 171 psychology students who completed MLQ on measuring presence and the search of meaning in life. The subjective well-being was measured with SWLS and PANAS.

The results showed that students with higher presence of meaning in life were more satisfied with their lives ($r = .53, p < .01$), had more positive affects ($r = .34, p < .01$) and less negative ($r = -.23, p < .01$) and overall, their level of subjective well-being was higher in comparison to those with lack of presence of meaning in their lives ($r = .550, p < .01$). The data for the sources of meaning in life revealed that most of the participants listed family as the most important source (77%), followed by romantic love (53%) and friends (44%).

Thus, meaningful life appeared to be a satisfying one, mostly due to the good relationship with the significant others. This study confirms the eudaimonic view of the well-being concept, noting that pursuing meaningful and pleasurable activities can significantly raise one's levels of well-being.

Key words: *subjective well-being, meaning in life, sources of meaning in life*

¹ Correspondence concerning this article should be addressed to Marija Shterjovska, Kej 13 Noemvri, 14/12, Skopje, Republic of Macedonia;
e-mail:stermar86@gmail.com
Elena Achkovska-Leshkovska, Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, Goce Delchev, 9A, Skopje, Republic of Macedonia; e-mail:eleskovska@yahoo.com

INTRODUCTION

The concept of well-being is based on two main traditions: hedonic and eudaimonic (Snyder, Lopez & Pedrotti, 2011). The first one refers to Subjective Well-being (SWB)⁹ as “a person’s cognitive and affective evaluations of his or her life” (Diener, Lucas & Oishi, 2002, p.63). This approach, originally introduced in psychology by Ed Diener, and further developed by Kahneman (1999) emphasizes three components of SWB: pleasant emotions and moods, lack of negative emotions and moods and satisfaction judgments about one’s life. The second approach, the eudaimonic one, goes beyond experiencing “things pleasurable”. Waterman (1993), as a representative of this tradition, emphasizes meaning in life and self-realization as prerequisites for authentic and fulfilled life. Both approaches have influenced the 21st – century definitions of well-being, focusing on their synergy, rather than on their differences (Snyder, Lopez & Pedrotti, 2011).

According to many studies, well-being is related to meaning in life (Reker, Peacock & Wong, 1987; De Lazzari, 2000; Steger, Frazier, Oishi & Kaler, 2006; Rathi & Rastogi, 2007; Cohen & Cairns, 2010; Mulders, 2011). Steger et. al. (2006) proposed a two-dimensional model for meaning in life, one dimension being Presence of Meaning in Life (PML) and the second one being Search for Meaning in Life (SML). PML refers to the extent at which people comprehend, make sense of, or see significance in their lives, accompanied by the degree at which they perceive themselves to have a purpose, mission, or over-arching aim in life. On the other hand, SML refers to people’s efforts to establish or augment their understanding of the meaning in their lives (Steger, 2009).

The roots of the relationship between SWB and PML come from the eudaimonic philosophy that supports the idea that happiness occurs when individuals perform personally expressive behaviors during meaningful goal pursuits (Lee & Carey, 2013). Also, SML appeared to have significant correlation with well-being, but the findings are not consistent about the direction of this relationship. This dimension is differently associated to well-being across the human life span (Steger, Oishi, & Kashdan, 2009). SML is more strongly associated with well-being deficits in later life stages, while in adolescence, it is a common developmental process, and therefore, might be unrelated to well-being. Moreover, another recent study has concluded

⁹ In the following text the abbreviations will be used instead of the full names of the variables.

that SML has moderating role in positive correlation between PML and satisfaction with life (Steger, Oishi & Kesebir, 2011).

Unfortunately, there are very few research studies regarding well-being and related concepts conducted in the Republic of Macedonia (Спасовски, 2009; Spasovski, 2012; Shterjovska, Achkovska-Leshkovska, 2012). So, the aim of this study was to examine the relationship between meaning in life and subjective well-being among Macedonian university students, as well as to determine the sources of meaning in their lives.

METHODOLOGY

The data for this study were collected in the autumn of 2012. We tested 171 psychology students aging from 18 to 27. They were given a questionnaire booklet which contained the following instruments:

MLQ (Meaning in Life Questionnaire), Steger et al., 2006. This 7-point Likert scale consists of 10 items assessing 2 dimensions: PML and SML. One item asking participants to list three most important sources that provide meaning in their lives was also added.

PANAS (Positive and Negative Affect Schedule), Watson & Clark, 1988. The scale consists of 20 items, 10 related to positive affects (PA) and 10 to negative affects (NA).

SWLS (Satisfaction with Life Scale), Diener et al., 1985. This 7-point Likert scale consists of 5 items assessing global judgment of satisfaction with life (SWL).

Numerous studies have demonstrated high reliability for the mentioned scales in many different cultures. In the Macedonian sample, the Cronbach's alphas for MLQ sub-scales were: .72 for PML and .83 for SML. In the current study, PANAS and SWLS are used to measure the SWB as a combination of affective (PA, NA) and cognitive dimensions (SWL), using the following formula: $SWB = SWL + (PA - NA)$. The calculation is made on the basis of standardized scores (Diener et al., 2002). Finally, the data for sources of meaning in life are sorted into categories and percentages are calculated.

RESULTS

Table 1 provides a summary of the correlations, means and standard deviations for all the measured variables. On the descriptive level, it is obvious that PA is more prevalent than NA among adolescents, while the level of PML is similar to the level of SML. The correlation analysis shows that PML is significantly associated with all variables that compose the SWB such as PA, NA and SWL. Consequently, it is found that the overall SWB also correlates positively and significantly with PML. Surprisingly, it appears that there is no significant correlation between SML and SWB, including its components, as well.

Table 1. *Correlations, Means and Standard Deviations for Subjective Well-Being and Meaning in Life Dimensions (N=171)*

	1	2	3	4	5	6
1. PML	1	.076	.341**	-.234**	.533**	.550**
2. SML		1	.099	.049	.040	.044
3. PA			1	.087	.413**	.658**
4. NA				1	-.205**	-.555**
5. SWL					1	.803**
6. SWB						1
M	25.865	24.468	38.521	27.672	25.099	0
SD	6.523	6.687	5.479	7.503	5.303	2.015

* p<.05 ** p<.01

The data for the sources of meaning in life revealed that for students, the most important are the significant others, which confirms the findings from several previous studies (Mulders, 2011). The percentages of each source, sorted by amount, are represented as follows: family

(77%), romantic love (53%), friends (44%), education (15%), work (11 %), happiness (9%) and self (8%).

DISCUSSION AND CONCLUSION

In summary, the present study has confirmed the findings from previous studies that SWB has strong relation with PML among university students. This suggests that Macedonian psychology undergraduates who perceive themselves to have a purpose in life, are more likely to develop positive judgment of their overall life. According to Lent (2004), meaning in life provides conditions from which happiness arises (cited in Santos, Magramo, Oguan, Paat and Barnachea, 2012). It appears that Macedonian psychology students derive meaning in their lives mostly from emotional and social relationships with their families, partners and friends.

Santos et al. (2012) state that college students are engaged and motivated in their efforts to find meaning in life especially when they are close to graduating when they tend to be more reflective of their life choices. The high levels of both PML and SML suggest that respondents feel the presence of meaning in their lives, but are still open to explore their life purpose. So, they are already aware of the worth of their lives and consequently they become happy.

It seems that the hedonic concept of well-being is insufficient for understanding why people are satisfied with their lives, and therefore it is necessary to broaden the concept in a more eudaimonic manner. The same standpoint is promoted in Ben-Shahar's Hamburger model (2007, p.33): "A happy person enjoys positive emotions while perceiving life as purposeful... We need to gratify both Freud's will for pleasure and Frankl's will for meaning if we are to lead a fulfilling, happy life." Also, Seligman (2002), in his Theory of Authentic Happiness, claims that there are three paths to happiness: Pleasant life, Good life and Meaningful life, but fulfilled life is one that meets all three criteria. Furthermore, in his recent theory of well-being PERMA (Seligman, 2011), he suggests 5 elements that contribute to well-being: Positive emotion, Engagement, Relationships, Meaning and purpose and Accomplishment. In all mentioned models, as well as in numerous studies, meaning in life provides conditions for happiness to arise. Therefore, a meaningful life is a satisfying one, although there are important differences between being happy and finding life meaningful.

REFERENCES

- Ben-Shahar, T. (2007). *Happier: Learn the Secrets to Daily Joy and Lasting Fulfillment*. New York: McGraw Hill.
- Cohen, K. & Cairns, D. (2010). Is searching for meaning in life associated with reduced subjective and psychological well-being? *International Journal of Existential Psychology and Psychotherapy*, 3(1), 1–5.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J. & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75.
- Diener, E, Lucas, R. E., & Oishi, S. (2002) Subjective Well-Being: The Science of Happiness and Life Satisfaction. In C. R Snyder & S. J Lopez (Eds.). *Handbook of Positive Psychology* (pp.63–73). Oxford: University press.
- De Lazzari, S. A. (2000). *Emotional intelligence, meaning in life and psychological well-being: a comparison between early and late adolescence*. (Unpublished master thesis). Trinity Western University, Canada.
- Kahneman, D. (1999). Objective Happiness. In D. Kahneman, E. Diener & N. Schwarz (Eds.). *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology* (pp.3–25). New York: Russel Sage Foundation.
- Lee, E. & Carey, T. (2013). Eudaimonic well-being as a core concept of positive functioning. *MindPad, Winter 2013*, 17–20.
- Mulders, L. T. E. (2011). *Meaning in life and its relationship to psychological well-being in adolescents* (Unpublished master thesis). Utrecht University, Netherlands.
- Rathi, N. & Rastogi, R. (2007). Meaning in life and psychological well-being in pre-adolescents and adolescents. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 33(1), 31–38.
- Reker, G.,T., Peacock E. J., & Wong. P.T.P. (1987). Meaning and Purpose in Life and Well-Being:A Life-Span Perspective. *Journal of Gerontology*, 4(1), 44–49.

- Santos, M. C. J., Magramo, C., Oguan, F., Paat, J. N. J., and Barnachea, E. A. (2012). Meaning in life and subjective well-being: Is a satisfying life meaningful? *Journal of Arts, Science & Commerce. Vol. III, 4(1)*, 32–40.
- Seligman, M. E.,P. (2002). *Authentic Happiness*. New York: Free Press.
- Seligman, M. E.,P. (2011). *Flourish*. Sydney: William Heinemann.
- Shterjovska, M, Achkovska-Leshkovska, E. (2012, September). *Time perspective, meaning in life and subjective well-being in Macedonian undergraduate students*. Paper presented at the 1st International Conference on Time Perspective, University of Coimbra, Portugal.
- Snyder, C.,R., Lopez, S.,J., & Pedrotti, J.T. (2011). *Positive Psychology*. London: SAGE Publication Ltd.
- Спасовски, О. (2009). *Однос на субјективната добросостојба со базичните психолошки потреби, животните цели и со себеценењето* (Необјавен докторски труд). Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје.
- Spasovski, O. (2012). *Past strikes again: Evaluation of the Past and Subjective Wellbeing*. Paper presented at the 1st International Conference on Time Perspective, University of Coimbra, Portugal.
- Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. (2006). The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53, 80–93.
- Steger, M. F. (2009). Meaning in life. In S. J. Lopez (Ed.). *Encyclopedia of positive psychology* (Vol.1, pp. 605–610). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Steger, M. F., Oishi, S., & Kashdan, T. B. (2009). Meaning in life across the life span: Levels and correlates of meaning in life from emerging adulthood to older adulthood. *Journal of Positive Psychology*, 4(1), 43–52.
- Steger, M.,F., Oishi, S., & Kesebir, S. (2011). Is a Life without Meaning Satisfying? The Moderating Role of the Search for Meaning in Satisfaction with Life Judgments. *Journal of Positive Psychology*, 6, 173–180.

- Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678–691.
- Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063–1070.

VALIDNOST MERA VERBALNOG PONAŠANJA U PROCENI BAZIČNIH DIMENZIJA LIČNOSTI¹

Goran Knežević²

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Beograd

Ljiljana B. Lazarević

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

Jovana Bjekić

Institut za medicinska istraživanja, Beograd

Skorašnja istraživanja ukazuju na potencijal kvantitativnih mera verbalnog ponašanja u proceni bazičnih dimenzija ličnosti. Na uzorku od 99 studenata Univerziteta u Beogradu, u polustrukturiranom intervjuu prikupljene su mere verbalnog ponašanja. Za obradu verbalnog ponašanja korišćen je softver LIWC2007. Na osnovu pregleda literature i korelacione analize, dizajnirane su kompozitne mere za procenu Velikih pet. Dizajnirane lingvističke mere imale su prihvatljivu pouzdanost: 0,64 (Saradljivost), 0,68 (Otvorenost), 0,77 (Savesnost), 0,79 (Neuroticizam) i 0,82 (Ekstraverzija). Kako bi se ispitala kovergentna i diskriminativna validnost lingvističkih mera, korišćeni su podaci sa inventara NEO PIR instrumenta (samoprocena i prosek dve procene bliskih drugih). Rezultati pokazuju da se mogu konstruisati lingvističke mere koje bi zadovoljavale kriterijume konvergentne i divergentne validnosti u odnosu na mere samoizveštaja i procene bliskih drugih. Prosečne korelacije mono-crta hetero-metod bile su 0,383, mono-metod hetero-crta 0,242, a hetero-crta hetero-metod 0,133. Rezultati su pokazali da se na osnovu mera verbalnog ponašanja, čak i u tematski strukturiranim situacijama, može vršiti aproksimativna procena bazičnih pet dimenzija ličnosti.

Ključne reči: lingvističke mere, LIWC 2007, Velikih pet, NEO PIR, multi crta multi metod

¹ Rad je nastao u okviru aktivnosti na projektu No. 179018, koji je podržan od Ministarstva prosvete i nauke Srbije

² gknezevi@f.bg.ac.rs

UVOD

Među autorima postoji konsenzus o tome da ličnost utiče na jezičku artikulaciju naših misli i osećanja (Fast & Funder, 2008; Frojd, 1969; Hirsh & Peterson, 2009; Mairesse & Walker, 2006; Pennebaker, Mehl & Neiderhoffer, 2003). Istraživanja pokazuju da semantički aspekti verbalnog ponašanja sadrže veliku količinu informacija o osobi koja govori, a bar jedan deo govori o karakteristikama ličnosti govornika (Mairesse, Walker, Mehl, & Moore, 2007).

U zavisnosti od fokusa jezičke analize, metodi procene mogu se podeliti na kvalitativne i kvantitativne (Pennebaker et al., 2003). Kvantitativni pristup zasniva se na ideji da je moguće zahvatiti individualne razlike u psihološkim stanjima, idejama i konceptima u rečima koje osoba koristi (Pennebaker & King, 1999). Istraživanja ukazuju na to da svaka osoba poseduje jedinstveni stil u ponašanju, koji se manifestuje i u načinu na koji osoba govori (Pennebaker & King, 1999; Pennebaker & Graybeal, 2001; Pennebaker et al., 2003). S tim u vezi, kvantitativni pristup analizi verbalnog ponašanja fokusira se na različite semantičke i gramatičke karakteristike verbalnog ponašanja.

Novije studije pružaju dokaze o stabilnosti i konzistentnosti u upotrebi jezika tokom vremena, pa tako spontana upotreba reči pokazuje stabilnost u vremenu (prosečne test-retest korelacije za standardne lingvističke varijable iznosi .41, a za psihološke procese .24), kao i konzistentnost u različitim socijalnim kontekstima (Mehl, Pennebaker, Crow, Dabbs, & Price, 2001; Mehl & Pennebaker, 2003; Pennebaker & King, 1999).

Uprkos tome što je generalno prihvaćeno da se ljudi razlikuju u načinu na koji govore i pišu, ograničen je broj studija koje razmatraju odnos jezika i bazičnih dimenzija ličnosti. Pokazano je da je emotivna stabilnost u vezi s manjom upotrebom konkretnih i frekventnih reči (Gill & Oberlander, 2003; Mehl et al., 2006). Pennebaker i King (1999) utvrdili su da je Neuroticizam u pozitivnoj korelaciji sa upotrebom negativnih emocija i zamenicama u prvom licu jednine i u negativnoj korelaciji s rečima koje mapiraju pozitivne emocije. Ekstraverzija je u pozitivnoj vezi s rečima koje mapiraju pozitivne emocije i rečima koje ukazuju na socijalne procese (Pennebaker & King, 1999). Takođe, ta dimenzija u vezi je s češćom upotrebom zamenica, glagola, priloga i upadica, sa brojem reči (Heylighen & Dewaele, 2002), kao i s slabijom raznovrsnošću upotrebljenih reči (Mairesse et al., 2007). Pokazano je da je Otvorenost u negativnoj korelaciji sa upotrebom zamenica trećeg lica i glagolima u prošlom vremenu (Mehl et al., 2006). Češća upotreba reči koje markiraju pozitivne emocije i ređa upotreba reči koje

mapiraju negativne emocije u pozitivnoj je korelaciji sa dimenzijom Saradljivosti (Pennebaker & King, 1999). Takođe, ta dimenzija je u negativnoj korelaciji sa upotrebom psovki i u pozitivnoj sa zamenicama u prvom licu jednine (Mehl et al., 2006). Kada je reč o Savesnosti, istraživanje je pokazalo da je broj uzdaha indikativan za niže skorove na toj dimenziji i da je ređa upotreba psovki i frekventnija upotreba zamenica drugog lica u pozitivnoj korelaciji s tom crtom (Mehl et al., 2006).

Međutim, na osnovu pregleda literature, uočava se isključivo eksplorativni karakter istraživanja i nedovoljna sistematičnost u pokušaju da se pronađu validne mere bazičnih dimenzija ličnosti, izražene preko lingvističkih kategorija. To istraživanje ima za cilj konstruisanje dovoljno pouzdanih i validnih mera verbalnog ponašanja za procenu bazičnih dimenzija ličnosti, kao polazne osnove u izgradnji jednog seta takvih indikatora, kroz sistematsku proveru njihove stabilnosti, validnosti i generalizabilnosti kroz različite skupine ispitanika i različite tipove i uzorke verbalnog ponašanja.

METOD

Uzorak

Uzorak je činilo 99 studenata psihologije (83% ženskih, prosečan uzrast 20,33 (SD = 1,64), kao i njihovi roditelji ili bliski drugi. Svi ispitanici potpisali su informisani pristanak.

Instrumenti u istraživanju

Mere verbalnog ponašanja

Kako bismo prikupili mere verbalnog ponašanja koje su u vezi sa bazičnim dimenzijama ličnosti, ispitanici su učestvovali u strukturisanom intervjuu čija je struktura, uz saglasnost, preuzeta od Back-a i saradnika (Back et al., 2009). Između ostalog, ispitanici su imali zadatak da kažu nešto o sebi, da daju viziju budućnosti i da napišu kratku priču u kojoj je bilo neophodno da upotrebe određenih pet reči. Svi zadaci bili su vremenski ograničeni, a prikupljeni verbalni materijal analiziran je softverom za automatsku analizu teksta Linguistic Inquiry and the Word Count – LIWC2007

(Pennebaker, Chung, Ireland, Gonzales & Booth, 2007). Softver obavlja sukcesivnu analizu teksta, pri čemu je jedinica analize pojedinačna reč¹⁰. LIWC2007 daje opis teksta kroz procentualnu zastupljenost više od 80 predefinisanih kategorija, koje se mogu razvrstati u opšte deskriptore teksta, lingvističke kategorije, kategorije koje mapiraju psihološke procese, tematske, paralingvističke i kategorije koje se odnose na puntuaciju (Pennebaker et al., 2007).

EksPLICITNE MERE ZA PROCENU BAZIČNIH DIMENZIJ LIČNOSTI

Kako bi mere verbalnog ponašanja mogle da budu validirane, od ispitanika su takođe prikupljene i mere pomoću NEO PIR (S forma) (Đurić-Jočić, Džamonja-Ignjatović i Knežević, 2004), a njihovi roditelji (u slučaju muške procene u 76,3% – to je bio otac, a u slučaju ženske procene u 94,5% – majka) dali su procenu svoje dece na istom instrumentu (NEO PIR R forma). Rejting mere su uprosečene kako bi se dobio jedinstven skor za svakog ispitanika.

REZULTATI

S obzirom na to da su preliminarne analize pokazale da postoji visoka konzistentnost u procentualnoj zastupljenosti kategorija kroz tri situacije, mere iz tri navedene situacije agregirane su¹¹. Prilikom konstrukcije kompozitnih mera verbalnog ponašanja kojima bi bilo moguće proceniti Velikih pet, najpre je izvršen detaljan pregled literature (Pennebaker et al., 2003; Chung & Pennebaker, 2007, 2008; Fast & Funder, 2008; Groom & Pennebaker, 2002; Hirsh & Peterson, 2009; Lee, Kim & Seo, 2007; Mairesse et al., 2007). Nakon toga na osnovu produkt-moment korelacija ekstrahovane su one mere koje najbolje koreliraju sa merama samoizveštaja i procenama bliskih drugih. Prilikom konstrukcije kompozita vodilo se računa o predznaku, ali ne i o veličini korelacija (svaki element jednako doprinosi kompozitu), s obzirom na opštepoznatu tendenciju da neponderisani („stupidni”) kompoziti imaju bolju kros-uzoračku

¹⁰ Za detaljan prikaz videti u Bjekić, Lazarević, Erić, Stojimirović, & Đokić, 2012.

¹¹ Na primer: Word Count=WCself-introduction + WCvision of future + WCshort story

replikabilnost (Cohen, 1998). Takođe, među različitim dimenzijama je, koliko god je to bilo moguće, izbegavalo se preklapanje jezičkih kategorija¹².

Analiza metrijskih karakteristika pokazala je da konstruisane mere imaju prihvatljivu pouzdanost (u rasponu od 0,64 za Saradljivost do 0,82 za Ekstraverziju). U Tabeli 1 prikazani su koeficijenti konvergentne i diskriminativne validnosti konstruisanih lingvističkih mera.

Tabela 1. Interkorelacije l'ingvističkih, mera samoizveštaja i procena bliskih drugih

		NSR	ESR	OSR	ASR	CSR	NR	ER	OR	AR	CR
LIWCN	R	0,428**	-0,247*	-0,210*	-0,159	-0,265**	0,197	-0,183	-0,250*	-0,026	-0,099
	Sig.	0,000	0,014	0,037	0,116	0,008	0,051	0,070	0,013	0,795	0,332
LIWCE	R	-0,170	0,423**	0,028	0,103	0,068	-0,185	0,324**	0,094	0,096	0,153
	Sig.	0,092	0,000	0,781	0,312	0,501	0,067	0,001	0,353	0,344	0,132
LIWCO	R	-0,131	0,129	0,353**	0,101	0,203*	-0,106	0,140	0,224*	-0,062	0,086
	Sig.	0,197	0,202	0,000	0,322	0,044	0,299	0,166	0,026	0,540	0,399
LIWCA	R	-0,098	0,157	0,062	0,432**	0,062	-0,338**	0,170	0,000	0,200*	0,257*
	Sig.	0,336	0,121	0,541	0,000	0,539	0,001	0,092	0,995	0,047	0,010
LIWCC	R	-0,082	0,159	-0,072	0,161	0,412**	-0,048	-0,064	-0,076	-0,059	0,229*
	Sig.	0,419	0,116	0,480	-0,10	0,000	0,637	0,529	0,452	0,562	0,023

Napomena: NSR-CSR – skorovi na merama samoizveštaja sa NEO PIR; NR-CR – skorovi na merama procene od strane bliskog drugog sa NEO PI R; LIWCN-LIWCC – skorovi na lingvističkim merama za „Velikih pet”.

**p < 0,01; * p < 0,01

Iz Tabele 1 uočava se da mere verbalnog ponašanja imaju statistički značajne korelacije sa svim merama samoizveštaja i sa skoro svim procenama bliskih drugih (samo je korelacija LIWCN i NR marginalno značajna), što ukazuje na prihvatljivu konvergentnu validnost lingvističkih mera. Takođe, koeficijenti korelacije ukazuju i na dobru diskriminativnu validnost konstruisanih mera. U prilog ukupnoj konvergentnoj i

¹² Ovde ćemo izložiti kompozitnu lingvističku meru za crtu Ekstraverzija. Detaljan prikaz ostalih kompozitnih lingvističkih mera može se dobiti od autora.

LIWCE= - ukupan broj funkcijskih reči – ukupan broj zamenica – lične zamenice – zamenice u prvom licu jednine – zamenice u trećem licu jednine + glagoli + prošlo vreme – buduće vreme + predlozi - negacije + brojevi + porodica + ljudi – negativne emocije – kognitivni procesi – uvid – kauzacija – nesigurnost – inhibicija – ekskluzije – sluh - osećaj + ingestiv + relativitet + prostor + postignuće + razonoda + novac – smrt – nefleuntnost + puntuacija (dve tačke) – apostrof.

divergentnoj validnosti mera govori i očekivani opadajući rang prosečnih korelacija od situacije mono-crta hetero-metod 0,383, preko mono-metod hetero-crta 0,242, do hetero-crta hetero-metod situacije 0,133.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Rezultati su pokazali da se na osnovu mera verbalnog ponašanja, čak i u tematski strukturiranim situacijama koje su vremenski ograničene, može vršiti prihvatljivo validna procena Velikih pet. Veoma je interesantan nalaz da je sadržaj verbalnog ponašanja (izražen kroz procentualnu zastupljenost kategorija u tri zadatka koji nisu tematski povezani) visoko konzistentan. Taj nalaz dodatno osnažuje i činjenica da je verbalno ponašanje u nekim od situacija intervjua bilo usmeno (predstavljanje i vizija sopstvene budućnosti), a u nekim pisano (konstrukcija kratke priče sa zadatim elementima).

Međutim, kad se ima u vidu da su rezultati dobijeni na analizi verbalnog ponašanja na engleskom jeziku, potrebno bi bilo izvršiti kros-jezičku evaluaciju mera. Takođe, bilo bi veoma korisno sprovesti i validaciju mera na slučajnim vremenskim uzorcima spontanog verbalnog ponašanja. Ukoliko bi se pokazalo da postoji kros-jezička i kros-situaciona stabilnost konstruisanih mera, omogućila bi se aproksimativna, ali relativno jednostavna i brza procena Velikih pet, naročito u situacijama kada ne postoje uslovi za procenu ličnosti na tradicionalan način – uz pomoć inventara ličnosti.

ZAHVALNICA

Autori se zahvaljuju Milici Erić i Eleni Stojimirović na pomoći prilikom prikupljanja podataka u intervjuu.

LITERATURA

- Back, M. D., Schmukle, S. C., & Egloff, B. (2009). Predicting actual behavior from the explicit and implicit self-concept of personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 533–548. doi: 10.1037/a0016229
- Bjekić, J., Lazarević, Lj., Erić, M., Stojimirović, E. i Đokić, T. (2012). Razvoj srpske verzije rečnika za automatsku analizu teksta (LIWCser). *Psihološka istraživanja*, 15(1), 85–110.
- Bjekić, J., Lazarević, Lj., Živanović, M., & Knežević, G. (in press). Psychometric evaluation of the Serbian dictionary for automatic text analysis – LIWCser, *Psihologija*
- Chung, C. & Pennebaker, J. (2007). The psychological functions of function words. In Fielder, K. (Ed.). *Social communication* (pp. 343–359). New York: Psychology Press.
- Chung, C. & Pennebaker, J. (2008). Revealing dimensions of thinking in open-ended self-descriptions: An automated meaning extraction method for natural language. *Journal of Research in Personality*, 42, 96–132. doi: 10.1016/j.jrp.2007.04.006
- Cohen, J. (1990). Things I have learned (so far). *American Psychologist*, 45(12), 1304–1312.
- Đurić-Jočić, D., Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T. (2004). *NEO PI R - primena i interpretacija*. (NEO PIR – application and interpretation). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju i Društvo psihologa Srbije
- Fast, L. A. & Funder, D. C. (2008). Personality as manifest in word use: correlations with self-report, acquaintance report and behaviour. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 334–346. doi: 10.1037/0022-3514.94.2.334
- Frojd, S. (1969). *Uvod u psihoanalizu* (Introduction to psychoanalysis). Novi Sad, Matica srpska.
- Groom, C. J. & Pennebaker, J. W. (2002). Words. *Journal of Research in Personality*, 36, 615–621. doi: 0092-6566/02/\$
- Heylighen, F. & Dewaele, J. M. (2002). Variation in the contextuality of language: and empirical measure. *Context in context, Special Issue of foundations of Science*, 7, 293–240.

- Hirsh, J. B. & Peterson, J. B. (2009). Personality and language use in self-narratives. *Journal of Research in Personality*, 43, 524–527.
doi: 10.1016/j.jrp.2009.01.006
- Lee, C. H., Kim, K., Seo, Y. S., Chung, C. K. (2007). The relations between personality and language use. *The Journal of General Psychology*, 134(4), 405–413.
- Mairesse, F. & Walker, M. (2006). Words Mark the Nerds: Computational Models of Personality Recognition through Language. In *Proceedings of the 28th Annual Conference of the Cognitive Science Society (CogSci 2006)*, Vancouver, July 2006 (pp. 543–548).
- Mairesse, F., Walker, M. A., Mehl, M. R., & Moore, R. K. (2007). Using linguistic cues for the automatic recognition of personality in conversation and text. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 30, 457–500.
- Marsh, H. W., Byrne, B. M., & Craven, R. (1992). Overcoming problems in confirmatory factor analyses of MTMM data: The correlated uniqueness model and factorial invariance. *Multivariate Behavioural Research*, 27(4), 489–507
- Mehl, M. R., Gosling, S. D., & Pennebaker, J. W. (2006). Personality in its natural habitat: manifestations and implicit folk theories of personality in daily life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 862–877. doi: 10.1037/0022-3514.90.5.862
- Mehl, M. R., Pennebaker, J. W., Crow, M. D., Dabbs, J., & Price, J. H. (2001). The electronically activated recorder (EAR): a device for sampling naturalistic daily activities and conversations. *Behaviour Research Methods, Instruments Computers*, 33, 517–523.
- Mehl, M. R. & Pennebaker, J. W. (2003). The social dynamics of a cultural upheaval: social interactions surrounding September 11, 2001. *Psychological Science*, 14, 579–585.
- Pennebaker, J. W. & King, L. A. (1999). Linguistic styles: language use as an individual difference. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1296–1312
- Pennebaker, J. W., Chung, C. K., Ireland, M., Gonzales, A., & Booth, R. J. (2007). *The Development and Psychometric Properties of LIWC2007, Manual*. The University of Texas at Austin and The University of Auckland, New Zealand

- Pennebaker, J. W. & Graybeal, A. (2001). Patterns of natural language use: disclosure, personality, and social integration. *Current Directions*, 10 (3), 90-93
- Pennebaker, J. W., Mehl, M. R., & Niederhoffer, K. G. (2003). Psychological aspects of natural language use: our words, our selves. *Annual Review of Psychology*, 54, 547-577.doi:10.1146/annurev.psych.54.10161.145041.

VALIDNOST IMPLICITNIH MERA U PROCENI STAVOVA PREMA MUŠKOJ HOMOSEKSUALNOSTI²

Ana Orlić¹

Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Beograd, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Beograd

Ljiljana B. Lazarević

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

Goran Knežević

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

U proceni stavova sve više se poslednjih godina koriste implicitne mere, koje su usmerene na procenu automatskih procesa i u kojima se od ispitanika ne traži direktna evaluacija stavskog objekta. Cilj rada bio je da se ispita konvergentna validnost različitih implicitnih mera za procenjivanje stavova prema homoseksualnosti.

Uzorku od 70 studenata zadati su Test Implicitnih Asocijacija (IAT), zadatak afektivnog primovanja (AP), konotativni diferencijal (CD), i instrument za procenu eksplicitnih stavova HAS. U testu IAT i zadatku AP korišćeni su isti vizuelni i verbalni stimuli. Instrument konotativnog diferencijala sastoji se iz 15 parova opozitnih prideva kojima su procenjivani stavovi prema seksualnom odnosu sa osobom istog i suprotnog pola. Instrument HAS sastoji se od 25 stavki namenjenih proceni različitih aspekata stava prema homoseksualnosti.

Podaci prikupljeni pojedinačnim tehnikama ukazali su na to da ispitanici imaju pozitivniji stav prema heteroseksualnosti u odnosu na homoseksualnost. Interkorelacije skorova dobijenih na različitim merama stava pokazale su da

² Rad je nastao u okviru aktivnosti na projektima No. 179018 i, No. ON179033, koji su podržani od Ministarstva prosvete i nauke Srbije

¹ anaorlic@gmail.com

afektivno primovanje nije u značajnoj vezi sa ostalim tehnikama. Za razliku od toga, IAT je u značajnoj vezi sa HAS ($r = 0,458, p < 0,01$) i sa emocionalnom ($r = 0,405, p < 0,01$) i kognitivnom komponentom stava merenom konotativnim diferencijalom ($r = 0,283, p < 0,05$). Rezultati su ukazali na bolju konvergentnu validnost IAT u odnosu na AP.

Ključne reči: *Test Implicitnih Asocijacija, Afektivno Primovanje, validnost implicitnih mera, eksplicitne mere, stavovi*

UVOD

U cilju prevazilaženja ograničenja eksplicitnih mera, naročito mera samoizveštaja, autori su razvili novu grupu implicitnih tehnika koje počivaju na proceni ispitivanog konstrukta bez traženja direktnog verbalnog odgovora ispitanika (Asendorpf, Banse & Mücke, 2002; Banse, Seise, & Zerbes, 2001; Boysen, Vogel, & Madon, 2006; Egloff & Schmukle, 2002; Fazio, Sanbonmatsu, Powell, & Kardes, 1986; Greenwald, McGhee, & Schwartz, 1998; Steffens, 2004). Najčešće korišćene implicitne tehnike u novije vreme jesu Test Implicitnih Asocijacija (IAT) i zadatak Afektivnog primovanja (AP). Obe tehnike počivaju na pretpostavci da jačina asocijativne povezanosti između koncepata i atributa (u slučaju IAT), odnosno između prima i mete (u slučaju AP) određuje brzinu procesa automatske evaluacije merenog konstrukta (Fazio et al., 1986; Greenwald et al., 1998). Na osnovu posrednosti u procesu merenja i brzine odgovora, istraživači pretpostavljaju da su odgovori ispitanika bar delimično determinisani nevoljnim, nesvesnim i nekontrolisanim procesima (De Houwer & Moors, 2007).

Istraživanja su pokazala da se primenom IAT i AP na pouzdan i valjan način može detektovati širok spektar stavova (Arcuri, Castelli, Galdi, Zogmaister, & Amadori, 2008; Banse et al., 2001; Degner, Wentura, Gniewosz, & Noack, 2007; Fazio, Jackson, Dunton, & Williams, 1995; Frings & Wentura, 2003; Hofmann, Gawronski, Gschwender, Le, & Schmitt, 2005; Lane, Banaji, Nosek, & Greenwald, 2007; Snowden, Wichter, & Gray, 2008). Međutim, pitanje njihove međusobne povezanosti, kao i povezanosti sa eksplicitnim merama stavova još je uvek ostalo otvoreno. Zbog toga je cilj ovog

istraživanja bio da se utvrdi konvergentna validnost IAT i AP u proceni stavova. Kao stavski objekat izabran je stav prema homoseksualnosti zbog toga što istraživanja pokazuju da ga je dosta jednostavno detektovati (Banse et al., 2001; Steffens, 2005).

METOD

Uzorak

Uzorak je činilo 70 heteroseksualnih studenata beogradskog univerziteta (88% ženskih, prosečan uzrast 20,27 ($SD = 1,72$)).

Procedura i instrumenti

Mere na Testu implicitnih Asocijacija (IAT) i zadatku afektivnog primovanja (AP) prikupljene su u eksperimentalnoj sobi pomoću softvera PSIHO (Knežević i Opačić, u pripremi).

Kako bi se omogućila što kvalitetnija validacija implicitnih mera (IAT i AP), u oba su korišćeni isti verbalni i vizuelni stimulusi. Vizuelni stimulusi bile su fotografije u boji 250×250 piksela, na kojima su bili prikazani heteroseksualni ili muški homoseksualni parovi koji se ljube (po pet za svaku kategoriju). Verbalne stimuluse činilo je po 5 reči koje reprezentuju kategorije „prijatno” i „neprijatno”. Za obe implicitne tehnike primenjen je kompletno randomizovan dizajn. U skladu s preporukama autora, eksplicitne mere prikupljene su pre implicitnih (Egloff & Schmuckle, 2002; McDaniel, Beier, Perkins, Goggin, & Frankel, 2009). Polovina ukupnog broja ispitanika prvo je radila IAT, a zatim AP, a druga polovina obrnutim redosledom.

Test Implicitnih Asocijacija (IAT)

U skladu s preporukama istraživača, pre kritičnog IAT (stav prema homoseksualnosti), primenjen je kontrolni „cveće – insekti” IAT (Greenwald et al., 1998). Kritični IAT sastojao se iz evaluativnog zadatka odluke (za koji je korišćeno 10 verbalnih stimulusa) i klasifikacionog zadatka „gej – strejt” (10 vizuelnih stimulusa) (Greenwald, Nosek, & Banaji, 2003).

Zadatak Afektivnog Primovanja (AP)

Kako bismo mogli da poredimo podatke dobijene na testu IAT i u zadatku AP, pored kritičnog zadatka AP (mera stava) konstruisan je i zadatak sa kontrolnim stimulusima cveće – insekti, kao primovi, a reči koje predstavljaju kategorije „dobro – loše” kao mete). U kritičnom zadatku AP korišćeni su identični stimulusi kao i u kritičnom IAT (vizuelni stimulusi kao primovi, a verbalni kao mete). Svaki pokušaj sastojao se iz fiksacione tačke (1.000 ms), prima (70 ms) i mete koja je stajala na ekranu sve dok ispitanik ne bi dao odgovor. Svaka fotografija bila je prikazana jednom kao prim za svaku od reči (ukupno 100 pokušaja).

EksPLICITNE mere – Homophobic Attitude Scale (HAS) i Konotativni diferencijal (CD-15).

Za procenu eksplicitnog stava prema homoseksualnosti korišćena je 25-ajtemska HAS skala na kojoj ispitanici daju odgovor na petostepenoj skali Likertovog tipa. Skala procenjuje pet aspekata stava prema homoseksualnosti: averzivno ponašanje, doživljaj odvratnosti, strah od narušavanja sopstvenog seksualnog identiteta, rigidnost socijalnih normi, i nipodaštavanje (Živanović, Đokić i Stojimirović, 2012)¹³. Ukupan skor na skali predstavlja eksplicitni stav prema homoseksualnosti. KRONBAH alfa pouzdanost skale dobijena u ovom istraživanju iznosi $\alpha = 0,95$.

Za procenu eksplicitnog stava primenjen je i *Konotativni diferencijal (CD-15)*, namenjen merenju subjektivnog doživljaja ispitanika prema objektu stava (Janković, 2000a, b). Instrument se sastojao iz 15 parova opozitnih prideva, datih u formi bipolarne sedmostepene skale (od -3 do +3), koji su bili grupisani u tri dimenzije: emotivnu, kognitivnu i dimenziju pobuđenosti. Ispitanici su procenjivali dva koncepta: „seksualni odnos sa osobom istog pola” i „seksualni odnos sa osobom suprotnog pola”. KRONBAH alfa

¹³ Uz saglasnost autora HAS skale, prikazaćemo nekoliko stavki iz instrumenta: Plašim se i same pomisli na intimne odnose sa osobom istog pola; Nedopustivo je da jedno civilizovano društvo progoni homoseksualce kao da su zveri; Kad bismo se dobro organizovali, mogli bismo da prevaspitamo homoseksualce.

pouzdanost dimenzija dobijena u ovom istraživanju iznosi: $\alpha = 0,91$ za emotivnu, $\alpha = 0,87$ za kognitivnu, i $\alpha = 0,82$ za dimenziju pobuđenosti.

REZULTATI

Preliminarna analiza kontrolnog IAT pokazala je da kod testiranih ispitanika postoji jasna preferencija cveća u odnosu na insekte, što je u skladu s prethodnim nalazima (Greenwald et al., 1998; Greenwald, Banaji, Rudman, Farnham, Nosek, & Mellott, 2002). Ti rezultati sugerišu da je moguće s poverenjem tretirati podatke dobijene u kritičnom IAT. U kritičnom IAT vrednosti D mere ukazuju na pozitivan odnos prema heteroseksualnosti ($D = 0,71$, $SD = 0,47$).

U kontrolnom zadatku AP nije dobijena značajna interakcija između prima i mete. Analizom varijanse u kritičnom zadatku AP dobijeni su efekti interakcije, $F(1,66) = 16,46$, $p < 0,01$, koja ukazuje na to da postoji facilitacija reči pozitivne valence i inhibicija reči negativne valence kada im prethodi fotografija heteroseksualnog para u odnosu na fotografiju homoseksualnog para. Takvi rezultati ukazuju na pozitivniji stav prema heteroseksualizmu u odnosu na homoseksualizam.

Razlike u stavovima na konotativnom diferencijalu statistički su značajne, pri čemu su ispitanici pokazali izrazito pozitivan stav prema seksualnom odnosu sa osobom suprotnog pola, $t(66) = -19,8$, $p < 0,01$). Prosečne vrednosti na eksplicitnoj HAS meri takođe ukazuju na pozitivan stav prema heteroseksualnosti ($AS = 1,89$, $SD = 0,66$).

Interkorelacije skorova dobijenih na različitim merama stava pokazale su da afektivno primovanje nije u značajnoj vezi sa ostalim tehnikama. Za razliku od toga, IAT je u značajnoj vezi sa eksplicitnom HAS merom ($r = 0,458$, $p < 0,01$) i sa emocionalnom ($r = 0,405$, $p < 0,01$) i kognitivnom komponentom stava merenom konotativnim diferencijalom ($r = 0,283$, $p < 0,05$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi konvergentna validnost implicitnih tehnika (IAT i AP) u proceni stavova. Rezultati su pokazali da AP nije u značajnoj korelaciji ni s testom IAT, niti sa eksplicitnim tehnikama. S druge strane, IAT značajno korelira sa eksplicitnom HAS merom, kao i sa emotivnom i kognitivnom dimenzijom Konotativnog

diferencijala. Takvi rezultati upućuju na to da IAT ima bolju konvergentnu validnost sa eksplicitnim merama u odnosu na AP.

Rezultati analize varijanse koji su u AP pokazali postojanje pozitivnijeg stava prema heteroseksualizmu u odnosu na homoseksualizam upućuju na zaključak da se testom IAT-om i zadatkom AP mere različite komponente implicitnog stava, čak i kada se u istraživanju koriste identični stimulusi. Takvi rezultati u skladu su sa idejama autora koji smatraju da se testom IAT aktivira automatska evaluacija kategorija (u ovom slučaju „gej – strejt”), dok se zadatkom AP aktivira automatska evaluacija konkretnih stimulusa koji ne moraju nužno da se dožive na nivou kategorijalne pripadnosti (De Houwer, 2003; Fazio & Olson, 2003; Foroni & Semin, 2012; Olson & Fazio, 2003). Tu pretpostavku trebalo bi proveriti u narednim istraživanjima u kojima bi bili korišćeni različiti stavski objekti. Takođe, u daljim istraživanjima trebalo bi uvesti bihevioralne mere kako bi se utvrdila prediktivna validnost implicitnih tehnika.

LITERATURA

- Arcuri, L., Castelli, L., Galdi, S., Zogmaister, C., & Amadori, A. (2008). Predicting the Vote: Implicit Attitudes as Predictors of the Future Behavior of Decided and Undecided Voters. *Political Psychology*, 29, 369–387. Doi: 10.1111/j.1467–9221.2008.00635.x
- Asendorpf, J. B., Banse, R., & Mücke, D. (2002). Double dissociation between implicit and explicit personality self-concept: The case of shy behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 380–393. Doi: 10.1037/0022–3514.83.2.380
- Banse, R., Seise, J., & Zerbes, N. (2001). Implicit attitudes towards homosexuality: Reliability, validity, and controllability of the IAT. *Zeitschrift für Experimentelle Psychologie*, 48 (2), 145–160.
- Boysen, G. A., Vogel, D. L., & Madon, S. (2006). A public versus private administration of the Implicit Association Test. *European Journal of Social Psychology*, 36, 845–856. Doi: 10.1002/ejsp.318
- Egloff, B. & Schmukle, S. C. (2002). Predictive validity of an Implicit Association Test for assessing anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 1441–1455.

- Fazio, R. H. & Olson, M. A. (2003). Implicit measures in social cognition research: Their meaning and use. *Annual Review of Psychology*, 54, 297–327. Doi: 10.1146/annurev.psych.54.101601.145225
- Fazio, R. H., Jackson, J. R., Dunton, B. C., & Williams, C. J. (1995). Variability in automatic activation as an unobtrusive measure of racial attitudes: A bona fide pipeline? *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (6) 1013–1027.
- Fazio, R. H., Sanbonmatsu, D. M., Powell, M. C., & Kardes, F. R. (1986). On the automatic activation of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 229–238. Doi:10.1080/0269993004200024
- Forroni, F. & Semin, G. R. (2012). Not all implicit measures of attitudes are created equal: Evidence from embodiment perspective. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48, 424–427. Doi:10.1016/j.jesp.2011.08.015
- Frings, C. & Wentura, D. (2003). Who is watching Big Brother? TV consumption predicted by masked affective priming. *European Journal of Social Psychology*, 33, 779–791. Doi: 10.1002/ejsp.167
- Greenwald, A. G., Banaji, M. R., Rudman, L. A., Farnham, S. D., Nosek, B. A., & Mellott, D. S. (2002). A Unified Theory of Implicit Attitudes, Stereotypes, Self-Esteem, and Self-Concept. *Psychological Review*, 109, 3–25. Doi: 10.1037//0033-295X.109.1.3
- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. L. K. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (6), 1464–1480.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A., & Banaji, M. R. (2003). Understanding and Using the Implicit Association Test: I. An Improved Scoring Algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 197–216. Doi: 10.1037/0022-3514.85.2.197
- Hofmann, W., Gawronski, B., Gschwendner, T., Le, H., & Schmitt, M. (2005). A meta-analysis on the correlation between the Implicit Association Test and explicit self-report measures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 1369–1385. Doi: 10.1177/0146167205275613
- De Houwer, J. & Moors, A. (2007). How to Define and Examine the Implicitness of Implicit Measures. In Wittenbrink, B. & Schwarz, N. (Eds.). *Implicit Measures of Attitudes* (pp. 179–194). New York: The Guilford Press
- De Houwer, J. (2003). A Structural Analysis of Indirect Measures of Attitudes. In Musch, J. & Klauer, K. C. (Eds.). *The Psychology of Evaluation: Affective Processes in Cognition and Emotion* (pp. 219–244). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum

- Janković, D. (2000a). Konotativni aspekt značenja: utvrđivanje latentnih dimezija. *Psihologija*, 33/(1–2), 199–221.
- Janković, D. (2000b). Konotativni aspekt značenja: konstrukcija konotativnog diferencijala. *Psihologija*, 33/(1–2), 221–239.
- Knežević, G. i Opačić, G. (u pripremi). *PSIHO software*
- Lane, K. A., Banaji, M. R., Nosek, B. A., & Greenwald, A. G. (2007). Understanding and using the Implicit Association Test: What we know (so far) about the method. In Wittenbrink, B. & Schwarz, N. (Eds.). *Implicit Measures of Attitudes* (pp. 59–102). New York: The Guilford Press
- McDaniel, M. J., Beier, M. E., Perkins, A. W., Goggin, S., & Frankel, B. (2009). An assessment of the fakeability of self-report and implicit personality measures. *Journal of Research in Personality*, 43, 682–685. Doi:10.1016/j.jrp.2009.01.011
- Olson, M. A. & Fazio, R. H. (2003). Relations between implicit measures of prejudice: What are we measuring? *Psychological Science*, 14(6), 636–639.
- Snowden, R. J., Wichter, J., & Gray, N. S. (2008). Implicit and Explicit Measurement of Sexual Preference in Gay and Heterosexual Men: A Comparison of Priming Techniques and the Implicit Association Task. *Archives of Sexual Behavior*, 37, 558–565. Doi: 10.1007/s10508-006-9138-z
- Steffens, M. C. (2004). Is the implicit association test immune to faking? *Experimental Psychology*, 51, 165–179. doi: 10.1027/1618-3169.51.3.165
- Steffens, M. C. (2005). Implicit and explicit attitudes toward lesbian and gay men. *Journal of Homosexuality*, 49(2), 39–66. Doi: 10.1300/J082v49n02_03
- Živanović, M., Đokić, T., & Stojimirović, E. (2012). Development and validation of the homophobic attitudes scale. *Međunarodni znanstveno-stručni skup „XVIII Dani psihologije u Zadru“*, Odeljenje za psihologiju, Zadar.

PERSONALITY TRAITS, SELF-ESTEEM AND PERSONAL COMPETENCE PERCEPTION IN SUCCESSFUL AND LESS SUCCESSFUL ATHLETES

Džanan Berberović¹

Kazneno-popravni zavod poluotvorenog tipa Tuzla

The main scope of this study was to explore differences between successful and less successful athletes in personality dimensions (extraversion, neuroticism, and psychoticism); self-esteem levels, and personal competence perception. The research included 67 athletes, with a mean age of $M=21.2$ ($SD=1.3$), 14 of them were females and 53 were males. The total of 39 successful (6 females and 33 males) and 28 less successful athletes (8 females and 20 males) were identified according to the criterion of the sport success, which implied excellent sport results at least at the state sport competition level. The Eysenck Personality Questionnaire (EPQ), Rosenberg Self-Esteem Scale (SES) and Bezinovic's Scale of Personal Non-Competence Assessment Scale (SPNCS) were used to measure personality dimensions (extraversion, neuroticism, psychoticism), self-esteem levels, and personal non-competence perception, respectively. Successful and less successful athletes did not significantly differ in the explored personality dimensions, nor did they differ in self-esteem levels or in their personal competence perception $F(5, 57) = 1.4$; $p = .24$, Wilk's $\Lambda = .89$; partial $\eta^2 = .110$. Results demonstrated only tendencies of successful athletes to score higher in extraversion and self-esteem, but lower in neuroticism and personal non-competence than their less successful counterparts. Insignificant differences may be found due to the small sample size. Limitations of the study, as well as suggestions for further research are discussed.

Key words: *Extraversion, Neuroticism, Psychoticism, Self-Esteem, Personal competence.*

¹ dzananberberovic@gmail.com

INTRODUCTION

Personality traits, self-confidence, and personal competence perception need more attention in research of success in sports. Athletes were found to be more extraverted, emotionally stable and self-confident than non-athletes (Elman & McKelvie, 2003; Kirkcaldy, 1982; Morgan, 1980; Singer, 1975). They also show lower levels of neuroticism (i.e. Kirkcaldy, 1982; Newcombe & Boyle, 1995) compared to non-athletes. Successful athletes would then score higher on emotional stability than their less successful counterparts (Morgan, 1980; Newcombe & Boyle, 1995). It means that successful athletes would have higher levels of extraversion and lower levels of neuroticism than less successful athletes (McKelvie et al., 2004). Research shows that those who participate in extreme sport activities perceive themselves as more competent and capable (Watson & Pulford, 2004). Personal competence was shown to be the strongest factor related to risk taking (Slanger & Rudestam, 1997). An athlete's personality and his/her sport success depend on group, group cohesion, extraversion, emotional stability, mood, aggressiveness, and a need to achieve an excellent sport result (Garland & Barry, 1998). Measuring personality traits in athletes is of big importance, as these traits are related to competitive stress (Cerin & Barnett, 2006), fear of failure (Sagar, Lavalee, & Spray, 2009), confidence building (Carson & Polman, 2008), and even burnout (Gustafsson, Hassmen, Kenttä, & Johansson, 2008). Defining competence and success in relation to social orientation could have positive motivational benefits in sport activities (Stuntz & Weiss, 2009). This paper tries to answer the question whether extraversion, neuroticism, psychoticism, self-esteem, and personal competence perception differ in successful and less successful athletes. It also intends to consider whether these personality traits and competence perception predict excellent results in sports.

METHOD

The main scope of this research was to explore differences in personality dimensions (extraversion, neuroticism, and psychoticism), self-esteem levels, and perception of personal competence in successful and less successful athletes. Success in

sports was defined in this research through an athlete's achievement of excellent results (gold, silver, and/or bronze medal won at least during state level sport competitions). Less successful group consisted of athletes who participated actively in sport competitions but did not achieve excellent results as their successful counterparts. The sample consisted of $N=67$ athletes ($M=21.2$, $SD=1.3$), 14 females and 53 males, 39 (6 females and 33 males) were identified as successful, whereas 28 (8 females and 20 males) were identified as less successful. The total of 50 athletes participated in group sports (football, basketball, and volleyball), whereas 17 of them participated in individual sports (swimming, tennis, and judo), but this study did not explore the relations between sport types and success in sports.

The dependent variables in this research were: personality dimensions (extraversion, neuroticism, and psychoticism), self-esteem level, and personal (non)competence perception. Personality dimensions were defined in accordance to Eysenck's personality theory (Eysenck, 1976; 1981; 1982; 1990; 1993; Eysenck & Eysenck, 1969; 1994; Eysenck, Nias & Cox, 1982), and were explored by the Eysenck Personality Questionnaire (EPQ, Eysenck & Eysenck, 1969; 1994). The EPQ consists of three different subscales, measuring three afore mentioned personality dimensions. Self-esteem levels were explored by the Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES, Rosenberg, 1965), whereas personal competence levels were explored by the Bezinovic Personal Non-Competence Perception Scale (SNCPS, Bezinovic, 1988). Alpha coefficients for all instruments were acceptable: .78; .71, and .72, respectively. A MANOVA was performed to test the differences in above mentioned variables between the two groups of athletes. A Logistic regression analysis was administered to test which of the explored variables best predict (if any) excellent results in sports. It was hypothesized that no differences in personality traits, self-esteem levels, and personal competence perception would be found between successful and less-successful athletes, as they all continue to actively participate in sport activities.

RESULTS

The research results are shown in Tables 1 through 4. A MANOVA was administered to test differences of successful and less successful athletes in personality

dimensions, self-esteem, and personal competence perception. The five dependent variables were: Extraversion, Neuroticism, Psychoticism, Self-Esteem, and Personal Non-Competence Perception, whereas the independent variable was success in sport (measured by self-report of the excellent sport results achieved during sport competitions at least at the state level). No significant difference was found between successful and less successful athletes regarding the combination of the dependent variables, $F(5, 57) = 1.4$; $p = .24$, Wilk's Lambda = .89; partial eta squared = .110. When the results of the dependent variables were considered individually, no significant differences were found at the alpha level of .001. The mean values and standard deviations shown in Table 1 indicate some tendencies of successful athletes to score slightly higher in extraversion ($M=16.08$; $SD=1.76$) and self-esteem levels ($M=43.69$; $SD=4.06$) than their less successful counterparts ($M=15.56$; $SD=3.52$; $M=40.30$; $SD=8.43$, respectively), whereas the latter scored higher in neuroticism ($M=7.33$; $SD=2.85$) and personal non-competence perception ($M=17.70$; $SD=5.46$) than the former ($M=6.06$; $SD=2.94$; $M=15.03$; $SD=3.07$, respectively). The psychoticism levels were very low in both groups of athletes. The correlation matrix, shown in Table 2 indicates significant positive correlations between neuroticism and personal non-competence perception ($r = .461$, $p < .01$) and extraversion and psychoticism ($r = .381$, $p < .01$), whereas negative significant correlations were found between self-esteem and personal non-competence perception ($r = -.446$, $p < .01$) and between neuroticism and self-esteem ($r = -.252$, $p < .05$).

Logistic regression was performed to test the contribution of several factors on the probability that the participants would be classified as successful or less successful athletes. The model consisted of five independent variables (extraversion, neuroticism, psychoticism, self-esteem, and personal non-competence perception). The dependent variable was sport success. The whole model (with all predictors) was not significant, $\chi^2(5, N = 67) = 7.268$, $p = .201$, implying that the model did not discriminate successful from less successful athletes. However, the model explained between 10.9% (Cox & Snell R square) and 14.6% (Nagelkerke R square) of variance, but it classified correctly 63.5% of the cases. As it is indicated in Table 4, none of the independent variables made a significant contribution to the model.

DISCUSSION

It is very possible that small sample size contributed to the insignificant differences between successful and less successful athletes. The tendencies of all results showed higher mean scores in extraversion and self-esteem, but lower in neuroticism and personal non-competence perception for successful athletes. The psychoticism dimension did not show any tendency in regard to any of the two groups of athletes. Other researches also suggested that successful athletes could be characterized by higher extraversion and lower neuroticism (Kirckaldy, 1982; McKelvie et al., 2004; Morgan, 1980; Newcombe & Boyle, 1995; Singer, 1975; Stevens, Lane & Terry, 2006) and lower psychoticism (Stevens et al., 2006). Personality dimensions of bigger importance in psychological assessment of athletes are extraversion and neuroticism (Newcombe & Boyle, 1995), but it would be too early to conclude that athletes need to be selected on the basis of these personality traits, since it is necessary to explore their interrelations and actual competitions (McKelvie et al., 2004). On the other hand, the psychoticism dimension demonstrated to be extremely low in both groups of athletes. It seems that this personality dimension is more important for more extreme sport disciplines (Watson & Pulford, 2004) than for sports in general. Participants of this study did not compete in extreme types of sports. Future research should address the issue of the type of sport discipline athletes participate in, to assess whether differences in personality characteristics could be found between athletes in different sport disciplines (i.e. Aamodt, Alexander, & Kimbrough, 1982) or even in same discipline but in different positions (Cox & Yoo, 1995). An athlete's personality will also depend on his/her motive to achieve an excellent sport result (Garland & Barry, 1998). This means that an athlete's personal competence perception could be of the biggest importance for success in sport. This study demonstrated only the tendency of successful athletes to perceive their competence as higher, than their less successful counterparts perceive their competence. Positive outcomes and excellent sport results could benefit from competence and success when they are defined in a context of social relations (Stuntz & Weiss, 2009). Longitudinal designs are needed to address this issue. Therefore, higher extraversion, self-esteem, and personal competence, as well as lower neuroticism and psychoticism, would be desirable personality traits in successful athletes. On the other hand, there may

be some sport disciplines in which high levels of extraversion are not very desirable (Basiaga-Pasternak, 2005), such as table-tennis or curling. This study did not support the hypothesis of predicting sport success by personality dimensions, self-esteem, and personal competence perceptions, probably due to the small sample size, so further research needs to be done in order to make final conclusions whether some personality traits in combination with personal competence perception, fear of failure (Sagat et al., 2009) and emotion regulation (Cerin & Barnett, 2006; Gustafsson et al., 2008) and confidence building predict sport success (Carson & Polman, 2008). It is recommended that further research should take into account non-athletes to assess whether participating in sport activities per se makes athletes be more confident, extraverted, and emotionally stable.

CONCLUSION

Successful and less successful athletes did not significantly differ in extraversion, neuroticism, psychoticism, self-esteem levels, and personal competence perception. The combination of these variables did not significantly predict sport success. However, the results demonstrated that successful athletes tend to score higher in extraversion and self-esteem, but lower on neuroticism and personal non-competence perception. The dimension of psychoticism was shown to be of the smallest importance in terms of sport success prediction. More research on bigger sample size, that would include non-athletes participants, needs to be done in order to get more acceptable conclusions about the importance of the athletes' perceptions of their success, their emotion regulation, fear of failure, and building confidence, when these perceptions are combined with personality traits. This study suggests that participating in sport activities, rather than sport success per se, determines athletes' personality dimensions, self-esteem levels and personal competence perception.

REFERENCES

- Aamodt, M. G., Alexander, C. J., & Kimbrough, W. W. (1982). Personality characteristics of college non-athletes and baseball, football and track team members. *Perceptual and Motor Skills*, 55, 327-330;

- Basiaga-Pasternak, J. (2005). Personality types of young athletes: Comparison. *Atletika*, 30-40;
- Bezinović, P. (1988). *Percepcija osobne kompetentnosti kao dimezija samopoimanja*. Doktorska disertacija [Personal competence perception as a dimension of self-esteem: Doctoral dissertation]. Zagreb: Odsjek za Psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Carson, F., & Polman, R. C. J. (2008). ACL injury rehabilitation: A psychological case study of a personal rugby union player. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 2, 71-90.
- Cerin, E., & Barnett, A. (2006). A processual analysis of basic emotions and sources of concerns as they are lived before and after a competition. *Psychology of Sport and Exercise*, 7, 287-307.
- Cox, R. H., & Yoo, H. S. (1995). Playing position and psychological skill in American football. *Journal of Sport Behavior*, 18, 183-194;
- Elman, W. F., & McKelvie, S. J. (2003). Narcissism in football players: Stereotype or reality? *Athletic Insight, The Online Journal of Sport Psychology*, 5(1), 38-46.
- Eysenck, H. J. (1981). *A model for personality*. New York: Springer;
- Eysenck, H. J. (1990). *Biological dimensions of personality*. In: L.A. Pervin (Ed.). *Handbook of personality: Theory and research*. New York, 244-276;
- Eysenck, H. J. (1993). Creativity and personality: Suggestions for a theory. *Psychological Inquiry*, 4, 147-178;
- Eysenck, H. J. (1976). *Genetic factors in personality development*. In: R.Kaplan (Ed.), *Human behavior genetics*. Springfield, IL: Charles Thomas;
- Eysenck, H. J. (1982). *Personality, genetics and behavior: Selected papers*. New York: Praeger;
- Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. G. (1994). *Eysenckov upitnik ličnosti (djeca i odrasli)*. [Eysenck Personality Questionnaire (Children and adults)] Jastrebarsko: Naklada slap;
- Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. G., (1969). *Personality structure and measurement*. San Diego: R.R. Knapp;

- Eysenck, H. J., Nias, D. K. B., & Cox, D. N. (1982). Sport and personality. *Advances in Behavior Research and Therapy*, 4, 1-56;
- Garland, D. J., & Barry, J. R. (1988). The effects of personality and perceived leader behavior performance in collegiate football. *Psychological Record*, 38, 471-477;
- Gustafsson, H., Hassmen, P., Kenttä, G., & Johansson, M. (2008). A qualitative analysis of burnout in elite Swedish athletes. *Psychology of Sport and Exercise*, 9, 800-816.
- Kirkcaldy, B. D. (1982). Personality profiles at various levels of athletic participation. *Journal of Personality and Individual Differences*, 2, 321-326;
- McKelvie, S. J., Lemieux, P., & Stout, D. (2004). Extraversion and neuroticism in contact athletes, non contact athletes and non-athletes: A research note. *Journal of Sport Psychology*, 5, (3), 19-27;
- Morgan, W. P. (1980). The trait psychology controversy: *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 51, 50-76;
- Newcombe, P. A., & Boyle, G. J. (1995). High school student's sports personalities: Variations across participation level, gender, type of sport, and success. *International Journal of Sport Psychology*, 26, 277-294;
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sagar, S. S., Lavalee, D., & Spray, C. M. (2009). Coping with the effects of fear of failure: A preliminary investigation of young elite athletes. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 3, 73-98.
- Singer, R. N. (1975). *Myths and truth in sports psychology*. New York: Harper & Row;
- Slinger, E., & Rudestam, K. E. (1997). Motivation and disinhibition in high risk sports: sensation seeking and self-efficacy. *Journal of Research in Personality*, 31, 355-374;
- Stevens, M. J., Lane, A. M., & Terry, P. C. (2006). Mood profiling during olympic qualifying judo competition: A case study testing transactional relationships. *Journal of Sports Science and Medicine*, 5 (CSII), 143-151;

Stuntz, C. P., & Weiss, M. R. (2009). Achievement goal orientations and motivational outcomes in youth sport: The role of social orientations. *Psychology of Sport and Exercise, 10*, 255-262.

Watson, A. E., & Pulford, B. D. (2004). Personality differences in high risk sports amateurs and instructors. *Perceptual and Motor Skills, 99*, 83-94;

TABLES

Table 1. Mean Scores and Standard Deviations for Personality Dimensions, Self-Esteem, and Personal Non-Competence Perception

Group	Extraversion		Neuroticism		Psychoticism		Self-Esteem		Pers.Non-Comp.	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Successful	16.08	1.76	6.06	2.94	6.22	2.28	43.69	4.06	15.03	3.87
Less successful	15.56	3.52	7.33	2.85	6.44	2.72	40.30	8.43	17.70	5.46

Table 2. Correlation Coefficients for Relations Between Personality Dimensions, Self-Esteem, and Personal Non-Competence Perception

Measure	Extraversion	Neuroticism	Psychoticism	Self-Esteem	Pers.Non-Comp.
Extraversion	-				
Neuroticism	-.183	-			
Psychoticism	.318**	.061	-		
Self-Esteem	.193	-.252*	-.149	-	
Pers.Non-Comp.	-.242	.461**	.135	-.446**	-

*p< .05; **p< .001

Table 3: Multivariate and Univariate Analyses of Variance for Personality Dimensions, Self-Esteem, and Personal Non-Competence Perception

Source	Multivariate			Extraversion			Neuroticism			Psychoticism			Self-Esteem			Pers.Non-Comp.		
	F	p	η^2	F	p	η^2	F	p	η^2	F	p	η^2	F	p	η^2	F	p	η^2
Sport success	1.4	.24	.11	.61	.44	.01	2.99	.09	.05	.12	.73	.08	4.47	.04	.07	5.18	.03	.08

Table 4: *Summary of Logistic Regresssion Analysis Predicting Success in Sport*

Variables	B	SE	OR	95% CI	Wald Stat.	<i>p</i>
Extraversion	.012	.118	1.012	[.802, 1.276]	.010	.920
Neuroticism	-.079	.105	.924	[.752, 1.136]	.561	.454
Psychoticism	.005	.123	1.005	[.790, 1.278]	.002	.969
Self-Esteem	.057	.048	1.059	[.963, 1.164]	1.403	.236
Pers.Non-Comp.	-.076	.073	.927	[.804, 1.069]	1.098	.295

SOCIJALNA PSIHOLOGIJA

UTICAJ POVRATNE INFORMACIJE O UČINKU I DIREKTNOSTI PROCENE NA POREĐENJE S PROSEČNIM DRUGIM

Kristina Mirković¹, Jelena Sučević, Maša Marinković, Iris Žeželj

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

U istraživanju smo ispitivali jedan od oblika pristrasnosti pri socijalnom poređenju – efekat „bolji od proseka”. Taj efekat predstavlja tendenciju ljudi da smatraju da su u pogledu niza poželjnih osobina bolji od prosečnog pripadnika svoje grupe. U dva ogleda ispitivali smo da li i na koji način različiti tipovi povratne informacije o učinku utiču na poređenje s drugim osobama i kako na ispoljavanje tog fenomena utiču različiti načini kojima se on meri. Ukupno 180 ispitanika radilo je test prostorne orijentacije, predstavljen kao važan pokazatelj intelektualnih sposobnosti. Nakon testa ispitanici su poredili svoj učinak sa učinkom prosečnog studenta i prosečnog pripadnika opšte populacije. Zadatak poređenja formulisan je neposredno (u okviru jedne tvrdnje ispitanici su poredili vlastiti učinak sa učinkom mete) i posredno (samoprocenu i procenu mete ispitanici su vršili na odvojenim tvrdnjama). Rezultati ukazuju na to da je efekat „bolji od proseka” izraženiji što je povratna informacija o učinku pozitivnija i poređenje s metom izvršeno na neposredniji način. Pretpostavka koja zahteva dalja istraživanja jeste ta da su strogost uslova ispitivanja i težina testa značajno uticali na stepen ispoljavanja izučavanog fenomena.

Ključne reči: *kognitivna pristrasnost, efekat natprosečnosti, direktno i relativno socijalno poređenje*

¹ mirkovic_k@yahoo.com

TEORIJSKI UVOD

Većina ljudi sklona je tome da smatra da je bolja od prosečne osobe kada su u pitanju poželjne osobine. Iako to može biti tačno kada je jedna osoba u pitanju, ali ukoliko posmatramo populaciju u celini, u najvećem broju slučajeva nije moguće da većina osoba bude iznad proseka. Taj vid pristrasnosti u socijalnom poređenju naziva se efekat „bolji od proseka”. Ljudi su skloni tome da procenjuju sebe kao natprosečne u pogledu različitih osobina i sposobnosti (Leary, 2007; Guenther & Alicke, 2010). Tako je 88% vozača tvrdilo da su bolji od prosečnog vozača u veštini vožnje automobila (Svenson, 1981). Isti efekat javlja se pri ocenjivanju crta ličnosti, kao što su saradljivost i tolerantnost (Alicke, Vredenburg, Hiatt, & Govorun, 2001), percepcija rizika od nepovoljnih životnih događaja (Weinstein, 1980), kao i uverenja u bolju ličnu budućnost u odnosu na populaciju (Guenther & Alicke, 2010).

Efekat „bolji od proseka” najčešće se ispituje na dva načina: neposredno i posredno. Pri neposrednom poređenju, ispitanik u okviru iste tvrdnje poredi sebe s prosečnim drugim (npr. *Koliko ste tolerantni u odnosu na prosečnog studenta?*). Kod posrednog poređenja ispitanik procenjuje sebe i drugog na različitim tvrdnjama (npr. *Koliko mislite da ste vi tolerantni? Koliko mislite da je tolerantan prosečan student?*).

Iako postoje i nalazi koji govore o tome da nema razlike između dva tipa poređenja (Klar & Giladi, 1997), u većem broju studija utvrđeno je da se efekat „bolji od proseka” ne ispoljava prilikom posrednog poređenja (Klar, 2002), ili da se javlja čak suprotan efekat, tj. efekat „lošiji od proseka” (Krizan & Suls, 2007).

PROBLEM, CILJ I METOD

Cilj prvog eksperimenta bio je da se ispita da li i na koji način različiti tipovi povratne informacije o učinku na testu utiču na ispoljavanje efekta „bolji od proseka”. Cilj drugog eksperimenta bio je da se potpunije uporede efekti ispitivanja tog fenomena putem posrednog i neposrednog poređenja s drugim.

U istraživanju je učestvovalo 180 ispitanika (120 u prvom i 60 u drugom eksperimentu). Ispitanici su radili test prostorne orijentacije, predstavljen kao važan pokazatelj intelektualnih sposobnosti. Odnos broja tačno i pogrešno urađenih zadataka bio je

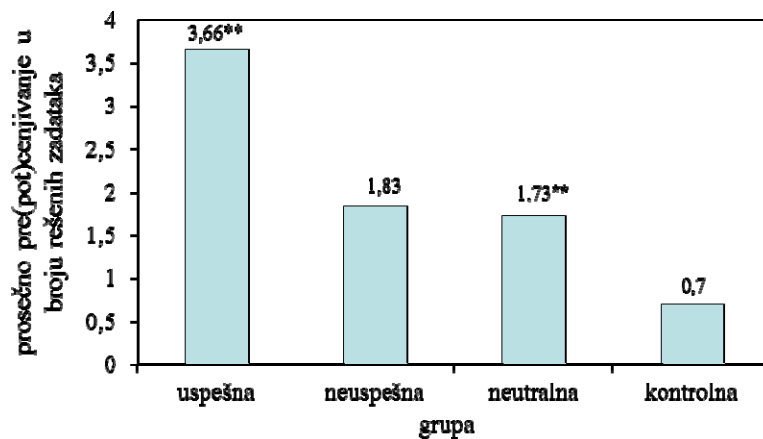
unapred određen: „uspešna” grupa uradila je tačno 15 od 20 zadataka, „neutralna” 10 od 20, „neuspešna” 5 od 20, a kontrolna grupa nije dobila povratnu informaciju. Specifičnost tog istraživanja jeste način na koji su ispitanici dobijali povratnu informaciju o učinku. Naime, za razliku od sumarne povratne informacije na kraju testa, koja je najčešće zastupljena u istraživanjima koja se bave pomenutim fenomenom (Brown, 2012; Guenther & Alicke, 2008; Moore, 2007), informacija o tačnosti rešenja parcijalizovana je i dodeljivana je nakon svakog pojedinačnog zadatka. Ta izmena uvedena je uz pretpostavku da će u situaciji rešavanja složenih zadataka i suočavanja sa stalnom procenom pod pritiskom zadatog vremena rešavanja, ispitivani efekat u većoj meri doći do izražaja. Pored toga, parcijalizovani fidbek daje veću mogućnost da rezultati budu pristrasno protumačeni jer je konačni skor rezultat integracije pojedinačnih informacija o uspehu. Nakon testa ispitanici su poredili vlastiti učinak s dva tipa mete: prosečnim pripadnikom populacije i prosečnim studentom, što je novina u odnosu na ranije radove u kojima je meta najčešće jedinstvena (Moore, 2007). Na taj način, dobili smo potpuniju sliku o mehanizmu socijalnog poređenja i značaju referentne grupe za poređenje.

REZULTATI PRVOG EKSPERIMENTA

U prvom eksperimentu ispitanici su neposredno poredili svoj učinak s prosečnim pripadnikom populacije, dok su su odvojeno ocenjivali svoj i učinak prosečnog studenta.

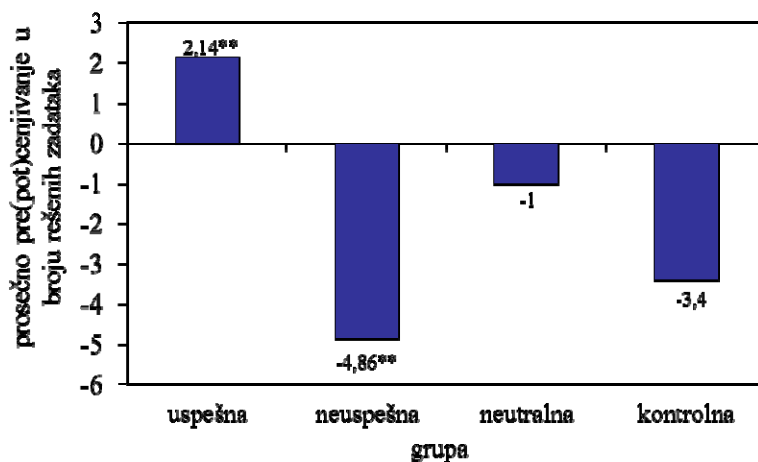
Svi ispitanici procenili su test kao težak ($M = 7,06$, $SD = 2,17$), a ispitivanu osobinu kao važnu ($M = 7,51$, $SD = 2,07$), bez obira na to u kojoj su eksperimentalnoj situaciji bili. Pri neposrednom poređenju s pripadnikom populacije (Slika 1), efekat „bolji od proseka” javio se u „uspešnoj” grupi (prosečno precenjivanje u broju rešenih zadataka iznosilo je $M = 3,66$, $t(27) = 4,89$, $p = 0,00$) i „neutralnoj“ ($M = 1,73$, $t(29) = 2,54$, $p = 0,02$).

Slika 1. Neposredno poređenje sa prosečnim pripadnikom opšte populacije; Y – osa: razlika procene u odnosu na sredinu skale; * značajnost na nivou 0,05, ** značajnost na nivou 0,01

Pri posrednom poređenju s prosečnim studentom (Slika 2), ta tendencija javila se jedino u „uspešnoj” grupi ($M = 2,14$, $t(27) = 3,98$, $p = 0,00$), dok se značajno potcenjivanje javilo u „neuspešnoj” ($M = -4,86$, $t(25) = -2,38$, $p = 0,02$) i kontrolnoj ($M = -3,4$, $t(29) = -4,64$, $p = 0,00$) grupi.

Slika 2. Posredno poređenje sa prosečnim studentom; Y – osa: razlika samoprocene i procene uspešnosti mete

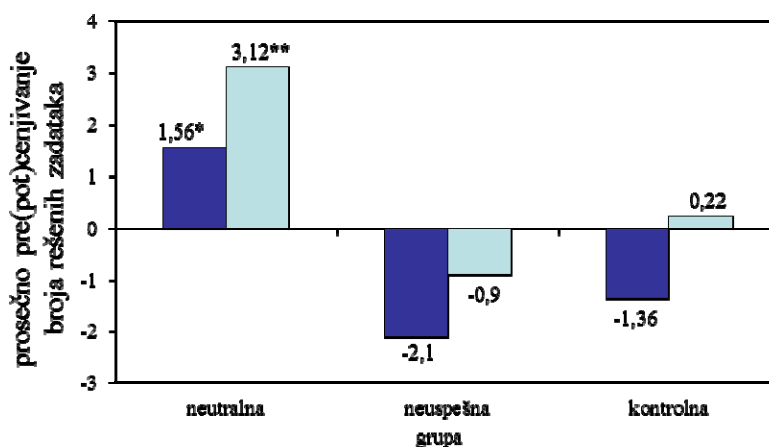
Dakle, može se zaključiti da je efekat „bolji od proseka” izraženiji i doslednije se ispoljava pri neposrednom poređenju s prosečnim pripadnikom populacije nego prilikom posrednog poređenja s prosečnim studentom.

REZULTATI DRUGOG EKSPERIMENTA

Da bismo sistematski ispitali prirodu odnosa dve mere efekta „bolji od proseka”, sprovedli smo drugi eksperiment, u kojem smo ukrstili oba nivoa faktora meta (prosečni pripadnik opšte populacije i prosečan student) i faktora način poređenja (neposredno i posredno). Kako je efekat „bolji od proseka” u prvom eksperimentu dosledno ispoljen u „uspešnoj” grupi, ta grupa je u ovom eksperimentu izostavljena.

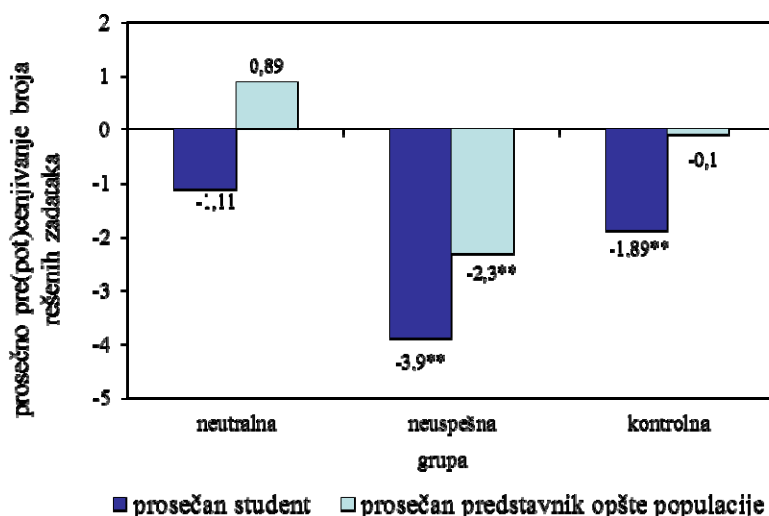
Kao i u prvom, i u drugom eksperimentu ispitanici su test procenili kao težak ($M = 7,35$, $SD = 1,59$), a osobinu kao značajnu ($M = 7,81$, $SD = 1,92$). Informacija o polovičnom učinku dovela je do efekta „bolji od proseka” u situaciji neposrednog poređenja u odnosu na obe mete (student: $M = 1,56$; $t(17) = 2,23$; $p = 0,039$; pripadnik populacije: $M = 3,12$; $t(17) = 4,08$; $p = 0,00$) (Slika 3).

Slika 3. Mere efekta pri neposrednom poređenju sa dva tipa mete

Pri posrednom poređenju sopstvenog učinka i učinka prosečnog studenta, javilo se potcenjivanje u kontrolnoj grupi ($M = -1,89$, $t(18) = -2,5$, $p = 0,02$) i „neuspešnoj” ($M = -3,9$, $t(17) = -6,43$, $p = 0,00$), kao i potcenjivanje u odnosu na pripadnika populacije u „neuspešnoj” grupi ($M = -2,3$, $t(18) = -3,03$, $p = 0,00$) (Slika 4).

Slika 4. Mere efekta pri posrednom poređenju sa dva tipa mete

Potrebno je naglasiti i da je u ovom ogledu nađena i značajna pozitivna korelacija između procene vlastitog učinka i neposredne mere poređenja s prosečnim studentom ($r(56) = 0,62$, $p < 0,05$), kao i s prosečnim pripadnikom populacije ($r(55) = 0,66$, $p < 0,01$), dok, s druge strane, nema povezanosti između procene učinka prosečnog studenta/pripadnika populacije i neposredne mere poređenja sa studentom/pripadnikom populacije.

DISKUSIJA I PREDLOZI ZA DALJA ISTRAŽIVANJA

Način na koji se vrši socijalno poređenje i tip povratne informacije o učinku utiču na javljanje efekta „bolji od proseka”: samoprocena je povoljnija ukoliko je povratna informacija pozitivnija i poređenje s metom izvršeno neposredno.

Zbog toga bi u daljim istraživanjima mogao da se detaljnije ispita uticaj formulacije pitanja kroz variranje fokusa pitanja. Naime, pomenuto je da je u drugom ogledu utvrđena pozitivna korelacija između procene vlastitog učinka i neposredne mere poređenja s prosečnim drugim. Stoga bi se uticaj fokusa pitanja mogao utvrditi tako što bi se pored korišćene formulacije – *Kako mislite da ste vi uradili test u odnosu na prosečnog studenta?* – postavilo pitanje u kojem bi fokus bio na prosečnom drugom, a ne na ispitaniku – *Kako mislite da bi prosečan student uradio test u odnosu na vas?* Očekivali bismo da bi usmeravanje pažnje na drugog, a ne na sebe, dovelo do slabijeg ispoljavanja efekta „bolji od proseka”.

Naši rezultati ukazuju i na značaj težine zadatka za interpretaciju učinka. Procenjujući test kao težak, ispitanici iz „neutralne” grupe verovatno su povratnu informaciju o polovičnom učinku protumačili kao uspeh i time se, po proceni, približili „uspešnim” ispitanicima. S druge strane, ispitanici iz kontrolne grupe, usled težine zadataka i nedostatka informacije o tačnosti rešenja, verovatno su pretpostavili da nisu uspešni na testu, izjednačivši se pri tome sa ispitanicima koji su dobili povratnu informaciju o neuspehu. U daljim istraživanjima mogla bi se sistematski varirati težina zadatka i ispitati eventualna moderatorska uloga tog faktora.

LITERATURA

- Alicke, M. D., Vredenburg, D. S., Hiatt, M., & Govorun, O. (2001). The “better than myself” effect. *Motivation and Emotion*, 25 (1), 7–22.
- Guenther, C. L., Alicke, M. D. (2010). Deconstructing the better-than-average effect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99 (5), 755–770.
- Klar, Y. & Giladi, E. E. (1997). No one in my group can be below the group’s average: A robust positivity bias in favor of anonymous peers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73 (5), 885–901.

- Klar, Y. (2002). Way beyond compare: Nonselective superiority and inferiority biases in judging randomly assigned group members relative to their peers. *Journal of Experimental Social Psychology*, 38 (4), 331–351.
- Krizan, Z., Suls, J. (2008). Losing Sight of Oneself in the Above-Average Effect: When Egocentrism, Focalism and Group Diffuseness Collide. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44 (4), 929–942.
- Leary, M. R. (2007). Motivational and emotional aspects of the self. *Annual Review of Psychology*, 58 (10), 317–344.
- Svenson, O. (1981). Are we less *risky* and more *skillful* than our fellow drivers? *Acta Psychologica*, 47(2), 143–151.
- Weinstein, N. D. (1980). Unrealistic optimism about future life events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39 (5), 806–820.

KARAKTERISTIKE, TIPOLOGIJA I KORELATI STAVOVA I PONAŠANJA FUDBALSKIH NAVIJAČA

Srđan Dušanić¹, Siniša Lakić

Filozofski fakultet, Banja Luka

U istraživanju se bavimo stavovima i ponašanjima fudbalskih navijača iz Bosne i Hercegovine. Nastojimo ispitati kakva je struktura tih stavova i ponašanja, te u kojoj su mjeri oni korelirani sa sociopsihološkim faktorima, poput samopoštovanja, porodičnih odnosa, iskustva s nasiljem, hegemonističke percepcije muškosti, etnocentrizmom. Osnova istraživanja jeste kvantitativno ispitivanje na uzorku od 145 aktivnih pripadnika navijačkih grupa, od čega je 14 ženskog pola. Faktorskom analizom identifikujemo 2 dimenzije navijanja, od kojih jedna predstavlja socijalno neprihvatljiva ponašanja, a druga stavove i ponašanja kojima se zadovoljavaju razne psihološke potrebe, poput onih za poštovanjem, smislom i pripadnošću, koje se zadovoljavaju unutar navijačkih grupa. Na osnovu klusterske analize definišemo 4 tipa navijača: simpatizeri, huligani, vatreni i nasilni. Među tipovima postoje značajne razlike u pogledu izraženosti sljedećih korelata: zadovoljstva porodicom, etnocentrizma, rodne stereotipizacije, te izloženosti nasilju u djetinjstvu.

Ključne riječi: navijači, tipologija, stavovi.

Fudbal je najmasovniji sport na planeti, često, međutim, praćen i navijačkim izgedima koji dodatno privlače pažnju društva, pogotovo u našem regionu. S obzirom na ovu činjenicu, iznenađujuće je da na prostorima BiH ima veoma malo istraživanja o karakteristikama fudbalskih navijača.

Pod sportskim navijačima podrazumijevamo osobe koje vole sport i kroz svoje stavove, emocije i ponašanja pokazuju posebnu privrženost prema određenoj sportskoj

¹ dusanic@teol.net

organizaciji ili sportisti kao pojedincu. Takve osobe karakterišu ponašanja kao što su odlasci na utakmice, posmatranje utakmica na televiziji, česti razgovori o utakmicama, posjedovanje navijačkih rekvizita, privrženost timu i kada gubi itd. (Fisher, Wakefield, 1998). Najčešće spominjani definišući i motivacioni elementi sportskih navijača (prema Wann et al., 2001; Trail et al., 2003; SIRC, 2008) jesu: želja i motiv da se bude dio neke grupe, uživanje u estetskim aspektima sporta, doživljavanje uzbuđenja tokom utakmica, podizanje samopoštovanja kroz privrženost klubu i navijačkoj grupi, navijanje iz zabave ili dosade, navijanje kao dio porodične tradicije, predstavljanje sebe i svojih vrijednosti.

Neka istraživanja nude i tipologije navijača. U istraživanju Social Issues Research Centre-a (2008) izdvojeno je 5 kategorija: *strastveni* (za njih su utakmice najveće uzbuđenje), *internacionalisti* (zainteresovani za kontakte s navijačima iz drugih klubova), *fanatici* (organizuju cijeli život prema fudbalu), *putnici* (motivisani putovanjima), *druželjubivi* (navijanje je način provođenja vremena s prijateljima ili porodicom). Sociolog Mihajlović podijelio je navijače u tolerantne, blago agresivne, osrednje agresivne, prilično agresivne i siledžije (Mihajlović 1998; prema: Pajević, 2003). Po njemu, približno 15% navijača jesu nosioci nasilja i agresivnosti na stadionima. Giulianotti (2002) u svom radu identifikovao je četiri vrste gledalaca koji dolaze na utakmice: *podržavaoci* (tradicionalna i velika emocionalna vezanost za klub), *sljedbenici* (navijanje povezano s gradom u kojem se živi, nacijom), *navijači* (velika vezanost za klub i identifikacija sa zvijezdama tima) i *lutalice* (fudbal interesantan kao vrsta mode i zabave).

Osnovni cilj našeg istraživanje bio je – ispitati strukturu stavova i ponašanja fudbalskih navijača u BiH. S obzirom na dosad navedeno, očekivali smo da kod njih postoji izražena emocionalna vezanost za klub, prijatelje iz navijačke grupe, stadion, ali i značajna zastupljenost asocijalnih ponašanja (Wann et al., 2001; Trail et al., 2003; SIRC, 2008). Uz to, željeli smo identifikovati različite tipove navijača, te dovesti tu tipologiju u vezu s relevantnim eksternim psihološkim korelatima, sugerisanim u drugim radovima (npr. SIRC, 2008; Pajević 2003; Giulianotti, 2002, Dušanić, 2011, 2006; Eckman et al., 2007): ranom izloženošću nasilju, samopoštovanjem, porodičnim odnosima, etnocentrizmom, te hegemonističkom percepcijom muškosti.

METOD

Uzorak

Uslov da je osoba bila uključena u istraživanje bio je da je interno registrovani aktivan član organizovane navijačke grupe nekog fudbalskog kluba iz BiH. Prigodno odabrani uzorak sačinjavalo je 145 navijača iz banjalučke (43%) i zapadnohercegovačke regije (57%), s čijim su navijačkim grupama istraživači uspjeli ostvariti saradnju. Od ukupnog broja ispitanika koji su dali podatke o polu, 12,6% bilo je ženskog pola. Uзраст navijača varirao je od 15 do 37 godina, a prosječni je iznosio 22,5 godine.

Instrumenti

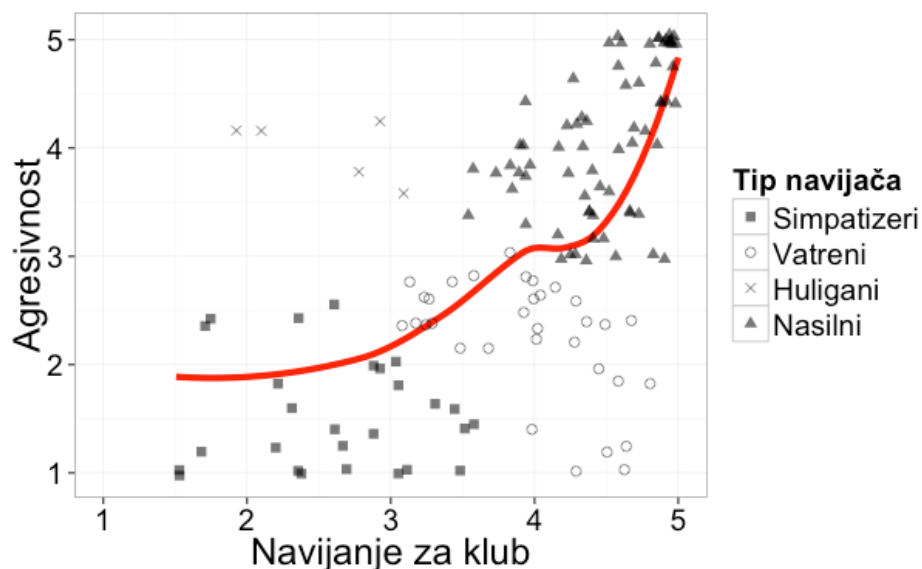
Vodeći se navedenom literaturom, prvi autor kreirao je upitnik sastavljen od tvrdnji koje „gađaju” ponašanja i stavove navijača. U konačnoj verziji upitnika ostalo je 19 tvrdnji, a detaljniji prikaz njegove analize dat je u rezultatima. Pored njega, kreirana je i skala rane izloženosti nasilju, a korištene su i skale samopoštovanja (Rozenberg, 1965), kvaliteta porodične interakcije (Vulić, 2004), rodne jednakosti (Barker, 2005), isključive etničke vezanosti (podskala dobijena faktorskom analizom skale Rota i Havelke, 1973). Svi korišteni upitnici imali su kao odgovore ponuđenu petostepenu skalu Likertovog tipa. Alfa koeficijenti bili su u rasponu od 0,84 do 0,94.

REZULTATI I DISKUSIJA

Eksploratorna faktorska analiza upitnika o navijanju ukazala je na postojanje krovnog faktora koji se dalje razlaže na dva faktora, rotirana oblimin postupkom. Na osnovu značenja tvrdnji, prvi faktor nazvali smo opštim faktorom navijanja, koji karakteriše emocionalna i ponašajna posvećenost klubu, te važnost navijanja za identitet osobe (primjeri tvrdnji: „Idem redovno na utakmice svog tima da navijam.”, „Navijanje daje smisao mom životu.”, „Veoma se uzbudim tokom navijanja.”). Drugi faktor ukazuje na agresivnu dimenziju navijanja (primjeri tvrdnji: „Nema dobrog navijanja ako se ne „zakuha” sukob s nekim.”, „Nema dobrog navijanja bez alkohola.”). Slika 1 prikazuje povezanost ta dva faktora. Očito je da se radi o visokoj pozitivnoj, ali istovremeno

nelinearnoj povezanosti ($r_s(140) = 0,70$, $p < 0,001$), što je bio dodatan povod da napravimo klasifikaciju navijača putem tehnike koja ne podrazumijeva linearnost među varijablama.

Slika 1. Raspodjela tipova navijača u prostoru definišućih dimenzija navijanja

Odlučili smo se za postupak hijerarhijske klsterske analize (metod međugrupne povezanosti na Čebiševljevim distancama), a na osnovu mjesta izraženog skoka aglomeracionog koeficijenta podijelili smo navijače u 4 klastera (Tabela 1).

Tabela 1. Učestalost i centroidne vrijednosti na definišućim dimenzijama navijačke tipologije

Tip navijača	Učestalost		Centroidi	
	<i>n</i>	%	Navijanje	Agresivnost
Simpatizeri	27	19,0	2,62	1,53
Vatreći	33	23,2	3,93	2,26
Huligani	5	3,5	2,57	4,00
Nasilni	77	54,2	4,55	4,15

Tako definisani tipovi navijača statistički se značajno razlikuju po četiri od pet eksternih psiholoških korelata (Tabela 2). U odnosu na ostale tri grupe, ispitanici koje smo odredili kao huligane (izražena agresivnost, niska vezanost za klub) u prosjeku su češće bili žrtve ili svjedoci nasilja u djetinjstvu, te su u primjetno manjoj mjeri zadovoljni svojom porodicom. Nasilni navijači izdvajaju se od ostalih po naročito izraženim rodним stereotipima. Ta grupa navijača, po više izraženom etnocentrizmu, slična je atipičnim huliganima, dok su od njih nešto rjeđe bili izloženi ranom nasilju, mada više u odnosu na ostale dvije grupe navijača. Konačno, simpatizeri zastupaju nešto egalitarnije rodne odnose i pokazuju niži stepen etnocentričnosti u poređenju sa sebi najbližijim, vatrenim navijačima.

Tabela 2. Prosječne vrijednosti i razlike u pogledu eksternih korelata u zavisnosti od tipa navijača

Varijabla	Simpatizeri		Vatreni		Huligani		Nasilni		F ^a	df ^a	p ^b
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD			
Samopoštovanje	3.90	(0.69)	4.04	(0.74)	3.84	(0.82)	4.19	(0.70)	1.29	3,117	>.999
Zadovoljstvo porodicom	4.32	(0.70)	4.37	(0.83)	3.11	(1.25)	4.02	(0.84)	4.17	3,120	.038
Rodna nejednakost	2.50	(0.96)	3.00	(0.85)	3.05	(0.58)	3.83	(0.93)	15.30	3,124	<.001
Etnocentrizam	3.01	(0.75)	3.63	(0.68)	4.09	(0.96)	4.05	(0.84)	11.10	3,124	<.001
Rano nasilje	1.24	(0.34)	1.24	(0.41)	2.45	(1.01)	1.63	(0.71)	6.24	3,13.72	.034

^a F-testovi sa Welchovom korekcijom u slučaju varijable *Rano nasilje* usljed značajne heterogenosti varijansi poduzoraka.

^b Bonferroni korigovane p vrijednosti dobijene množenjem inicijalnih p vrijednosti sa 5.

ZAKLJUČCI

S obzirom na izraženost dimenzije *navijanje za klub*, naši rezultati sugerišu da stavovi i ponašanja ispitivanih zadovoljavaju razne psihološke potrebe, poput onih za poštovanjem, smislom i pripadnošću. Identifikovanjem distinktivne, agresivne dimenzije koja stoji u nelinearnoj vezi s prvom dimenzijom, pružili smo novi argument za tipološki pristup navijačkim grupama. U javnosti se one često stereotipno izjednačavaju s huliganima, ali smo u radu pokazali da je njihov sastav složeniji i ne obuhvata samo društveno neprihvatljivu komponentu. Upravo zato, predložili smo moguću tipologiju

koja se pokazala relevantna u kontekstu odabranih korelata. Iako je naše istraživanje urađeno na manjem uzorku, ono može doprinijeti boljem razumijevanju fenomena navijačkih grupa i poslužiti kao inspiracija daljim istraživanjima.

LITERATURA

- Barker, G. T. (2005). *Dying to be men: Youth, masculinity and social exclusion*. New York, London: Routledge.
- Dušanić, S. (2011). Rodne norme i rizična ponašanja mladića u regionu. U D. Branković (ur.), *Kultura i obrazovanje- determinante društvenog progresa*, str. 263–285. Banjaluka: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2006). Psihološke determinante asocijalnog ponašanja mladih. U: Kuzmanović, B., Krnjajić, Z. (Ur.), *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006, zbornik radova*, str. 137–147. Beograd: Institut za psihologiju.
- Eckman, A., Jain, A., Kambou, S. D., Crownover, J., Prvulović, M., Dušanić, S., Matkovic, V., Husić, A. (2007). *Istraživanje dimenzija maskuliniteta i nasilja*. Banjaluka: Care International, ICRW.
- Giulianotti, R. (2002). Supporters, Followers, Fans, and Flaneurs A Taxonomy of Spectator Identities in Football. *Journal of Sport & Social Issues*, 26(1), 25–46.
- Pajević, D. (2003). *Psihologija sporta i rekreacije*. Laktaši: Grafomark.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and Adolescent Self-Image*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Rot, N., Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Social Issues Research Centre (SIRC) (2008). *Football Passions: Report of research conducted by The Social Research Centre*. Preuzeto 22. juna 2012 sa: http://www.sirc.org/football/football_passions.pdf

- Trail, G. T., Fink, J. S., Anderson, D. F. (2003). Sport spectator consumption behavior. *Sport Marketing Quarterly*, 12(1), 8–17.
- Vulić-Prtorić A. (2004) Skala kvalitete obiteljskih interakcija KOBI, *Zbirka psihologijskih skala i upitnika II*. Odjel za psihologiju Sveučilišta u Zadru.
- Wann, D. L., Melnick, M. J., Russell, G. W., Pease, D. G. (2001). *Sport fans: The psychology and social impact of spectators*. New York: Routledge.

SLOBODNO VREME MLADIH: OBRASCI PONAŠANJA I KREATIVNE AKTIVNOSTI¹⁴

Zora Krnjaic², Ivana Stepanović Ilić

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet Beograd

Kreativne aktivnosti su među najmanje istraživanim oblicima ponašanja mladih u slobodno vreme. Cilj istraživanja jeste da se utvrdi zastupljenost pojedinih kreativnih aktivnosti u slobodno vreme i njihova povezanost sa obrascima ponašanja tokom tog vremena i sociodemografskim varijablama. Istraživanje je obavljeno upitnikom o slobodnom vremenu na uzorku od 2.426 srednjoškolaca. Ispitivane kreativne aktivnosti jesu: pisanje, slikanje, muzika, dizajniranje, izrada umetničkih predmeta, tehnika. Izdvojeno je 5 tipičnih obrazaca ponašanja u slobodno vreme: intelektualni, sportski, sklonost lakoj zabavi, sklonost izlascima, orijentacija na muziku i kompjutere. Za svaki obrazac poređene su dve grupe ispitanika u pogledu bavljenja kreativnim aktivnostima: gornjih 25 percentila i donjih 25 percentila. Rezultati pokazuju da se mladi retko bave kreativnim aktivnostima, a kad to čine, najčešće muzikom (6,3%), pisanjem (5,7%) i slikanjem (5,6%). Akademski obrazac pozitivno je povezan je sa svim tipovima kreativnih aktivnosti, a ostali samo sa nekima. Od demografskih varijabli, s kreativnim aktivnostima najizrazitije koreliraju porodične varijable (socio-ekonomski status i kulturno-pedagoški nivo porodice). Nalazi sugerišu to da je za praktikovanje kreativnih aktivnosti uz akademska interesovanja neophodna izloženost mladih specifičnim porodičnim kulturno-potpornim sredstvima.

¹⁴ Rad je urađen u okviru projekta „Identifikacija, merenje i razvoj kognitivnih i emocionalnih kompetencija važnih društvu orijentisanom na evropske integracije” (br. 179018) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² zkrnjaic@f.bg.ac.rs

Ključne reči: *mladi, slobodno vreme, kreativne aktivnosti, obrasci ponašanja, demografske varijable*

TEORIJSKI UVOD

U repertoaru aktivnosti mladih u slobodno vreme najmanje su zastupljene kreativne i stvaralačke aktivnosti (Cvetičanin, 2007; De Bruyn & Cillessen, 2008; Ilišin, 2007; Pešić i sar., 2012; Stanojević, 2012; Stepanović i sar., 2009), a u studijama o slobodnom vremenu najčešće se istražuju pojedinačno. Kreativne aktivnosti jesu vidovi ponašanja usmereni na produkciju nečeg novog i upotrebljivog (Renzulli, 2005; Sternberg & Lubart 1999). Neke od tih aktivnosti ispoljavaju se redovno kao hobiji, kojima se mladi bave samostalno, strukturirajući i organizujući svoje slobodno vreme. Kreativne aktivnosti imaju pozitivne razvojne implikacije za isprobavanje i razvijanje interesovanja, sposobnosti i talenata mladih (Hunter & Csikszentmihalyi, 2003; Winner, 2000).

PROBLEM

Istraživano je koliko se mladi bave pojedinim kreativnim aktivnostima (određenim kao vrste hobija: pisanje, crtanje i slikanje, muzika, dizajniranje, izrada umetničkih predmeta, bavljenje tehnikom), njihova povezanost sa obrascima ponašanja u slobodno vreme (akademska orijentacija, orijentacija na sport, orijentacija na laku zabavu praćenje štampanih i elektronskih medija, orijentacija na izlaske i orijentacija na muziku i kompjutere) identifikovanih faktorskom analizom u prethodnom istraživanju (Stepanović i sar., 2009), kao i s relevantnim socio-demografskim varijablama (pol, uzrast obrazovanje roditelja, ekonomski status i kulturno-pedagoški nivo porodice).

METOD

Uzorak čini 2.426 učenika srednjih škola iz 9 gradova Srbije, uzrasta 15–19 godina. Sve tri grupe *varijabli* (hobi, varijable vezane za obrasce ponašanja, socio-demografske varijable) ispitivane su *upitnikom* o slobodnom vremenu mladih (Stepanović i sar., 2009). *Obrada podataka* obuhvatila je deskriptivne statističke mere kojima je izražena

zastupljenost kreativnih aktivnosti mladih. Povezanost obrazaca ponašanja u slobodno vreme i kreativnih aktivnosti ustanovljena je na taj način što su za svaki od pet obrazaca izdvojene dve grupe ispitanika (oni čiji je skor iznad 75 percentila, tj. za koje je dati obrazac ponašanja tipičan i ispitanici sa skorom ispod 25 percentila, za koje je dati obrazac nije tipičan), koje su analizom varijanse poređene u pogledu bavljenja svakim od ispitivanih hobija. Veza hobija i socio-demografskih varijabli testirana je poređenjem grupa mladih koji upražnjavaju i ne upražnjavaju dati hobi u pogledu ispitivanih socio-demografskih karakteristika, analizom varijanse ili χ^2 tehnikom.

REZULTATI

Mali broj mladih redovno se bavi kreativnim aktivnostima u slobodno vreme: amatersko bavljenje muzikom (6,3%), pisanje pesama i kratkih priča (5,7%), crtanje i slikanje (5,6%), bavljenje tehnikom i programiranjem (3%), grafički dizajn (2,8%), izrada odeće, nakita i ukrasnih predmeta (1,8%). Utvrđena je **povezanost sklonosti mladih da se bave muzikom i svih obrazaca ponašanja u slobodno vreme, osim sportskog.** Mladi akademske orijentacije češće se bave muzikom od onih koji ne preferiraju akademske sadržaje ($F(1624,1) = 83,941$ $p = 0,00$) Isto važi i za mlade koji slobodno vreme provode u izlascima, za razliku od onih koji retko izlaze ($F(1624,1) = 8,094$ $p = 0,004$). S druge strane, mladi okrenuti lakoj zabavi ređe se bave muzikom od onih koji joj nisu skloni ($F(1624,1) = 34,913$ $p = 0,00$), kao i oni koji provode vreme zabavljajući se uz kompjutere ($F(1624,1) = 8,971$, $p = 0,003$). **Kreativno pisanje (poezije, kratkih priča) povezano je samo sa akademskim i sportskim obrascem ponašanja:** mladi koji se interesuju za akademske sadržaje češće se bave pisanjem nego oni koje ti sadržaji ne interesuju ($F(1514,1) = 55,207$ $p = 0,00$), dok su mladi koje interesuje sport manje skloni pisanju nego oni koji su manje zainteresovani za sport ($F(1514,1) = 19,608$ $p = 0,00$). **Sklonost ka crtanju i slikanju povezana je sa akademskim, sportskim i obrascem okrenutim lakoj zabavi:** mladi sa akademskim interesovanjima češće se bave crtanjem i slikanjem nego oni koji nisu skloni tom obrascu ($F(1435,1) = 108,053$ $p = 0,00$), dok mladi okrenuti sportu ($F(1435,1) = 10,335$ $p = 0,01$) i lakoj zabavi ($F(1435,1) = 19,230$ $p = 0,00$) ređe crtaju i slikaju od onih za koje ta dva obrasca nisu tipična. **Tehnika i programiranje kao hobi povezani su sa akademskim obrascima i obrascima**

orijetisanim na izlaske i laku zabavu. Mladi akademske orijentacije ($F(1674,1)=22,431$ $p = 0,00$) i oni koji slobodno vreme provode u izlascima ($F(1674,1) = 4,342$ $p = 0,037$) češće se bave tehnikom i programiranjem nego oni koji nisu okrenuti tim obrascima ponašanja. Mladi skloni lakoj zabavi ređe upražnjavaju taj hobi nego oni koji joj nisu skloni ($F(1674,1) = 59,220$, $p = 0,000$). **Grafički dizajn kao hobi povezan je sa akademskim obrascem i orijentacijom na laku zabavu:** mladi skloni akademskom obrascu češće se bave grafičkim dizajnom nego oni koji nemaju akademska interesovanja ($F(1508,1) = 23,383$ $p = 0,00$), dok se mladi naklonjeni lakoj zabavi ređe bave tim hobiem nego oni koje laka zabava ne zanima ($F(1508,1) = 38,464$ $p = 0,00$). **Bavljenje izradom odeće i umetničkih predmeta povezano je sa akademskim, sportskim i obrascem ponašanja vezanim za zabavu pred kompjuterom.** Mladi skloni akademskom obrascu češće se bave tim hobiem nego oni koje ne zanimaju akademski sadržaji ($F(1610,1) = 41,731$ $p = 0,00$). Mladi koje zanima sport ($F(1610,1) = 14,005$ $p = 0,00$) i oni koji se zabavljaju u slobodno vreme pred kompjuterom ($F(1610,1) = 4,600$, $p = 0,032$) ređe se bave pomenutim hobiem nego oni koji nisu skloni tim obrascima ponašanja. **Dobijene su i značajne veze određenih socio-demografskih varijabli sa ispitivanim hobijima.** Pokazalo se da se devojke češće bave kreativnim pisanjem ($\chi^2 = 42,881$ $p = 0,000$ *Kramerov* $V = 0,15$), crtanjem i slikanjem ($\chi^2 = 24,093$, $p = 0,000$ *Kramerov* $V = 0,12$), kao i izradom umetničkih predmeta ($\chi^2 = 16,365$, $p = 0,000$ *Kramerov* $V = 0,09$), dok se mladići češće bave grafičkim dizajnom ($\chi^2 = 9,558$, $p = 0,002$ *Kramerov* $V = 0,12$), muzikom ($\chi^2 = 7,775$, $p = 0,005$ *Kramerov* $V = 0,06$) i tehnikom ($\chi^2 = 44,290$, $p = 0,000$ *Kramerov* $V = 0,14$). Kada je reč o uzrastu, jedina razlika u vezi je sa crtanjem i slikanjem, kojima se češće bave mlađi nego stariji srednjoškolci ($F(1803,1) = 8,244$ $p = 0,004$). Analiza povezanosti pojedinih hobija i porodičnih varijabli pokazuje da mladi koji se bave muzikom imaju obrazovanije majke ($F(2029,1) = 17,903$, $p = 0,00$) i očeve ($F(2012,1) = 26,223$ $p = 0,00$), kao i viši kulturno-pedagoški nivo porodice ($F(1983,1) = 4,252$ $p = 0,04$) nego oni koji nemaju taj hobi. Mladi koji se bave kreativnim pisanjem dolaze iz porodica s nižim ekonomski statusom ($F(1883,1) = 5,909$, $p = 0,02$) u odnosu na one koji se time ne bave. Mladi skloni crtanju i slikanju imaju obrazovanije majke ($F(1789,1) = 6,279$, $p = 0,012$) nego oni koji ne upražnjavaju taj hobi. Mladi okrenuti tehnici i kompjuterima imaju

obrazovanije majke ($F(2100,1) = 19,936, p = 0,00$) i očeve ($F = (2082,1) = 23,822, p = 0,00$) nego oni koje to ne intreresuje. Dizajn kao hobi imaju mladi čije su majke ($F(1896,1) = 10,630, p = 0,00$) i očevi ($F=(1883,1) = 10,567, p = 0,00$) obrazovaniji. Bavljenje izradom umetničkih predmeta nije povezano ni sa jednom porodičnom varijablom.

ZAKLJUČAK

Mali broj adolescenata redovno se bavi kreativnim aktivnostima koje su istraživane. S obzirom na hobi kojim se bave, adolescenti se razlikuju po tipičnim obrascima ponašanja. Adolescenti koji imaju hobi, bez obzira o kojoj kreativnoj aktivnosti je reč, više inkliniraju akademskom obrascu ponašanja, dok oni koji se ne bave kreativnim aktivnostima pretežno provode slobodno vreme u lakoj zabavi. Razlike s obzirom na pol u skladu su sa vladajućim stereotipima o interesovanjima devojaka i mladića. Obrazovanje roditelja jeste najrelevantnija porodična varijabla, a najizrazitija povezanost s porodičnim varijablama utvrđena je za mlade čiji je hobi muzika. Nalazi sugerišu to da je za praktikovanje kreativnih aktivnosti uz akademska interesovanja neophodna izloženost mladih specifičnim porodičnim kulturno-potpornim sredstvima. Neophodno je dalje istraživati kreativne aktivnosti mladih i stvarati uslove podsticajne za njihov razvoj.

LITERATURA

- Cvetičanin, P. (2007). *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- De Bruyn, E. H. & A. H. N. Cillessen (2008). Leisure activity preferences and perceived popularity in early adolescence. *Journal of Leisure Research*, 40, 442–457.
- Hunter, J. P. & Csikszentmihalyi, M. (2003). The positive psychology of interested adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 32, 27–35.
- Ilišin, V. (2007): Slobodno vrijeme i interesi mladih; u V. Ilišin i F. Radin (prir.): *Mladi: problem ili resurs* (179–201). Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Pešić, J., Videnović, M. i Plut, D. (2012). Slobodno vreme i pozitivan razvoj mladih. *Psihološka istraživanja*, 15, 2, 153–168.

- Renzulli, J. S. (2005). The Three-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Promoting Creative Productivity. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.) *Conceptions of giftedness* (2nd ed.), pp. 246–279. New York: Cambridge University Press.
- Stanojević, D. (2012). Slobodno vreme mladih; u S. Tomanović, Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M. i Živadinović, I.: *Mladi-naša stvarnost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (147–166). Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Sternberg, R. J. & Lubart, T. I. (1999). The Concept of Creativity: Prospects and Paradigms, in: Sternberg, R. J. (Ed.), *Handbook of Creativity*, Cambridge, University Press, p. 3–15.
- Stepanović, I., M. Videnović i D. Plut (2009). Obrasci ponašanja mladih tokom slobodnog vremena, *Sociologija. Vol. LI, 3*, 247–261.
- Winner, E. (2000). The Origins and Ends of Giftedness. *American Psychologist*, 55, 1, 159–169.

FAKTORSKA STRUKTURA LIČNIH I DRUŠTVENIH CILJEVA KOD STUDENATA BEOGRADSKOG UNIVERZITETA

Nebojša Petrović¹, Bora Kuzmanović

Filozofski fakultet, Beograd, Odeljenje za psihologiju

Pitanje o tome da li se lični i društveni ciljevi grupišu u određene šire vrednosne klastere ili sisteme – zaokuplja značajnu pažnju socijalnih psihologa, između ostalog zbog mogućnosti primene i predikcije kod izučavanja ideologija i životnih filozofija ljudi. To pitanje je, svakako, i društveno i kulturno osetljivo, a naše društvo je vrlo zanimljivo i značajno za ispitivanje jer se, posebno u vezi s društvenim ciljevima, nalazi u relativno dugom previranju i stanju promene. Zato je doprinos ovog istraživanja u pružanju slike stanja u ovom trenutku, u jednom delu populacije. U istraživanju izvedenom na 481 studentu sa šest fakulteta Beogradskog Univerziteta ispitivan je stepen prihvatanja po 18 ličnih i društvenih ciljeva. Postupkom analize glavnih komponenti i varimaks rotacije u skupu ličnih ciljeva izolovano je pet relevantnih faktora: društveni uspeh, težnja za sigurnošću, prosocijalna orijentacija, hedonistička orijentacija, dok peti kao bipolaran definišu samoaktualizacija i podređivanje. U skupu društvenih ciljeva izolovano je šest faktora: tradicionalističko-patriotska orijentacija, humano društvo, socijaldemokratska orijentacija, privatizacija i ulazak u EU, kao i autoritarno-komunistička orijentacija.

Ključne reči: ciljevi, vrednosti, lični, društveni, struktura

Jedno od značajnih pitanja u oblasti socijalne psihologije jeste pitanje da li se lični i društveni ciljevi grupišu u određene šire vrednosne klastere ili sisteme, pa i preko toga – kada su u pitanju društveni ciljevi u ideologiju, a kada razmatramo lične, u neki lični

¹ npetrovi@f.bg.ac.rs

pogled na svet, ili su pojedini ciljevi nezavisni jedni od drugih. Čak i ako znamo da grupe ciljeva postoje, od kulture, društvenog sistema i situacije (na primer, stranke u nekom trenutku insistiraju na kombinaciji određenih ciljeva) moglo bi da zavisi to da li se ciljevi uvek grupišu na isti način.

U dvopartijskim sistemima razvijenih demokratija odgovor na pitanje o društvenim stavovima i ciljevima možemo, značajnim delom, dobiti samo iz ispitivanja ideologije, odnosno političke preferencije ljudi. Onima koji glasaju za Republikansku stranku u SAD ili Konzervativnu partiju Britanije, najčešće su bliži ciljevi koji se smatraju konzervativnima, dok oni koji drugačije vide društvene preferencije obično inkliniraju Demokratskoj, odnosno Laburističkoj partiji.

U našem društvu situacija se veoma razlikuje iz bar dva razloga. Prvo, nema jasnog ideološkog određenja o tome šta se nalazi na jednom, a šta na drugom kraju ideološkog spektra. Neka od pitanja koja najbolje determinišu razlike između dve strane, kao što je pitanje abortusa, kod nas su, uglavnom, marginalna. Uopšte ne izgleda prihvatljivo smatrati ideologiju jednim linearnim kontinuumom, već pre na nju možemo gledati kao na određeni višedimenzionalni koncept. Očigledno je da među srpskim političkim partijama postoje neke koje se smatraju desničarskim, a koje često ističu socijalna davanja, ili one čiji je program u suprotnosti s nazivom, ili naziv ne odgovara proklamovanoj politici partije i pripadnosti međunarodnim organizacijama partija iste ideologije. U tom slučaju, postavlja se pitanje o tome da li su društveni ciljevi u programima naših partija i umovima naših ljudi povezani na isti ili sličan način kako je to u klasičnoj podeli na liberalno i konzervativno.

Taj problem se javlja čak i u gorepomenutim stabilnim demokratijama s dugogodišnjom tradicijom jasnih ideoloških podela, koje su generacijama uticale na socijalizaciju ljudi. Tako su u Britaniji danas dve glavne partije mnogo sličnije nego samo pre par decenija, jer su se obe pomerile ka tzv. političkom centru. Dakle, pitanje je – da li se ciljevi u vezi sa celokupnim društvom grupišu danas na isti način kao u ranijem periodu?

Slično je i sa ličnim ciljevima. Mnogi teorijski modeli, npr. o tome šta motiviše ljude na radnom mestu, u međusobnim odnosima i slično, uspostavljeni su na osnovu, najčešće implicitnog, gledišta o tome koji lični ciljevi obično „idu zajedno”, a koji su

jasno razdvojeni. Međutim, kao i kod društvenih ciljeva, i ovde se moramo zapitati da li naše pretpostavke zaista održive.

Ovaj rad jeste empirijski doprinos rasvetljavanju gorepomenutih problema. Uzorak je činio 481 student, od toga 60% ženskog pola, sa šest fakulteta Univerziteta u Beogradu. Uključeni fakulteti bili su: Pravni (75), Fakultet organizacionih nauka (51), Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (46), Rudarsko-geološki (58), Elektrotehnički (51) i Filozofski fakultet, sa koga su ispitani studenti psihologije (41), etnologije (23), andragogije (50), sociologije (36) i istorije (50).

U analizu je uključeno 18 ličnih ciljeva, dakle ciljeva a koje ispitanici smatraju važnm za njih lično; i 18 društvenih ciljeva, odnosno onih koje pojedinci smatraju važnim za čitavo društvo. Svaki cilj je operacionalizovan (iskazan) preko jedne rečenice, a ispitanici su imali zadatak da na petostepenoj skali procene važnost svakog od ciljeva.

Utvrđjena je faktorska struktura postupkom analize glavnih komponenti i varimaks rotacije.

U skupu ličnih ciljeva (Tabela 1) izolovano je u matrici strukture 5 relevantnih faktora koji objašnjavaju 53% varijanse. Prvi je nazvan društveni uspeh jer su njime zasićeni društvena moć (0,76), popularnost (0,72), postignuće (0,68) i ugled (0,56). Drugi je težnja za sigurnošću jer uključuje sigurnost (0,71), ljubav (0,64), materijalni standard (0,46) i prijateljsku podršku (0,45). Treći je prosocijalna orijentacija i to: altruizam (0,77), savesnost (0,60) i društveno angažovanje (0,58). Četvrti je hedonistička orijentacija i on uključuje hedonizam (0,85) i uzbudljiv život (0,66). Peti kao bipolarni definišu samoaktualizacija (0,72) i podređivanje (-0,66).

Tabela 1. Faktorska struktura ličnih ciljeva studenata

Lični ciljevi	1. f.	2. f.	3. f.	4. f.	5. f.
Ugled	0,565	0,290	0,069	0,118	0,009
Prijateljska podrška	-0,030	0,448	0,054	0,348	0,291
Društvena moć	0,755	-0,074	-0,046	0,167	0,000
Samoaktualizacija	0,306	0,238	0,097	0,106	0,715
Altruizam	0,021	0,064	0,771	0,076	0,084
Postignuće	0,677	0,156	0,246	0,017	0,038
Uzbudljiv život	0,247	0,008	0,032	0,660	0,215
Podređivanje	0,303	0,156	0,202	0,031	-0,658
Sigurnost	0,053	0,712	0,025	0,036	-0,088
Svesnost	-0,084	0,333	0,602	-0,152	-0,253
Ljubav	-0,021	0,642	0,244	-0,072	0,061
Materijalni standard	0,410	0,465	-0,113	0,259	-0,281
Sticanje različitih znanja	0,093	0,115	0,441	0,401	0,393
Hedonizam	0,029	0,146	-0,013	0,847	-0,113
Društveno angažovanje	0,219	-0,127	0,580	0,431	0,017
Samostalnost	0,109	0,407	0,115	0,172	0,238
Popularnost	0,716	-0,096	0,033	0,032	0,027
Zdrav život	0,228	0,245	0,383	-0,126	-0,040

Tabela 2. Faktorska struktura društvenih ciljeva studenata

Društveni ciljevi	1. f.	2. f.	3. f.	4. f.	5. f.	6. f.
Jaka trzisna privreda	0,110	-0,008	0,118	0,094	0,010	0,842
Dobri medjunacionalni odnosi	-0,141	0,539	0,322	0,344	-0,267	0,219
Borba protiv kriminala	0,092	0,610	-0,026	-0,023	0,051	0,491
Jacanje odbrambene snage zemlje	0,733	0,175	-0,037	-0,067	0,224	0,085
Humaniji odnosi	0,088	0,730	0,235	0,053	0,021	0,084
Ekoloski ciljevi	0,156	0,706	0,098	0,057	0,124	-0,122
Zaposlenost	0,126	0,356	0,201	-0,038	0,621	0,135
Socijalna jednakost u drustvu	0,301	0,428	0,466	-0,043	0,160	-0,271
Stabilnost drzave	0,399	0,165	0,289	0,131	-0,013	0,381
Tradicija i obicaji	0,759	0,195	0,011	-0,146	0,185	-0,009
Ulazak u evropsku uniju	-0,288	0,117	0,089	0,748	0,062	0,079
Privatizacija drzavne svojine	0,049	0,026	-0,059	0,839	0,016	0,048
Teritorijalni i drzavni integritet	0,828	-0,083	0,150	-0,033	-0,054	0,097
Demokratija	0,091	0,060	0,735	0,344	-0,134	-0,017
Životni standard	-0,009	0,155	0,605	0,005	0,311	0,306
Razvoj nauke i kulture	0,019	0,219	0,598	-0,223	0,111	0,165
Socijalna prava	0,169	0,155	0,440	-0,137	0,549	-0,097
Vladavina jedne partije	0,092	-0,134	-0,064	0,126	0,732	-0,018

U skupu društvenih ciljeva (Tabela 2) izolovano je 6 faktora koji objašnjavaju 62% varijanse. Prvi je nazvan tradicionalističko-patriotska orijentacija jer uključuje ciljeve: državni i teritorijalni integritet (0,83), tradicija i običaji (0,76) i jačanje odbrambenih snaga (0,73). Drugi se odnosi na humano društvo jer okuplja ideju o

humanijim odnosima (0,73), ekološke ciljeve (0,71), borbu protiv kriminala i korupcije (0,61) i dobre međjunacionalne odnose (0,54). Treći se odnosi na demokratsko i prosperitetno društvo, a može se nazvati i socijaldemokratskom orijentacijom jer korelira s ciljevima: demokratija (0,74), životni standard (0,61), razvoj nauke i kulture (0,60), socijalna jednakost (0,47) i socijalna prava (0,44). Četvrti se može označiti opisno, kao privatizacija (0,84) i ulazak u EU (0,75). U izvesnoj meri povezan je sa idejom demokratije (0,34) i dobrim međjunacionalnih odnosa (0,34). Peti bi se verovatno mogao smatrati ostatkom autoritarno-komunističke orijentacije jer njegov glavni sadržaj čini kombinacija: vladavina jedne partije (0,73), zaposlenost (0,62) i socijalna prava (0,55), kao što su besplatno obrazovanje i zdravstvo. Najzad, šesti faktor čini tržišna privreda uz elemente odgovarajućeg ambijenta: borba protiv kriminala i korupcije (0,49) i stabilna pravna država (0,38).

Pitanje grupisanja ličnih ciljeva u vrednosti, pa i šire, u ideologiju, pogled na svet – *weltanschauung*, jeste pitanje i od teorijskog značaja, a implikacije odgovora na to pitanje značajne su u izučavanju ideologije i predviđanju političkog ponašanja, kao i u analizama preferencija kupaca, klijenata, vrednosnoj analizi socijalnih stratuma i grupa. Odgovori na postavljene dileme imaju, dakle, i teorijske i praktične implikacije, a odgovori na njih mogu se dobiti samo empirijskim istraživanjima, i to na više različitih uzoraka, u više vremenskih intervala. U ovom konkretnom istraživanju pokazalo se da se vrednosti, kako društvene, tako i lične, zaista grupišu u šire vrednosne klastere ili sisteme. Ukoliko bi se podaci sa svih tih ispitivanja uglavnom poklapali, mogli bismo govoriti o trajnijoj strukturi ličnih i/ili društvenih ciljeva. Ovaj rad jeste empirijski doprinos sa odgovorima na neka od tih pitanja.

LITERATURA

- Feldman, S. (2003): Values, Ideology, and the Structure of Political Attitudes. In D. O. Sears, L. Huddy, and R. Jervis (Eds.): *Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford University Press
- Kuzmanović, B. i Petrović, N. (2007). Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca. *Psihologija*, vol. 40 br. 4, str. 567–585

Norris, P. & Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*.

Cambridge University Press

Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990): Toward a psychological structure of human values:

Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social*

Psychology, 58, 878–891

IMPLICITNI I EKSPPLICITNI STAVOVI PREMA KONZUMIRANJU ZDRAVIH I NEZDRAVIH NAMIRNICA U ISHRANI

Maša Pavlović¹, Iris Žeželj

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

Izbori koje ljudi prave u domenu ishrane mogu biti vođeni eksplicitnim, ali i implicitnim stavovima prema različitim vrstama namirnica. Ciljevi ovog istraživanja bili su: utvrđivanje implicitnih i eksplicitnih stavova studenata prema konzumiranju normativno nezdravih i zdravih vrsta namirnica – slatkiša i voća, kao i ispitivanje međusobnog odnosa tih stavova. Pokazalo se da studenti u proseku ispoljavaju blagu implicitnu preferenciju prema voću u odnosu na slatkiše, dok na eksplicitnom nivou izrazito pozitivnije evaluiraju konzumiranje voća u odnosu na slatkiše. Naime, na eksplicitnom nivou studenti su ocenili da je značajno zdravije, bolje, pametnije i uopšte pozitivnije koristiti voće u ishrani u poređenju sa slatkišima, ali je unos slatkiša takođe ocenjen podjednako privlačnim i prijatnim kao i unos voća. Uprkos razlikama u implicitnim i eksplicitnim stavovima, među njima je utvrđena i značajna povezanost. Nalazi ukazuju na to da se pozitivni stavovi prema zdravoj ishrani koji su u skladu s važećim normama, odnosno onim što se promovise kao zdravo, u većoj meri ispoljavaju na eksplicitnom nego na implicitnom nivou.

Ključne reči: *Test implicitnih asocijacija, implicitni stavovi, eksplicitni stavovi, ishrana*

Uprkos velikom broju zdravstvenih kampanja čiji je cilj promocija zdravijih navika ishrane, u većini zemalja Zapadne Evrope konzumiranje voća i dalje je daleko ispod

¹ masha.pavlovic@gmail.com

količine koju preporučuju zdravstvene organizacije. Uz to je prisutna i tendencija da se brza hrana i slatkiši konzumiraju u većoj meri nego što je to zdravstveno preporučljivo (Höglund, Samuelson, & Mark, 1998; Kant & Graubard, 2006). Takva situacija podstakla je naučnike da se bave ispitivanjem faktora koji doprinose zdravim oblicima ponašanja u ishrani, pa je tako utvrđeno da su, između ostalog, važni činioci zdrave ishrane i – stavovi (Capaldi, 1996).

Dosadašnja istraživanja pokazala su da ispitanici prema različitim stavskim objektima, pa tako i prema konzumiranju različitih namirnica, mogu imati dvostruke stavove. Jedan, kojeg su najčešće svesni, do kojeg su došli promišljanjem i čiji uticaj na ponašanje mogu da kontrolišu – „eksplicitni stav” i drugi – „implicitni” koji je automatski, „natopljen” afektom i čiji se uticaj na ponašanje teže kontroliše (Wilson, Lindsey, & Schooler, 2000). Ta dva stava kod iste osobe mogu i ne moraju biti međusobno usklađena. Tako, u slučaju stava prema nezdravim namirnicama u ishrani, osoba može, na primer, smatrati da slatkiši nisu zdravi i da se treba suzdržavati od njihove konzumacije i istovremeno osećati izuzetnu privlačnost prema njima.

Naše istraživanje bavi se utvrđivanjem prirode implicitnih i eksplicitnih stavova studenata prema konzumiranju normativno nezdravih i zdravih vrsta namirnica – slatkiša i voća, kao i ispitivanjem međusobnog odnosa tih stavova.

METOD

Ispitanici

Uzorak je činilo 136 studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (29 muškaraca i 107 žena).

Instrumenti

IAT. U istraživanju smo konstruisali i primenili standardnu verziju testa implicitnih asocijacija Grinvalda i saradnika (Implicit Association Test, IAT; Greenwald, McGhee, & Schwartz, 1998), koju danas mnogi autori smatraju metodološki i empirijski najzasnovanijom implicitnom merom (Perugini, Richetin, & Zogmaister, 2010; Žeželj, Lazarević i Pavlović, 2010).

Eksplicitne mere stavova prema konzumiranju slatkiša i voća. Eksplicitni stavovi mereni su pomoću šest sedmostepenih bipolarnih skala semantičkog diferencijala, na kojima su ispitanici ocenjivali konzumiranje voća i slatkiša. Skale su bile: zdravo – nezdravo, dobro – loše, pametno – glupo, prijatno – neprijatno, pozitivno – negativno i privlačno – neprivlačno (Conner, Perugini, O’Gorman, Ayres, & Prestwich, 2007). Raspon skala bio je od -3 do 3, a pouzdanost skale izražena Kronbahovim alfa iznosila je $\alpha = 0,83$.

Stimulusi

IAT stimulusi, predstavnici stavskih objekata, bile su fotografije različitog voća (jabuka, banana, jagoda, kruška i pomorandža) i slatkiša (čokolada, čokoladna bananica, snikers čokoladica, jafa i keks). Pre finalnog izbora stimulusa sproveli smo preliminarno istraživanje koje je imalo za cilj da pruži podatke o popularnosti različitih vrsta slatkiša i voća među studentima i da obezbedi da u finalni izbor uđu oni stimulusi koji jednoznačno predstavljaju kategorije stavskih objekata. Za stimulse, predstavnike kategorije atributa, izabrali smo pojmove jasne evaluativne valence. Odabrani pojmovi iz kategorije *dobro* pripadali su gornjem delu (pozitivna afektivna valenca), a stimulusi iz kategorije *loše* donjem delu kontinuuma (negativna afektivna valenca) afektivne subskale Konotativnog diferencijala pojmova (Janković, 2000a, 2000b). Predstavnici kategorije *dobro* bile su reči: Lepota, Ljubav, Radost, Sreća, Smeh; a kategorije *loše*: Ružnoća, Mržnja, Tuga, Plač, Bol.

REZULTATI I DISKUSIJA

Implicitni stav prema različitim namirnicama

Implicitnu meru stava ili preferencije prema konzumiranju slatkiša u odnosu na voće računali smo na osnovu poboljšanog algoritma koji su predložili Grinvald i saradnici (Greenwald, Nosek, & Banaji, 2003). Dobijena IAT mera kretala se u opsegu od -1,47 do 1,13, što je unutar vrednosti koje se tipično dobijaju u ispitivanjima stavova (Greenwald et al., 2003). Prosečna vrednost IAT mere iznosila je -0,25, a standardna

devijacija bila je 0,53 i ukazala je da su ispitanici demonstrirali blagu, ali statistički značajnu implicitnu preferenciju prema slatkišima u odnosu na voće ($t(135) = -5,57, p < 0,001$). Koeficijent pouzdanosti iznosio je $\alpha = 0,69$. Slične mere pouzdanosti IAT dobijene su i u drugim istraživanjima (Greenwald, Poehlman, Uhlmann, & Banaji, 2009).

EksPLICITNI stavovi prema različitim namirnicama

EksPLICITNI stavovi prema slatkišima i voću računati su kao prosečni skorovi ocena na skalama semantičkog diferencijala. Pokazalo se da studenti statistički značajno pozitivnije evaluiraju konzumiranje voća ($M = 2,58, SD = 0,80$) u odnosu na slatkiše ($M = 0,85, SD = 1,17; t(135) = -16,49, p < 0,001$). Na pojedinačnim atributima studenti su ocenili da je zdravije, bolje, pametnije i pozitivnije koristiti voće u ishrani u poređenju sa slatkišima, ali je unos slatkiša takođe ocenjen podjednako privlačnim i prijatnim kao i unos voća (vidi Tabelu 1).

Tabela 1. Značajnost Razlika Između Evaluacije Konzumiranja Voća i Slatkiša na Skalama Semantičkog Diferencijala

Skala	Slatkiši		Voće		$t(135)$	p
	AS	SD	AS	SD		
Zdravo/nezdravo*	-0,31	1,56	2,90	0,56	-22,99	< 0,001
Dobro/loše*	0,38	1,73	2,65	1,26	-12,78	< 0,001
Privlačno/neprivlačno	1,98	1,65	2,23	1,11	-1,51	0,135
Pametno/glupo*	0,08	1,37	2,67	1,08	-19,76	< 0,001
Pozitivno/negativno*	0,82	1,66	2,55	1,22	-11,36	< 0,001
Prijatno/neprijatno	2,18	1,59	2,46	1,15	-1,93	0,056

Napomena. AS = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija; t = t statistik; p = značajnost t statistika. Zvezdicamasu označene skale na kojima postoje značajne razlike u ocenjivanju slatkiša i voća.

Odnos implicitnih i eksplicitnih stavova prema različitim namirnicama

Uprkos razlikama u implicitnim i eksplicitnim stavovima, među njima je utvrđena i značajna povezanost. Koeficijent korelacije između D-mere i diferencijalnog skora prosečne ocene konzumacije voća u odnosu na slatkiše iznosio je $r = 0,29$, $p < 0,001$. Primenom linearne regresione analize u kojoj su prediktori bili diferencijalni skorovi na pojedinačnim skalama semantičkog diferencijala a kriterijum IAT mera, pokazalo se da samo skala privlačno – neprivlačno predstavlja značajan prediktor IAT skora ($R^2 = 0,14$, $F(6, 129) = 3,55$, $p = 0,003$; vidi Tabelu 2).

Tabela 2: Rezultati linearne regresije pojedinačnih diferencijalnih ocena slatkiša i voća na skalama semantičkog diferencijala na IAT meru preferencije slatkiša u odnosu na voće

	<i>B</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	Korelacija	Parcijalna korelacija
Zdravo/Nezdravo	0,04	0,32	0,75	-0,08	0,03
Dobro/Loše	-0,04	-0,30	0,77	-0,17	-0,03
Privlačno/Neprivlačno*	-0,31	-3,32	0,001	-0,35	-0,28
Pametno/Glupo	0,01	0,08	0,93	-0,15	0,01
Pozitivno/Negativno	-0,15	-1,22	0,23	-0,24	-0,11
Prijatno/Neprijatno	0,01	0,09	0,93	-0,20	0,01

Napomena. β = beta ponder; t = t statistik; p = značajnost t statistika. Zvezdicom su označene skale koje su statistički značajni prediktori IAT mere.

ZAKLJUČAK

Eksplicitne i implicitne preferencije studenata u skladu su sa normama koje propagiraju različite zdravstvene organizacije i institucije: voće se pozitivnije evaluira u odnosu na slatkiše. Istovremeno, dobijeni rezultati sugerišu složenost stavova prema ishrani – različiti aspekti konzumacije namirnica doživljavaju se različito. Naime, dok se na više normativnim dimenzijama (zdravo – nezdravo, pametno – glupo, dobro – loše, pozitivno – negativno) prepoznaje visoka vrednost voća u ishrani, na afektom

zasićenijem nivou (privlačno – neprivlačno i prijatno – neprijatno) slatkiši se doživljavaju podjednako privlačnim kao i voće. Preferencija voća prema slatkišima, dobijena na implicitnom nivou, iako značajna, veoma je blaga i značajno slabija od one koja se može detektovati na eksplicitnom nivou. Pozitivni stavovi prema zdravoj ishrani u većoj meri ispoljavaju se na eksplicitnom nego na implicitnom nivou. U ovom istraživanju dobijena je umerena korelacija između implicitnih i eksplicitnih mera stavova, za razliku od drugih istraživanja na istu temu koja nisu dobila značajne povezanosti (Conner et al., 2007; Perugini, 2005; Richetin, Perugini, Prestwich, & O’Gorman, 2007). Takav nalaz može biti posledica toga što je mera eksplicitnog stava delom obuhvatila i evaluaciju privlačnosti različitih kategorija namirnica, takođe svojstvenu i implicitnim stavovima.

Napomena: Rad je nastao u okviru projekta 179018 Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

LITERATURA

- Capaldi, E. D. (1996). *Why we eat what we eat: The psychology of eating*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Conner, M., Perugini, M., O’Gorman, R., Ayres, K., & Prestwich, A. (2007). Relations between implicit and explicit measures of attitudes and measures of behavior: Evidence of moderation by individual difference variables. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 1727–1740.
- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. L. K. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1464–1480.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A., & Banaji, M. R. (2003). Understanding and using the Implicit Association Test: I. An improved scoring algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 197–216.
- Greenwald, A. G., Poehlman, T. A., Uhlmann, E. L., & Banaji, M. R. (2009). Understanding and using the Implicit Association Test: III. Meta-analysis of predictive validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 17–41.

- Höglund, D., Samuelson, G., & Mark, A. (1998). Food habits in Swedish adolescents in relation to socioeconomic conditions. *European Journal of Clinical Nutrition*, 52(11), 784–789.
- Janković, D. (2000a). Connotative aspect of meaning: Establishing the latent dimensions. *Psihologija*, 33(1–2), 199–220.
- Janković, D. (2000b). Connotative aspect of meaning: Construction of the connotative differential. *Psihologija*, 33(1–2), 221–238.
- Kant, A. K. & Graubard, B. I. (2006) Secular trends in patterns of self-reported food consumption of adult Americans: NHANES 1971-1975 to NHANES 1999-2002. *American Journal of Clinical Nutrition*, 84(5), 1215–1223.
- Perugini, M. (2005). Predictive models of implicit and explicit attitudes. *British Journal of Social Psychology*, 44, 29–45.
- Perugini, M. Richetin, J., & Zogmaister, C. (2010). Prediction of behavior. In B. Gawronski, & K. Payne (Eds.), *Handbook of implicit social cognition: Measurement, theory, and applications* (255–277). New York: Guilford.
- Richetin, J., Perugini, M., Prestwich, A., & O’Gorman, R. (2007). The IAT as a predictor of spontaneous food choice: The case of fruits versus snacks. *International Journal of Psychology*, 42, 166–173.
- Wilson, T. D., Lindsey, S., & Schooler, T. Y. (2000). A model of dual attitudes. *Psychological Review*, 107, 101–126.
- Žeželj, I., Lazarević Lj. i Pavlović, M. (2010). Test Implicitnih Asocijacija (IAT): Teorijske i metodološke osnove. *Psihologijske teme*, 19(1), 45–69.

EFEKAT ASIMETRIČNE DOMINACIJE U POTROŠAČKIM IZBORIMA

Biljana Jokić¹

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

Ivana B. Petrović

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu

Efekat asimetrične dominacije u ponašanju potrošača odnosi se na uticaj novododate opcije („mamca”) u setu opcija na izbor onih koje su bile prisutne ranije. Dodavanje mamca (s najslabijim vrednostima) treba, zapravo, da istakne sličnu opciju iz osnovnog seta, koja postaje dominantna. Mi smo ispitivali da li se efekat asimetrične dominacije javlja prilikom izbora izložbi, koncerata i tradicionalnih kulinarskih ponuda. Istraživanje je izvedeno u maju 2012. godine na uzorku posetilaca muzeja tokom manifestacije „Noć muzeja” (N = 371). Eksperimentalni dizajn bio je 2 (pozicija mamca: dominira opcija A ili dominira opcija B) × 3 (tip događaja: izložba ili koncert ili tradicionalni kulinarski proizvodi). Nalazi našeg istraživanja pokazuju da uvođenje mamca može uticati na izbor osnovnih opcija u potrošačkim izborima, ali ne nužno. Rezultati su diskutovani s obzirom na razlike u tipu događaja i načinu opisa opcija (numerički opisi nasuprot verbalnim opisima).

Ključne reči: efekat asimetrične dominacije, izbor, preferencije, domen odlučivanja

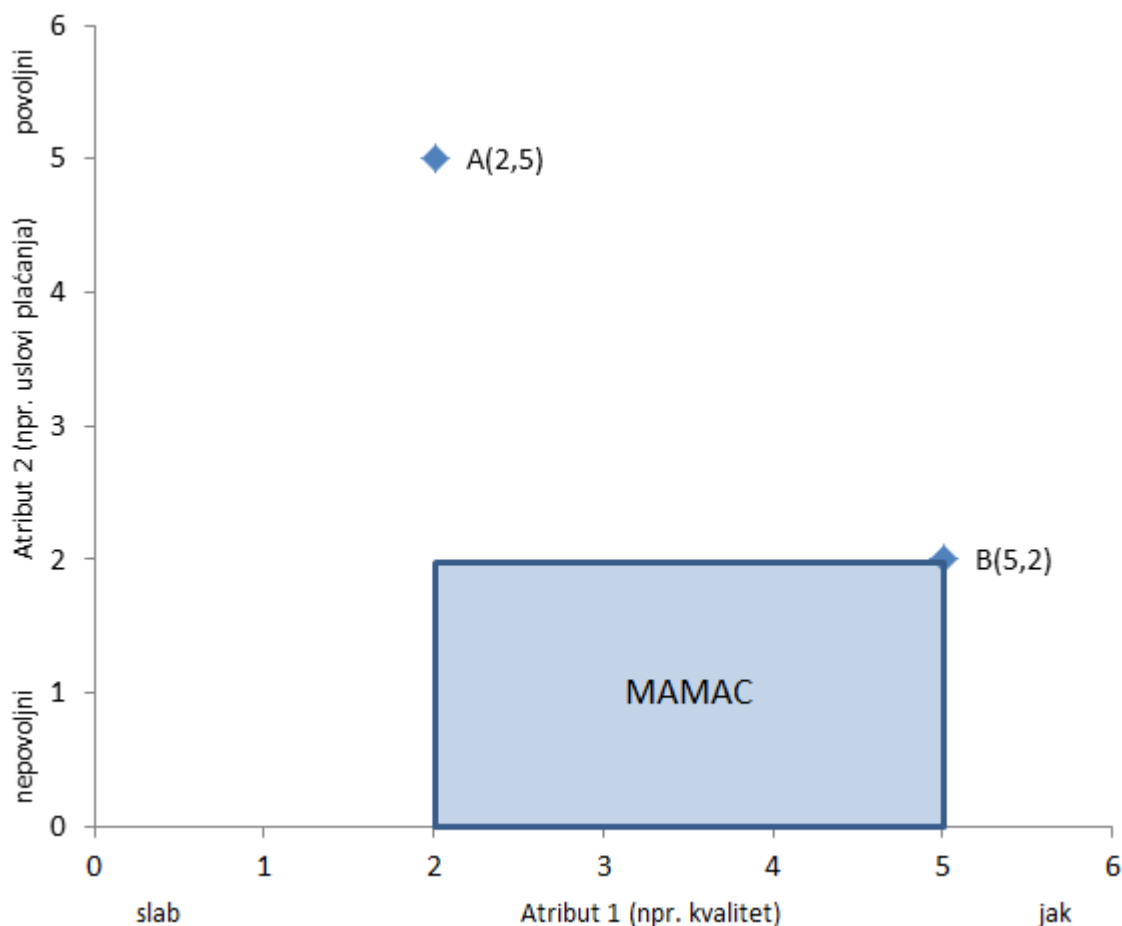
TEORIJSKI UVOD

Efekat asimetrične dominacije, odnosno efekat privlačnosti, identifikovan je i empirijski potvrđen u ponašanju potrošača i to u situacijama kada kupac nema jasne preferencije, a dve opcije izbora imaju „konfliktne” vrednosti: jedna je jaka na jednom atributu, a slaba na drugom, a druga obratno (Huber, Payne, & Puto 1982). Na primer, u

¹ biljana@zaprokul.org.rs

ponudi mogu biti dva televizora, od kojih jedan ima odličan kvalitet slike i zvuk osrednjeg kvaliteta, a drugi ima zadovoljavajuću sliku i odličan zvuk. Pretpostavka je da bi u takvoj situaciji kupci, kojima su podjednako bitni kvalitet slike i kvalitet zvuka, u istom procentu birali jedan i drugi televizor. Pokazalo se, međutim, da uvođenje treće opcije može značajno uticati na preferencije opcija iz osnovnog seta. Ako se u pomenuti primer ponude uvede treći televizor, koji ima odličan kvalitet slike baš kao i prvi televizor, ali ima loš zvuk, predviđanje je da će prvi televizor biti biran češće nego kad treća opcija nije prisutna. Ako bi treći televizor bio takav da ima odličan zvuk, kao i drugi, ali da mu je slika slabijeg kvaliteta, onda bi drugi televizor bio biran češće nego kad treća opcija nije prisutna. Ta novododata opcija, koja se naziva *mamac* i čija je verovatnoća izbora suštinski na nivou nule, zapravo „pomaže” već postojećoj sličnoj opciji, umesto da joj šteti, kao što je predviđala hipoteza o sličnosti (*engl.* similarity hypothesis, Tversky, 1972).

Smatra se da je „opcija ‘asimetrična’ ako nad njom dominira bar jedna opcija u setu i ako ne dominira bar jedna” (Huber, Payne, & Puto 1982, 90). Opcija koja postaje dominantna naziva se „meta”, a opcija koju *mamac* ne ističe naziva se „konkurent”. Vrednosti *mamca* mogu se odrediti bilo kako u okviru označene oblasti na Slici 1, ali se empirijski pokazalo da je najjači efekat onda kada *mamac* ima vrednost kao meta na atributu na kojem je meta jaka, a slabiju vrednost od mete na atributu na kojem je meta slaba. Na primer, ako meta ima bolji kvalitet, ali lošije uslove plaćanja nego konkurent, i ako hoćemo da meta bude birana češće, onda možemo dodati *mamac* tako da ima isti kvalitet kao meta, ali još nepovoljnije uslove plaćanja (Slika 1).

Slika 1: Moguće pozicije asimetrično postavljeneog *mamca* (prilagođeno prema: Huber, Payne, & Puto, 1982, str. 92)

Efekat asimetrične dominacije privukao je veliku pažnju istraživača (Ariely & Wallsten, 1995; Chernev, 2004, 2005; Dhar & Glazer, 1996; Mishra, Umesh, & Stem, 1993; Murali, Bockenholt, & Laroche, 2007; Pettibone & Wedell, 2000; Ratneshwar, Shocker, & Stewart 1987; Simonson & Tverski, 1992). Pored većeg broja ogleda u kojima su korišćeni stimulusi iz domena robe široke potrošnje, korišćeni su i stimulusi iz domena usluga: restorani (Murali, Bockenholt, & Laroche, 2007, Pettibone & Wedell, 2000), istanovi za iznajmljivanje (Pettibone & Wedell, 2000; Pocheptsova, Amir, Dhar, & Baumeister, 2009), predškolsko obrazovanje (Pettibone & Wedell, 2000), kao i oni

koji izlaze iz okvira uobičajenog potrošačkog ponašanja: izbor kandidata za MBA studije, izbor menadžera (Dhar & Glazer, 1996), izbor posla (Pocheptsova, Amir, Dhar, & Baumeister, 2009; Pettibone & Wedell, 2000). Da problem bude zanimljiviji, efekat asimetrične dominacije zabeležen je i izvan ljudskog ponašanja, gde se pokazalo da i niže vrste biraju na sličan način (o efektu asimetrične dominacije u ponašanju pčela i ptica, videti: Shafir, Bechar, & Weber, 2003; Shafir, Waite, & Smith, 2002). Formulirane su različite hipoteze i eksplanatorni modeli koji, u načelu, svode asimetričnu dominaciju na perceptivne uticaje i nesvesne procese (na primer, u obrazloženjima ispitanika ne pominju se relacije među stimulusima, nego se poziva na atribut odabranog) (Simonson 1989; Ariely & Wallstein, 1995; Dhar & Glazer, 1996; Pettibone & Wedell, 2000; Pocheptsova, Pocheptsova, Amir, Dhar, & Baumeister, 2009).

PROBLEM ISTRAŽIVANJA

S obzirom na veliki broj istraživanja u različitim domenima, koja potvrđuju efekat asimetrične dominacije, problem našeg istraživanja bio je ispitivanje tog efekta prilikom izbora izložbi, koncerata i tradicionalnih kulinarskih specijaliteta, i to u realističnom okruženju. Naime, istraživanje je izvedeno tokom manifestacije „Noć muzeja”, kada su posetioci bili u realnoj situaciji da biraju neke od mnogobrojnih dešavanja u ponuda.

METODOLOGIJA

Istraživanjem su obuhvaćeni posetioci muzeja tokom „Noći muzeja” 2012. godine (N=371). Eksperimentalni dizajn bio je 2 (pozicija *mamca*: dominira opcija A ili dominira opcija B) $\times$ 3 (tip događaja: izložba, ili koncert, ili tradicionalni kulinarski specijaliteti). Varijabla pozicija *mamca* bila je neponovljena, a tip događaja ponovljena po ispitaniku. Za svaki tip događaja ponuđene su po tri opcije. Dve od ponuđenih opcija predstavljale su osnovne opcije s „konfliktnim” vrednostima: opcija A nudila je kvalitetniji program, ali komplikovaniji pristup (npr. nepristupačna lokacija, čekanje u redu, gužva); opcija B nudila je manje kvalitetan program, ali jednostavniji pristup. Treća opcija bila je opcija *mamac*. U jednoj verziji upitnika, *mamac* je imao takve vrednosti da istakne opciju A (podjednako kvalitetan program, ali još komplikovaniji pristup u odnosu na A). U drugoj verziji upitnika *mamac* je imao takve vrednosti da istakne opciju B (još

manje kvalitetan program, a isti pristup kao kao B). Ispitanici su birali po jednu opciju za svaki tip događaja.

REZULTATI

Rezultati pokazuju da se u zavisnosti od vrednosti *mamca*, preferencije osnovnih opcija značajno menjaju u slučajevima izbora izložbe ($\chi^2 = 4,624$, $df = 1$, $p < 0,05$) i koncerta ($\chi^2 = 4,246$, $df = 1$, $p < 0,05$), dok u slučaju izbora kulinarskih ponuda nema značajne razlike ($\chi^2 = 0,127$, $df = 1$, ns).

U zavisnosti od tipa događaja, primećuje se razlika u opaženom značaju pojedinih atributa. U slučaju izbora izložbe, većina ispitanika bira kvalitetniju izložbu nasuprot onoj koja se odvija na pristupačnijoj lokaciji, i to bez obzira na poziciju *mamca*. Međutim, čak i u tom slučaju, gde estetski doživljaj ima veliku težinu, kada *mamac* ističe manje kvalitetnu izložbu, ali na pristupačnijoj lokaciji, njegov uticaj je značajan (Tabela 1).

Tabela 1. Izbor osnovnih opcija izložbi u zavisnosti od pozicije *mamca*

Pozicija mamca	% izbora A	% izbora B	χ^2	df	p
Meta A (kvalitetnija)	87,4%	12,6%	4,624	1	0,032
Meta B (pristupačnija)	77,8%	22,2%			

U slučaju izbora koncerta, težina koja se pripisuje atmosferi i čekanju u redu relativno je ujednačena, pa pozicija *mamca* značajno menja preferencije većine ispitanika: kada je meta koncert s boljom atmosferom, 58,6% ispitanika bira metu, a kada je meta koncert s kraćim čekanjem u redu, 52,5% ispitanika bira metu (Tabela 2).

Tabela 2. Izbor osnovnih opcija koncerata u zavisnosti od pozicije *mamca*

Pozicija mamca	% izbora A	% izbora B	χ^2	df	p
Meta A (kvalitetnija)	58,6%	41,4%	4,246	1	0,039
Meta B (pristupačnija)	47,5%	52,5%			

U slučaju izbora tradicionalnih kulinarskih specijaliteta, pozicija *mamca* nema statistički značajan efekat: u oba slučaja, nešto više od polovine ukupnog broja ispitanika bira opciju s manjom gužvom nasuprot onoj s boljim kuvarem (Tabela 3).

Tabela 3. Izbor osnovnih opcija promocije tradicionalnih kulinarskih specijaliteta u zavisnosti od pozicije *mamca*

Pozicija mamca	% izbora A	% izbora B	χ^2	df	p
Meta A (kvalitetnija)	45,4%	54,6%	0,127	1	ns
Meta B (pristupačnija)	43,4%	56,6%			

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Nalazi našeg istraživanja pokazuju da uvođenje *mamca* može uticati na izbor osnovnih opcija u potrošačkim izborima, ali ne nužno. Jedno od objašnjenja neujednačenih rezultata može biti u vezi sa samim tipom događaja, pri čemu se imaju u vidu razlike u težini koja se pripisuje pojedinim atributima. Međutim, bitno je naglasiti da su opcije za svaki tip događaja bile opisane na različit način. U slučaju izložbe, opcije su opisane numeričkim vrednostima, ocenama na skali od 1 (najgora ocena) do 10 (najbolja ocena). U slučaju koncerta, opis je dat kombinovano, s tim što se numerička vrednost odnosila na vremenski interval (npr. „odlična atmosfera, a čeka se u redu na ulazu 1 sat”). U slučaju izbora tradicionalnih kulinarskih specijaliteta, opcije su opisane verbalno i to u skladu s verbalizacijom podeoka na Likertovoj skali (npr. „vrhunski kuvar, velika gužva”). U ranijim radovima preovladala su istraživanja s numeričkim opisima opcija. Ima i istraživanja koja potvrđuju efekat asimetrične dominacije i kad su opcije opisane verbalno, ali se takođe beleži interakcija moda obrade informacija sa znanjem ispitanika o ispitivanoj kategoriji proizvoda (Sen, 1998). Za precizniji zaključak o uticaju moda obrade informacija na efekat asimetrične dominacije potrebna su nova istraživanja.

LITERATURA

- Ariely, D. & Wallsten, T. S. (1995). Seeking subjective dominance in multidimensional space: An explanation of the asymmetric dominance effect. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 63, 223–232.
- Chernev, A. (2004). Extremeness aversion and attribute-balance effects in choice. *Journal of Consumer Research*, 31, 249–263.
- Chernev, A. (2005). Context effects without a context: Attribute balance as a reason for choice. *Journal of Consumer Research*, 32, 213–223.

- Dhar, R. & Glazer, R. (1996). Similarity in context: Cognitive representation and violation of preference and perceptual invariance in consumer choice. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 67, 280–293.
- Huber, J., Payne, J. W., & Puto, C. (1982). Adding asymmetrically dominated alternatives: Violations of regularity and similarity hypothesis. *Journal of Consumer Research*, 9, 90–98.
- Mishra, S., Umesh, U. N., & Stem, D. E. JR. (1993). Antecedents of the attraction effect: An information-processing approach. *Journal of Marketing Research*, 30, 331–349.
- Mourali, M., Bockenholt, U., & Laroche, M. (2007). Compromise and attraction effects under prevention and promotion motivations. *Journal of Consumer Research*, 34, 234–247.
- Pettibone, J. C. & Wedell, D. H. (2000). Examining models of nondominated decoy effects across judgment and choice. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 81, 300–328.
- Pocheptsova, A., Amir, O., Dhar, R., & Baumeister, R. F. (2009). Deciding without resources: Resource depletion and choice in context. *Journal of Marketing Research*, 46, 344–355.
- Ratneshwar, S., Shocker, A. D., & Stewart, D. W. (1987). Toward understanding the attraction effect: The implications of product stimulus meaningfulness and familiarity. *Journal of Consumer Research*, 13, 520–533.
- Shafir, S., Bechar, A., & Weber, E. U. (2003). Cognition-mediated coevolution – context-dependent evaluations and sensitivity of pollinators to variability in nectar rewards. *Plant Systematics and Evolution*, 238, 195–209.
- Shafir, S., Waite, T. A., & Smith, B. H. (2002). Context-dependent violations of rational choice in honeybees (*Apis mellifera*) and gray jays (*Perisoreus canadensis*). *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 51, 180–187.
- Simonson, I. (1989). Choice based on reasons: The case of attraction and compromise effects. *Journal of Consumer Research*, 16, 158–174.
- Simonson, I. & Tversky, A. (1992). Choice in context: Tradeoff contrast and extremeness aversion. *Journal of Marketing Research*, 29, 281–295.
- Tversky, A. (1972). Elimination by aspects: A theory of choice. *Psychological Review*, 79, 281–299.
- Sen, S. (1998). Knowledge, information mode, and the attraction effect. *Journal of Consumer Research*, 25, 64–77.

ODNOS MLADIH SA TERITORIJE VOJVODINE PREMA SOPSTVENOM REPRODUKTIVNOM ZDRAVLJU

Sanja Batić¹

Univerzitet u Novom Sadu

Milisav Milinković

UG „Crvena linija”

Cilj rada bio je da se istraži stav prema reproduktivnom zdravlju i upućenost mladih u njegovo očuvanje. Prigodnim uzorkom obuhvaćeno je 2.737 mladih u periodu srednje adolescencije (prosečan uzrast ispitanika bio je 16,93 godine) s teritorije svih opština AP Vojvodine. Korišćeni upitnik činile su Skale stavova prema primeni zaštitnih sredstava i rizičnom ponašanju (21 tvrdnja praćena petostepenim Likertovim skalama) i test znanja (17 tvrdnji o zaštiti reproduktivnog zdravlja s ponuđenim da – ne odgovorima). Metodom glavnih komponenti (uz Promaks rotaciju) identifikovana su 4 faktora, značajna prema Gutman-Kajzerovom kriterijumu u prostoru stavki Skale stavova prema primeni zaštitnih sredstava i rizičnom ponašanju. Nazvani su: Stav prema kontracepciji, Stav prema seksualnosti muškaraca, Stav prema reproduktivnom zdravlju i Stav prema seksualnosti žena. Višestrukom regresionom analizom pokazalo se da osobe koje imaju pozitivniji stav prema kondomima, reproduktivnom zdravlju i seksualnosti žena imaju veći nivo znanja o zaštiti reproduktivnog zdravlja. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je u programe za prevenciju potrebno uključiti obrazovanje mladih o pitanjima rodne ravnopravnosti jer se ispostavilo da mladi koji imaju više predrasuda o muško-ženskim odnosima manje znaju o zaštiti reproduktivnog zdravlja.

Ključne reči: *adolescenti, reproduktivno zdravlje, seksualnost, rizično ponašanje*

¹ sanja.batic@gmail.com

UVOD

Srednju adolescenciju obeležavaju prva seksualna iskustva i ona završava pojavom intimnih veza s redovnim seksualnim kontaktima (Kapor-Stanulović, 1988). Ukoliko su ta seksualna iskustva nepromišljena, tretiraju se kao oblik rizičnog ponašanja (Živković, 2009). Istraživanja beleže da mladi u Srbiji imaju manju seksualnu aktivnost od svojih vršnjaka u zapadnoevropskim zemljama. Međutim, problem je u tome što ona raste i praćena je povećanjem polno prenosivih infekcija i fertiliteta devojaka mlađih od 15 godina (Stanković, 2007). Sledeći problem je u slaboj informisanosti o merama zaštite reproduktivnog zdravlja (GFK Group, 2006, prema: Živković, 2009; Rašević, 2006). Pored toga, našu zemlju karakteriše „klima abortusa” i otpor prema modernoj kontracepciji (Rašević i Sedlecki, 2011). Problem istraživanja jeste i kako mladi formiraju stavove o seksualnosti i reproduktivnom zdravlju u situaciji kada im moderno društvo nudi dvostruke standarde. Mediji forsiraju značaj seksualne privlačnosti, a seksualne sadržaje prikazuju kroz eksploataciju, dok tradicionalni sistem vrednosti seksualnost osuđuje i tretira je kao rizično ponašanje (Savin-Williams & Diamond, 2004). Istraživanja su podeljena oko toga da li su izvor informacija o seksualnosti mediji i prijatelji ili roditelji (Živković, 2009, Stanković, 2007).

METOD

Prigodnim uzorkom obuhvaćeno je 2.737 mladih (prosečnog uzrasta 16,93 godine) s teritorije AP Vojvodine. Mladi su upitnik popunjavali u školama pod nadzorom nastavnika. Skala stavova prema seksualnosti i kontracepciji sačinjena je od 15 tvrdnji, praćena petostepenim Likertovim skalama i konstruisana na osnovu literature. Test znanja sastojao se u oceni tačnosti 13 tvrdnji o zaštiti reproduktivnog zdravlja. Prilikom obrade, nedostajući podaci zamenjeni su prosečnim vrednostima za tvrdnju.

REZULTATI

Na nivou celokupnog uzorka utvrđeno je da mladi u načelu imaju visok stepen znanja o načinu prenošenja i zaštiti od seksualnih bolesti ($M = 22,67$, $skjunis = -0,56$).

Deskriptivni pokazatelji za stavke indikovali su da ispitanici imaju uglavnom odgovoran odnos prema reproduktivnom zdravlju (Tabela 1). Međutim, odgovori na stavke koje se tiču stava prema seksualnosti težili su srednjim vrednostima, što ukazuje na to da neki mladi imaju rodno zasnovane predrasude o seksualnosti.

Metodom glavnih komponenti (uz Promaks rotaciju) u prostoru stavki Skale stavova prema seksualnosti i kontracepciji identifikovana su 4 faktora, značajna prema Gutman–Kajzerovom kriterijumu. Stav prema kontracepciji obuhvata 24% varijanse, drugi, Stav prema seksualnosti muškaraca 10%, Stav prema reproduktivnom zdravlju 7%, Stav prema seksualnosti žena 6%. Distribucije skorova asimetrične su i ukazuju na to da su mladi iskazali pozitivne stavove prema zaštiti reproduktivnog zdravlja i seksualnosti mladih. Korelacije među faktorima su niske.

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji za stavke Skale stavova prema seksualnosti i kontracepciji i izvod iz matrice sklopa

	AS	SD	Faktori			
			1	2	3	4
'Pravi muškarci' nikad ne koriste kondome.	1,54	1,07	0,73			
Ne štitim se pri svakom seksualnom odnosu.	1,86	1,24	0,69			
Kondomi su samo za prostitutke.	1,34	0,94	0,67			
Kondom umanjuje osećaj zadovoljstva.	2,93	1,29	0,50	0,33		
Seks bez ljubavi je u redu.	2,75	1,51		0,80		
Mladić nije u pravoj vezi sa devojkom ukoliko nemaju seksualne odnose.	2,21	1,33		0,58		
Veoma je 'muški' i poželjno da mladić ima puno seksualnih partnerki.	1,85	1,26		0,57		
Kada devojka kaže 'ne', to znači 'da'.	1,94	1,28		0,46		
Praktikovanje sigurnijeg seksa jeste način zaštite tvog zdravlja i života.	4,20	1,00			0,66	
I muškarac i žena su podjednako odgovorni za sprečavanje i posledice neželjene trudnoće.	4,52	0,89			0,64	
Kondomi sprečavaju i neželjene trudnoće i polno prenosive infekcije.	4,43	0,91			0,62	
Mladići koji imaju nezaštićen seksualni odnos sa devojkom, koji za rezultat ima neželjenu trudnoću, moraju da prihvate odgovornost i posledice njihovog ponašanja.	4,35	0,98			0,51	
Žena sama treba da pazi kako ne bi ostala u drugom stanju.	2,77	1,58				0,76
Abortus je jedna od vrsta kontracepcije.	1,69	1,16				0,62
Devojke zainteresovane za seks jesu 'lake' devojke ili, čak, prostitutke.	2,07	1,22	0,31			0,57

Multiplom regresionom analizom utvrđena je značajna povezanost između nivoa znanja i stava prema reproduktivnom zdravlju i ponašanju ($R^2 = 13\%$, $F(4; 2.733) = 103,71$, $p = 0,01$). Pozitivniji stav prema kontracepciji ($\beta = -0,20$, $p \leq 0,01$) i reproduktivnom zdravlju ($\beta = -0,20$, $p \leq 0,01$), seksualnosti žena ($\beta = -0,14$, $p \leq 0,01$) u vezi su sa većim znanjem o zaštiti reproduktivnog zdravlja. Diskriminativna analiza ($\Lambda_w = 0,68$, $df = 4$, $\chi^2 = 1059,22$, $p \leq 0,01$) pokazala je da mladići imaju negativniji stav prema kontracepciji i seksualnosti (Tabela 2).

Tabela 2. Izvod iz matrice strukture i vrednost diskriminante u centroidima

Dimenzija	R
Stav prema seksualnosti muškaraca	0,92
Stav prema kontracepciji	0,53
Stav prema seksualnosti žena	0,38
Stav prema reproduktivnom zdravlju	-0,14
Grupe	Vrednost
Mladići	0,75
Devojke	-0,64

Man–Vitnjev test pokazao je da su viši nivo znanja imale devojke ($z = -7,27$, $p \leq 0,01$). Ispitanici su ocenili da su prijatelji (56%) i rođaci/porodica (53%) glavni izvor informisanja o reproduktivnom zdravlju, zatim predavanja (47%) i internet (39%). Mladi koji su naveli izvore edukacije ($\rho_s = 0,13$, $p \leq 0,01$), medije ($\rho_s = 0,11$, $p \leq 0,01$), štampani materijal ($\rho_s = 0,09$, $p \leq 0,01$) i internet ($\rho_s = 0,05$, $p \leq 0,01$) više su znali o zaštiti reproduktivnog zdravlja. Hi kvadratom utvrđeno je da devojke preferiraju rođake/porodicu ($\chi^2 = 59,74$, $p \leq 0,01$), prijatelje ($\chi^2 = 5,09$, $p = 0,05$), predavanja ($\chi^2 = 42,66$, $p \leq 0,01$) i info telefone ($\chi^2 = 13,96$, $p \leq 0,01$), a mladići internet ($\chi^2 = 28,98$, $p = 0,01$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da mladi imaju adekvatan stav prema zaštiti reproduktivnog zdravlja, prihvataju odgovornost za svoje seksualno ponašanje i bolje su informisani nego što je to bio slučaj u istraživanjima koje navode Živković (2009) i Rašević (2006). Informisaniji mladi imaju pozitivniji stav prema zaštiti reproduktivnog zdravlja, a manje stereotipno viđenje seksualnog ponašanja. Mladići su imali značajno negativniji stav prema korišćenju kondoma i negativnije stavove prema seksualnosti, što je, verovatno, u vezi s tim da oni više traže informacije na internetu, koji pored informacija nudi stereotipan prikaz seksualnih odnosa. Ovo istraživanje pokazalo je da devojke vide bliske osobe kao najbolji izvor informacija o seksualnim pitanjima, što može biti problem

ukoliko su u pitanju konzervativne ili nedovoljno upućene osobe. Najdelotvorniji izvor znanja jesu predavanja i praćenje medija. Osnovni nedostatak ovog istraživanja jeste manji akcenat na pozitivnim aspektima seksualnosti mladih, koja je izraz njihovih potreba i važan pokretač razvoja (Savin-Williams & Diamond, 2009). Radi boljeg razumevanja stavova prema seksualnosti i kontracepciji, potrebno je izvršiti kvalitativnu studiju stavova mladih.

Istraživanje ukazuje na to da u programe obrazovanja treba integrisati upoznavanje s konceptom rodne ravnopravnosti jer bi se tako neutralizovao uticaj konzervativne sredine na rodne uloge i medija koji nameću seksualnu eksploataciju. Usmeravanje pažnje mladih na prevenciju imalo bi i psihološke efekte – prihvatanje zdravog stila života i lične odgovornosti za zdravlje, razvijanje modernih shvatanja baziranih na samokontroli, samopoštovanju i autonomnosti (Rašević, 2006).

REFERENCE

- Kapor-Stanulović, N. (1988). Na putu ka odraslosti. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rašević, M. (2006). Obrazovanje mladih za zaštitu reproduktivnog zdravlja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 38(2), 472–485.
- Rašević, M. i Sedlecki, K. (2011). Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji. *Stanovništvo*, 49(1), 1–13.
- Savin-Williams, R. C., & Diamond, L. M. (2004). Sex. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (2nd edition) (p p. 189–231). New York: John Wiley.
- Stanković, B. (2007). Socijalni uticaji i reproduktivno zdravlje adolescenata. *Sociološki pregled*, 41(3), 327–350.
- Živković, M. (2009). Adolescenti, fertilitet i reproduktivno zdravlje mladih u Republici Srpskoj. *Stanovništvo*, 47(2), 67–84.

OSOBINE LIČNOSTI I MUZIČKE PREFERENCIJE MLADIH

Gorjana Koledin¹, Igor Vujović

Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Katedra za psihologiju

Predmet istraživanja jeste ispitivanje relacija između osobina ličnosti i muzičkih preferencija mladih. Muzičke preferencije su definisane kao stabilan i dugoročan odnos prema muzici ili muzičkim žanrovima. Osobine ličnosti operacionalizovane su preko Zakermanovog Alternativnog petofaktorskog modela.

Cilj istraživanja bio je da se utvrdi kojim se osobinama ličnosti mogu opisati osobe koje preferiraju različite muzičke žanrove. Istraživanje je realizovano na uzorku od 198 studenata Filozofskog fakulteta u Istočnom Sarajevu. Primijenjena je petostepena skala za ispitivanje muzičkih preferencija, konstruisana za potrebe istraživanja. Za ispitivanje osobina ličnosti primijenjen je upitnik traženja senzacija autora Zakermana i Kalmana. Korišteni statistički postupak jeste Spirmanov koeficijent korelacije.

Na osnovu dobijenih rezultata moguće je zaključiti da ispitanici koji su skloniji traženju afektivnih uzbuđenja češće slušaju heavy-metal, punk, hip-hop i reggae, dok ispitanici kod kojih je ta dimenzija snižena češće slušaju duhovnu i etno-muziku. Ispitanici za koje je karakteristična emocionalna napetost, zabrinutost i strašljivost češće slušaju turbo-folk i pop-muziku. Oni koji imaju povišenu dimenziju aktiviteta češće preferiraju blues, jazz, funk i klasičnu muziku, dok su ekstraverniji ispitanici više skloni druženju, netolerantni su na socijalnu izolaciju i češće slušaju blues i heavy-metal.

S obzirom na to da ispitivanje muzičkih preferencija nije bilo predmet istraživanja na prostorima BiH, ovo istraživanje može biti podsticaj za dalja ispitivanja u ovoj oblasti.

Ključne riječi: muzičke preferencije, osobine ličnosti

¹ gorjana.koledin@yahoo.com

UVODNI DIO

Savremena istraživanja u psihologiji muzike sve se više usmjeravaju na istraživanja afektivnog doživljavanja i ponašanja u toj oblasti. Afektivne komponente muzičkog razvoja danas se proučavaju ispitivanjem estetskih doživljaja muzike, muzičkih preferencija i ukusa (Radoš, 2010).

Muzičke prefencije definisane su kao stabilan i dugoročan odnos prema muzici ili muzičkim žanrovima. Muzika ima bitnu ulogu u formiranju socijalnog identiteta u adolescenciji. Sličnost u muzičkim preferencijama bitan je činilac formiranja bliskih odnosa s vršnjacima, a time i pripadnosti socijalnoj grupi. „Ona je sredstvo putem kojeg grupa definiše sebe, a istovremeno predstavlja osnov statusa pripadanja grupi” (Nešić, 2003, str. 169).

Najveći doprinos na području istraživanja povezanosti osobina ličnosti i muzičkih preferencija pružili su radovi Rentfrowa i Glosinga. Prema teoriji tih autora, u formiranju muzičkih preferencija bitnu ulogu imaju osobine ličnosti, kognitivne sposobnosti i samopoimanje. Osobe s visoko razvijenom inteligencijom preferiraju složenije muzičke žanrove, jer im takva muzika omogućava optimalan nivo pobuđenosti, dok je za osobe s niže razvijenim kognitivnim sposobnostima jednostavnija muzika optimalno stimulativna. Preferiranje muzike veselih ritmova s vokalima i *pop/rock* muzike značajno je povezano sa ekstraverzijom, dok je preferiranje kompleksnije i umjetničke muzike povezano sa otvorenosću za iskustvo i intelektom (Rentfrow i Glosing, 2003).

Ekstraverti preferiraju i *jazz* muziku, vjerovatno zbog njene kontinuirane improvizacije, što se opet dovodi u vezu s visokim nivoom pobuđenosti, koji je za njih tipičan. Emocionalno nestabilniji pojedinci osjetljiviji su na emocionalne efekte muzike, pa su više skloni tome da je koriste sa svrhom emocionalne regulacije, kao i regulacije raspoloženja (Reić Ercegovac i Dobrota, 2011). Pozitivna povezanost između traženja senzacija i *hardrock* muzike potvrđena je rezultatima različitih istraživanja (Little & Zuckerman, 1986, prema: Reić Ercegovac i Dobrota, 2011).

METODOLOGIJA

Problem istraživanja operacionalizovan je kao ispitivanje realcija između osobina ličnosti i muzičkih preferencija, s obzirom na to da je muzika neizostavan dio okoline svakog pojedinca, te da ima različite funkcije koje se mogu podijeliti na socijalne, emocionalne i kognitivne. *Cilj* je da se utvrdi kojim se osobinama ličnosti mogu opisati osobe koje preferiraju različite muzičke žanrove.

Istraživanje je realizovano na *uzorku* od 198 studenata Filozofskog fakulteta u Istočnom Sarajevu, od prve do četvrte godine, uzrasne dobi od 18 do 25 godina.

Za ispitivanje muzičkih preferencija korištena je adaptirana skala izvornih autora Rentfrowa i Glosinga. Skalu čini 15 muzičkih žanrova, a ispitanici, u skladu s tim koliko često slušaju svaki od njih, zaokružuju jedan od pet ponuđenih odgovora. Metrijske karakteristike skale zadovoljavajuće su.

Osobine ličnosti analizirane su u svjetlu Zakermanovog Alternativnog petofaktorskog modela, s obzirom na to da je i u prethodnim istraživanjima, koja su za cilj imala ispitivanje povezanosti osobina ličnosti i muzičkih preferencija, korišten taj ili Big Five model ličnosti. Primijenjen je Upitnik traženja senzacija autora Zakermana i Kalmana (Zuckerman-Kulhamn Personality Questionnaire – ZKPQ; Zakerman, 2002). Niži rezultat na skali znači više izraženu dimenziju ličnosti.

S obzirom na to sa su rezultati prethodnih istraživanja pokazali da postoji povezanost između osobina ličnosti i muzičkih preferencija i u ovom istraživanju krenulo se od hipoteze da se očekuje povezanost između osobina ličnosti i muzičkih preferencija.

Postupak prikupljanja podataka tekao je tako što su ispitanicima puštane po dvije pjesme koje su predstavljale svaki od 15 ispitivanih muzičkih žanrova. Nakon toga ispitanici su na skali od 1 do 5 procjenjivali koliko često slušaju tu vrstu muzike, pri čemu su u instrumentu imali uvid u to koji muzički žanr procjenjuju i izvođače i nazive pjesama koje su slušali.

Korišteni statistički postupak jeste Spirmanov koeficijent korelacije.

REZULTATI

Na osnovu dobijenih rezultata, koji su prikazani u Tabeli 1, može se zaključiti da postoji statistički značajna povezanost između pojedinih osobina ličnosti i muzičkih

preferencija. Impulsivno traženje senzacija korelira sa heavy-metal ($r = -0,158$, $p < 0,05$), punk ($r = -0,164$, $p < 0,05$), duhovnom ($r = 0,189$, $p < 0,01$), etno ($r = 0,154$, $p < 0,05$), hip-hop ($r = -0,143$, $p < 0,05$) i reggae muzikom ($r = -0,169$, $p < 0,05$).

Tabela 1: Koeficijenti korelacija između muzičkih žanrova i osobina ličnosti

Muzički žanrovi	Traženje senzacija		neuroticizam		agresivnost		aktivitet		socijalnost	
	r	p	r	p	r	p	r	p	r	p
Blues	-0,045	0,530	0,046	0,523	-0,033	0,650	-0,247	0,001	-0,212	0,003
Elektronska muzika	-0,131	0,067	0,013	0,852	-0,086	0,234	-0,036	0,620	-0,070	0,326
Heavy-metal/hardrock	-0,158	0,027	0,082	0,257	-0,070	0,331	-0,085	0,239	-0,233	0,001
Punk/hardcore/grunge	-0,164	0,022	0,002	0,983	-0,015	0,838	-0,111	0,123	-0,121	0,091
Jazz	-0,069	0,337	0,053	0,459	-0,010	0,886	-0,183	0,010	-0,104	0,144
Klasična muzika	-0,015	0,830	-0,067	0,349	0,053	0,467	-0,167	0,020	-0,124	0,082
Rock	-0,082	0,251	0,103	0,152	-0,019	0,790	-0,073	0,311	-0,080	0,262
Funk/soul	-0,097	0,177	-0,046	0,519	-0,111	0,123	-0,142	0,047	-0,051	0,479
Starogradska muzika i strarija narodna muzika	-0,038	0,598	-0,025	0,728	-0,004	0,951	0,033	0,644	0,079	0,269
Duhovna muzika	0,184	0,010	-0,096	0,184	0,134	0,064	-0,128	0,076	0,105	0,144
Turbo folk	0,007	0,927	-0,176	0,014	-0,066	0,359	0,094	0,190	0,091	0,203
Etno muzika	0,154	0,031	-0,006	0,937	0,069	0,343	-0,082	0,252	0,041	0,564
Hip-hop	-0,143	0,045	-0,117	0,103	-0,066	0,360	0,119	0,097	-0,085	0,237
Pop muzika	0,079	0,274	-0,146	0,042	-0,012	0,868	0,039	0,585	0,136	0,057
Reggae	-0,169	0,018	0,016	0,820	0,037	0,611	-0,073	0,308	-0,118	0,099

Neuroticizam je povezan sa turbo folk ($r = -0,176$, $p < 0,05$) i pop muzikom ($r = -0,146$, $p < 0,05$). Aktivitet je u korelaciji sa blues ($r = -0,247$, $p < 0,01$), jazz ($r = -0,183$, $p < 0,01$), klasičnom ($r = -0,167$, $p < 0,05$) i funk muzikom ($r = -0,142$, $p < 0,05$). Socijabilnost korelira sa blues ($r = -0,212$, $p < 0,05$) i heavy-metal muzičkim žanrovima ($r = -0,233$, $p < 0,01$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Kako je povezanost između traženja uzbuđenja i slušanja hardrock muzike već potvrđena rezultatima prethodnih istraživanja, ovakav rezultat bio je očekivan. Povezanost hip-hop i reggae muzike s traženjem senzacija moguće je objasniti buntovništvom i težnjom da se bude drukčiji, što je u osnovi sadržaja tih muzičkih žanrova. Poznato je da je hip-hop muzika nastala u američkim crnačkim getima, te da su sadržaji pjesama obojeni nasiljem, ali i željom za socijalnom pravdom. S druge strane, reggae muzika promoviše slobodu, jednakost i ljubav, dakle isto kao i hip-hop muzika, samo na manje „nasilan” način. I jedan i drugi su u kategoriji ritmičnih muzičkih žanrova, te osobama koje imaju potrebu za traženjem senzacija omogućavaju optimalan nivo pobuđenosti. Osobe za koje nije karakteristična sklonost ka traženju afektivnih uzbuđenja preferiraju etno i duhovnu muziku.

Ispitanici za koje je karakterističan povišen neuroticizam češće slušaju turbo folk i pop muziku, što je u skladu s rezultatima prethodnih istraživanja. Kako su za turbo-folk i pop-muziku karakteristične jake i intenzivne emocije i jednostavnost, emocionalno nestabilniji pojedinci osjetljiviji su na tu vrstu muzike, te je koriste sa svrhom emocionalne regulacije i regulacije raspoloženja.

Oni koji imaju povišenu dimenziju aktiviteta (potreba za generalnom aktivnošću) češće preferiraju blues, jazz, funk i klasičnu muziku. S obzirom na to da su u pitanju složeniji muzički žanrovi, osobama s potrebom za aktivnošću ta muzika omogućuje optimalan nivo pobuđenosti, što je karakteristika i osoba s visokom inteligencijom.

Socijabilniji ispitanici češće slušaju blues i heavy-metal. Kako se dimenzija socijabilnosti često dovodi u vezu sa ekstraverzijom i taj rezultat je u skladu s rezultatima prethodnih istraživanja. Ekstraverti koriste muziku za podsticanje pobuđenosti i preferiraju energičnu muziku, što je odlika heavy-metal muzičkog žanra, s jedne strane,

dok im sa druge strane odgovara kontinuirana improvizacija blues muzike koja se dovodi u vezu s visokim nivoom pobuđenosti.

Kako je provedeno istraživanje imalo više preliminarni karakter, s ciljem provjere metrijskih karakteristika modifikovane skale, te postupka ispitivanja muzičkih preferencija na prostorima BiH, mogući razlog izostanka povezanosti između velikog broja muzičkih žanrova i osobina ličnosti jeste u veličini odabranog uzorka, ali i u strukturi, s obzirom na to da su uzorak sačinjavali samo studenti. Ograničenje istraživanja jeste i u tome što su muzički žanrovi predstavljeni sa dvije pjesme, što je nedovoljno za sticanje detaljnijeg uvida u muzičke preferencije, pri čemu bi u narednim istraživanjima trebalo uključiti više primjera za svaki muzički žanr i povećati raspon skala procjene kako bi se više istakao varijabilitet preferencija koji je primjenom skale od 1 do 5 u ovom istraživanju dosta sužen.

Dobijeni rezultati u cjelini pokazuju da ne postoje značajne razlike u osobinama ličnosti i muzičkim preferencijama između američke i naše poluacije mladih, jer se rezultati ovog istraživanja dobrim dijelom podudaraju sa prethodno provedenim istraživanjima. S obzirom na to da ispitivanje muzičkih preferncija nije bilo predmet istraživanja na prostorima BiH, ovo istraživanje može biti podsticaj za dalja ispitivanja u ovoj oblasti.

LITERATURA

- Nešić, V. (2003). *Muzika, čovek i društvo*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Radoš, K. (2010). *Psihologija muzike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mitrović, D., Smederevac, S., Grujičić, S., Čolović, P. (2006). Toploški pristup rizičnom ponašanju adolescenata. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, 1*, 264–278.
- Rentfrow, P. J., Glosing, S. D., (2003). The Structure and Personality Correlates of Music Preferences. *Journal of Personality and Social Psychology, 6*, 1236–1256.
- Reić Ercegovac, I., Dobrota, S. (2011). Povezanost između glazbenih preferencija, sociodemografskih značajki i osobina ličnosti iz petofaktorskog modela. *Psihologijske teme, 20*, 47–66.

LATENTNA STRUKTURA NACIONALNOG IDENTITETA STUDENATA

Đorđe Petronić¹

Filozofski Fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Odsjek za psihologiju

Predmet istraživanja definisan je kao ispitivanje latentne strukture nacionalnog identiteta studenata. Nacionalni identitet podrazumjeva lični osjećaj pripadnosti naciji. Pripadnici jedne nacije dijele određene karakteristike i norme ponašanja, odgovornosti prema ostalim pripadnicima i odgovornosti za djela pripadnika iste nacije.

Cilj istraživanja jeste da se faktorskom analizom rezultata koji su dobijeni na skali za ispitivanje nacionalnog identiteta utvrde latentne dimenzije nacionalnog identiteta studenata. Uzorak istraživanja činilo je 150 ispitanika, studenata Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Nacionalni identitet mjereno je skalom nacionalnog identiteta (Čorokalo i Kamenov, 1998), koju čini 27 tvrdnji.

Pomoću Bartleovog testa (Bartlett's Test of Sphericity = 1966,118, Sig. = ,000) ustanovljeno je da ima smisla primjenjivati metodu glavnih komponenti, a vrijednost KMO iznosi 0,881. Izdvojeno je 6 faktora koji objašnjavaju 63,52% ukupne varijanse i dva faktora drugog reda, koji objašnjavaju 55,93% ukupne varijanse.

Na osnovu dobijenih rezultata u cjelini, moguće je izvesti generalni zaključak da ispitanici u latentnom prostoru drže do svoje nacionalne pripadnosti kao bitnog segmenta života, smatraju da ona podrazumijeva povezanost i požrtvovanost, te da je treba njegovati već od ranog uzrasta.

Ključne reči: nacionalni identitet, latentna struktura

¹ patrona123@gmail.com

POJMOVNA OBJAŠNJENJA

Nacionalni identitet jeste višedimenzionalan pojam koji čine više uzajamno povezanih komponenti – etnička, teritorijalna, kulturna, ekonomska i pravno-politička, koje predstavljaju spone solidarnosti među pripadnicima u okviru etničke zajednice, ujedinjenih zajedničkim osjećanjima, motivima i tradicijom (Smith, 1998).

Mihić ističe da je nacionalni identitet izraz simboličko-kognitivne i emocionalne vezanosti građana za njihovu državu, koji je definisan kao svijest o pripadnosti određenoj nacionalnoj grupi, što uključuje postojanje zajedničkih vjerovanja, vrijednosti i ciljeva. Isti autor navodi Šiberovu definiciju nacionalnog identiteta, koji se može definisati kao osjećaj pripadnosti određenoj grupi, stečen procesom socijalizacije i kroz koji se prima jezik, tradicija i kultura nacionalne grupe, pri čemu se pojedinac poistovjećuje s grupom i njenim vrijednostima i interesima (Mihić, 2009).

Nacionalni identitet jedan je od socijalnih identiteta koji su posebno važni sa stanovišta psihologije pojedinca, pri čemu je socijalni identitet definisan kao saznanje pojedinca da pripada grupi, kao i emotivni i vrijednosni značaj koji pojedinac pridaje grupnoj pripadnosti (Hogg & Abrams, 1988).

Kao samosvijest, nacionalni identitet istorijski nastaje, razvija se i ispoljava u procesima kulturnog razvoja i obuhvata cjelovite sisteme kulturnih vrijednosti. Proces uspostavljanja i razvoja nacionalnog identiteta pretpostavlja stalno preispitivanje kulturnih vrijednosti, te je zato često aktuelan sukob tradicije i savremenih strujanja.

Nacionalni identitet kao izraz kolektivnog samoodređenja omogućava pojedincu i razvoj ličnog identiteta, pri čemu se formuliše jedinstveno osjećanje ličnosti i njen odnos prema određenoj naciji, kao i svijetu koji ga okružuje (Bazić, 2011).

Nacionalni identitet nije ideološki određen, ali povećava političku aktivnost osobe, jer su osobe s jakim grupnim identitetom podložnije konformiranju grupnim normama, što je posebno uočljivo na našim prostorima, uslijed velikih promijena koje su se desile u prethodnih dvadeset godina, a u osnovi kojih su bila ratna dešavanja između pripadnika različitih nacija.

Postoje četiri osnovna značenja nacionalnog identiteta: 1) Značenje u vezi s jezikom, pismom i vjerom; 2) Značenje kroz isto istorijsko porijeklo, odnosno rođenje na određenoj teritoriji, zajedničku familiju, porodicu; 3) Državna obilježja: državljanstvo,

zajednički politički interesi, ali i svijest o postojanju nacija koje su drugačije, te skup osobina ličnosti koji je identičan za pripadnike određene nacije; 4) Kulturna obilježja: zajednička javna i folklorna kultura, mitovi i legende (Milošević Đorđević, 2011).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja definisan je kao ispitivanje latentne strukture nacionalnog identiteta studenata, dok je cilj istraživanja da se faktorskom analizom rezultata utvrde latentne dimenzije koje stoje u osnovi ovog konstrukta. Uzorak na kojem je sprovedeno istraživanje sastojao se od 150 studenata Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Uzorak je slučajan i prigodan. Od postupaka za obradu podataka korištena je faktorska analiza, i to analiza glavnih komponenti, pomoću koje je veći broj manifestnih sveden na manji broj latentnih faktora. Kao kriterij za zadržavanje, odnosno odbacivanje broja glavnih komponenti korišten je Kaizerov kriterij, prema kojem se zadržavaju samo one komponente koje imaju karakteristične korijene veće od 1. Primjenjena je skala nacionalnog identiteta (Čorokalo i Kamenov, 1998) Likertovog tipa, raspona od 1 do 5. Sastoji se od 27 tvrdnji. Autori navode koeficijent pouzdanosti 0,80, a koeficijent pouzdanosti u ovom istraživanju jeste 0,839.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na osnovu Bartletovog testa (Bartlett's Test of Sphericity = 1966,118, Sig. = ,000) testirano je da li ima smisla primjenjivati analizu glavnih komponentata, a dobijena vrijednost KMO = 0,881, koja je veća od 0,80, upućuje na zaključak da je moguće raditi analizu glavnih komponenti. Faktorskom analizom izdvojeno je 6 faktora prvog reda koji zadovoljavaju Kaizerov kriterij za zadržavanje izdvojenih komponenti. U Tabeli 1 prikazani su pojedinačni faktori i stavke koje im pripadaju.

Tabela 1. Identifikovani faktori prvog reda i stavke koje im pripadaju

Faktor 1: Nacionalna pripadnost, simbol povezanosti, požrtvovanosti i ponosa (34,41% varijanse)	
Izuzetno mi je važna pripadnost mojoj naciji.	0,793
Čovjek bez jasnog osjećaja nacionalne pripadnosti je čovjek bez identiteta.	0,768
Osjećaj nacionalne pripadnosti čini me cjelovitom osobom.	0,764
Osjećaj vezanosti za vlastiti narod i naciju je jedan od najljepših osjećaja koje pojedinac može imati.	0,761
Svaka nacija bi trebala njegovati svoje nacionalne ideale.	0,760
Smatram da sam vrlo svjestan pripadnosti vlastitoj naciji.	0,715
Pripadnici istoga naroda i nacionalnosti trebali bi se uvijek držati zajedno.	0,687
Gdje god da živim isticao bih svoju nacionalnu pripadnost.	0,681
Svaki put kad čujem našu nacionalnu himnu osjetim ponos.	0,673
Bez osjećaja svoje nacionalne pripadnosti bio bih siromašan.	0,666
Spreman sam dati život za svoj narod i naciju.	0,662
Djecu treba učiti da vole svoju naciju.	0,643
Ponosim se istorijom svoga naroda.	0,577
Faktor 2: Kosmopolizam (9,11% varijanse)	
Volio bih živjeti kao stanovnik svijeta, a ne kao stanovnik samo jedne države.	0,809
Smatram se prije svega građaninom svijeta.	0,742
Ja sam kao prvo pripadnik čovječanstva, a tek onda svoje nacije.	0,598
Čovječanstvo predstavlja jedinu pravu ljudsku zajednicu: zato je svaka podjela na nacije štetna i besmislena.	0,579
Isticanje nacionalnih obilježija odraz je primitivizma.	0,463
Faktor 3: Svjest o nacionalnoj kulturnoj baštini (7,63% varijanse)	
Osjećam se vrijednim zbog bogate kulture svoga naroda.	0,810
Djeci bi od malena trebalo usađivati nacionalni duh.	0,710
Moja nacionalnost mi je sasvim nebitna.	-0,614
Faktor 4: Orijentacija ka svojoj naspram tuđim nacijama (4,54 % varijanse)	
Ljudi koji ne vole svoj narod i naciju zaslužuju prezir.	0,794
Dobar pripadnik moje nacije ne bi se smio družiti s našim neprijateljima.	0,791
Faktor 5: Favorizovanje vlastite nacije (4,22% varijanse)	
Iako je moj narod malobrojan, u njemu je puno više sposobnih ljudi nego u drugim nacijama.	0,754
U svim istorijskim sukobima sa drugim nacijama moj je narod uvijek bio u pravu.	0,701
Faktor 6: Individualizam naspram kolektivizma (3,98% varijanse)	
Lojalnost vlastitoj naciji je važnija od lojalnosti samom sebi.	0,657
Ne osjećam pripadnost samo jednoj naciji.	0,593

S obzirom na to da je izdvojeno 6 faktora prvog reda, urađena je faktorska analiza faktora drugog reda. Identifikovana su dva faktora koji zajedno objašnjavaju 55,93% varijanse. Pojedinačni faktori drugog reda i njihov sadržaj prikazan je u Tabeli 2. Na

osnovu dobijenih rezultata, može se zaključiti da ispitanici imaju pozitivan odnos prema svojoj nacionalnoj opredjeljenosti, a negativan prema kozmopolizmu, na što ukazuje negativan predznak korelacije. Korelacije na svim faktorima prvog reda, a u okviru drugog izdvojenog faktora drugog reda pozitivne su, te se može zaključiti da ispitanici izražavaju osjećaj pripadanja svojoj naciji, te istu favorizuju.

Tabela 2. Identifikovani faktori drugog reda i stavke koje im pripadaju

Faktor 1: Nacionalna opredjeljenost naspram kozmopolizma (36,66% varijanse)	
Svjest o nacionalnoj kulturnoj baštini	0,811
Nacionalna pripadnost, simbol povezanosti, poštovanosti i ponosa	0,761
Kozmopolizam	-0,620
Faktor 2: Izdvajanje vlastite nacije iz konteksta drugih nacija (19,28% varijanse)	
Individualizam naspram kolektivizma	0,804
Favorizovanje vlastite nacije	0,574
Orijentacija ka svojoj naspram tuđim nacijama	0,528

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Na osnovu analize faktora prvog reda, moguće je zaključiti da ispitanici smatraju da je pripadanje naciji nešto što je pozitivno i da za sebe veže plemenita osjećanja, kao što su poštovanost, ponos, pripadanje. Smatraju, takođe, da njihova nacija ima bogatu kulturnu baštinu vrijednu poštovanja. S druge strane, ispoljavaju osjećanja pacifizma, tolerancije prema drugim nacijama, smatraju da ljude ne treba da primarno karakteriše pripadnost određenoj naciji, nego pripadnost ljudskom rodu uopšte – dakle, izražavaju svoj kozmopolitski stav.

Međutim, rezultati faktorske analize drugog reda ukazuju na to da ispitanici, ipak, smatraju da je osjećaj pripadanja naciji bitniji i važniji od osjećaja pripadanja čovječanstvu, što je, vjerovatno, posljedica aktuelnih dešavanja na našim prostorima u poslednjih dvadesetak godina, pri čemu se isticanje spostvene nacije smatra društveno poželjnim. Takođe, imaju pozitivan odnos prema razlikama koje postoje između nacije kojoj pripadaju i drugih nacija, dakle veoma izraženu dimenziju nacionalnog identiteta.

Na osnovu dobijenih rezultata u cjelini, moguće je izvesti generalni zaključak, a to je da ispitanici u latentnom prostoru drže do svoje nacionalne pripadnosti kao bitnog

segmenta života, smatraju da ona podrazumijeva povezanost i požrtvovanost, te da je treba njegovati već od ranog uzrasta.

LITERATURA

- Bazić, J. (2011). Nacionalni identitet u procesu političke socijalizacije, *Srpska politička misao*, 4, 335–354.
- Hogg, M., Abrams, D. (1988). *Social Identifications*, Routledge, London and New York.
- Mihić, V. (2009). Da li smo Evropljani? Povezanost i korelati evropskog i nacionalnog identiteta, *Psihologija* 2, 203–217.
- Milošević Đorđević, J. (2011). Oblici operacionalizacije nacionalnog identiteta, *Srpska politička misao*, 3, 11–23.
- Smith, A. (1998). Nacionalni identitet. Beograd: Biblioteka XXI vek.

RELACIJE IZMEĐU OSOBINA LIČNOSTI I INTERPERSONALNE ORIJENTACIJE STUDENATA

Snežana Živković¹, Olja Kočalo

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet Pale

Predmet istraživanja jeste utvrđivanje relacija između osobina ličnosti i interpersonalne orijentacije. Istraživanje je sprovedeno sa svrhom da se ispituju osobine ličnosti kao psihološki izvori interpersonalne orijentacije studenata. Istraživanje je sprovedeno na Uzorak je činilo 110 studenta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Za ispitivanje osobina ličnosti korišten je upitnik traženja senzacija (Zakerman, 2002). Za ispitivanje interpersonalne orijentacije korištena je skala interpersonalne orijentacije (Bezinović, 2002). Skala se sastoji od dva faktora – pozitivne (filantropske) orijentacije i negativne (mizantropske) orijentacije. Za utvrđivanje razlika među ispitanicima u odnosu na osobine ličnosti i interpersonalnu orijentaciju korišten je Hi-kvadrat test. Na osnovu rezultata može se zaključiti da su statistički značajne razlike između ispitanika identifikovane u odnosu na filantropsku orijentaciju i neuroticizam ($Hi\text{-kvadrat} = 6,364, df = 1, p = 0,012$) i socijabilnost ($Hi\text{-kvadrat} = 6,364, df = 1, p = 0,012$). Statistički značajne razlike između ispitanika identifikovane su u odnosu na mizantropsku orijentaciju i neuroticizam ($Hi\text{-kvadrat} = 19,652, df = 1, p = 0,000$), agresivnost ($Hi\text{-kvadrat} = 7,187, df = 1, p = 0,007$) i socijabilnost ($Hi\text{-kvadrat} = 4,495, df = 1, p = 0,034$). Iako su dobijene statistički značajne razlike između tih osobina ličnosti i interpersonalne orijentacije, rezultate je poželjno ispitati i na većem uzorku.

Ključne reči: osobine ličnosti, interpersonalna orijentacija

¹ snekili2009@hotmail.com

TEORIJSKI UVOD

Interpersonalna orijentacija odnosi se na stavove osobe prema generalizovanim drugima, a riječ je o orijentaciji prema ljudima, od ljudi i protiv ljudi. Tako je i Karen Hornaj razvrstala deset neurotičnih potreba u tri grupe: 1) *kretanje ka ljudima* (na primjer, potreba za ljubavlju); 2) *kretanje od ljudi* (kao potreba za nezavisnošću) i 3) *kretanje protiv ljudi* (potreba za moći). Interpersonalna orijentacija najviše je određena prirodom odnosa djece i mladih sa značajnim drugima. Pojam o sebi razvija se u odnosima s drugima tokom cijelog života, pa su interpersonalni odnosi nužni za uspješan razvoj pojma o sebi. Tice i Baumeister (2001) daju još veću važnost interpersonalnim odnosima za samopoimanje osobe, naglašavajući kako je zapravo razvoj, korištenje, mijenjanje i održavanje samopoimanja u funkciji povezivanja pojedinca s drugim pripadnicima njegove vrste.

Mizantropija je mržnja prema ljudima; negativno moralno vrednovanje ljudi kao polazište moralnog držanja. Filantropizam je propovjedanje o dobroj ljudskoj prirodi, koja podrazumijeva samilost i ljubav prema bližnjem i čovječanstvu, a prema životu stav vedrine i optimizma. Interpersonalna orijentacija bazira se na Sullivanovoj interpersonalnoj teoriji razvoja prema kojoj se paralelno s razvojem samopoimanja razvija i interpersonalna orijentacija. Oba konstrukta određena su odnosom osoba prema njima značajnim osobama.

Usmjeravajući istraživačku pažnju na razumijevanje prirode i determinanti razvoja bazičnih dimenzija ličnosti, Marvin Zakerman razvio je biološki zasnovan model osnovnih dimenzija ličnosti, poznat kao Alternativni petofaktorski model. Model je zasnovan na analizi faktorskih modela ličnosti, teoriji temperamenta i psiho-bioloških istraživanja koja povezuju crte ličnosti s biološkim osnovama. Dimenzije Alternativnog petofaktorskog modela Zakermana i Kalmana (Zuckerman et al., 1993) jesu aktivitet, agresivnost, impulsivno traženje senzacija, anksioznost/neuroticizam i socijabilnost. Svaka od dimenzija posjeduje specifične manifestacije na planu ponašanja, osnovu u vidu procesa uslovljavanja, kao i fiziološku, biohemijsku, neurološku i genetsku osnovu.

Dimenzije alternativnog petofaktorskog modela ličnosti jesu:

AKTIVITET (ACT) – obuhvata potrebu za opštom aktivnošću, nestrpljivost i uznemirenost u situacijama u kojima ne postoji mogućnost da se potreba manifestuje, kao i sklonost ka izazovnim i teškim aktivnostima koje zahtijevaju ulaganje energije i truda.

AGRESIVNOST–HOSTILNOST (Agg-Host) – obuhvata tendenciju ka verbalnoj agresivnosti, uvredljivo, neobazrivo ili antisocijalno ponašanje, zluradost i netrpeljivost prema drugima.

IMPULSIVNO TRAŽENJE SENZACIJA (ImpSS) – obuhvata sklonost ka uzbuđenju i nepredvidivim situacijama, potrebu za stalnim promjenama i novinama, kao i tendenciju ka impulsivnom ponašanju uz umanjenu sposobnost planiranja akcija.

NEUROTICIZAM–ANKSIOZNOST (N-Anx) – odnosi se na emocionalnu uznemirenost, konstantnu napetost, zabrinutost, opsesivnu neodlučnost i osjetljivost na kritiku svake vrste.

SOCIJABILNOST (Sy) – odnosi se na uživanje u zabavama i velikom broju prijatelja, ali i na netoleranciju prema drugima, na socijalnu izolaciju kod ekstraverata i sklonost ka usamljeničkim aktivnostima kod introvertnih subjekata.

PROBLEM ISTRAŽIVANJA I METODOLOGIJA

Problem istraživanja odnosi se na ispitivanje relacija između osobina ličnosti i interpersonalne orijentacije. Cilj istraživanja jeste ispitivanje osobina ličnosti kao psiholoških izvora interpersonalne orijentacije studenata. Kako je interpersonalna orijentacija najviše određena prirodom odnosa djece i mladih sa značajnim drugima, a taj odnos sa značajnim drugima nesumnjivo je bitan i u formiranju ličnosti pojedinca, mogu se očekivati određene relacije između osobina ličnosti i interpersonalne orijentacije. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 110 studenata Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Za ispitivanje osobina ličnosti korišten je upitnik traženja senzacija (Zakerman, 2002), koji sadrži pet dimenzija ličnosti: impulsivno traženje senzacija, neuroticizam, agresivnost, aktivitet i socijabilnost. Za ispitivanje interpersonalne orijentacije korištena je skala interpersonalne orijentacije (Bezinović, 2002). Skala se sastoji od dva faktora –

pozitivne (filantropske) orijentacije i negativne (mizantropske) orijentacije. Pouzdanost za skalu filantropske orijentacije iznosi $\alpha = 0,88$, a za skalu mizantropske orijentacije $\alpha = 0,83$. Za utvrđivanje razlika među ispitanicima u odnosu na osobine ličnosti i interpersonalnu orijentaciju korišten je Hi-kvadrat test.

REZULTATI

Rezultati istraživanja prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. Osobine ličnosti iz Alternativnog petofaktorskog modela i interpersonalna orijentacija

ALTERNATIVNI PETOFAKTORSKI MODEL	INTERPERSONALNA ORIJENTACIJA	
	FILANTROPSKA ORIJENTACIJA	MIZANTROPSKA ORIJENTACIJA
IMPULSIVNO TRAŽENJE SENZACIJA	Hi-kvadrat: 1,878, df = 1, p = 0,171	Hi-kvadrat: 3,638, df = 1, p = 0,056
NEUROTICIZAM	Hi-kvadrat: 6,364, df = 1, p = 0,012	Hi-kvadrat: 19,652, df = 1, p = 0,000
AGRESIVNOST	Hi-kvadrat: 0,100, df = 1, p = 0,752	Hi-kvadrat: 7,187, df = 1, p = 0,007
AKTIVITET	Hi-kvadrat: 0,017, df = 1, p = 0,896	Hi-kvadrat: 2,058, df = 1, p = 0,151
SOCIJABILNOST	Hi-kvadrat: 6,364, df = 1, p = 0,012	Hi-kvadrat: 4,495, df = 1, p = 0,034

Na osnovu dobijenih rezultata, može se zaključiti da su statistički značajne razlike između ispitanika identifikovane u odnosu na filantropsku orijentaciju i neuroticizam (Hi-kvadrat = 6,364, df = 1, p = 0,012) i socijabilnost (Hi-kvadrat = 6,364, df = 1, p = 0,012). Statistički značajne razlike između ispitanika identifikovane su u odnosu na mizantropsku orijentaciju i neuroticizam (Hi-kvadrat = 19,652, df = 1, p = 0,000), agresivnost (Hi-kvadrat = 7,187, df = 1, p = 0,007) i socijabilnost (Hi-kvadrat = 4,495, df = 1, p = 0,034). Iako su dobijene statistički značajne razlike između tih osobina ličnosti i interpersonalne orijentacije, rezultate je poželjno ispitati i na većem uzorku.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Rezultat našeg istraživanja ukazuju na to da ispitanici s povišenim neuroticizmom imaju nisku mizantropsku, ali i filantropsku orijentaciju, što bi se moglo objasniti time da njihova emocionalna nestabilnost, napetost, zabrinutost, strašljivost i osjetljivost na kritiku utiče na skromnu filantropsku orijentaciju, ali koja, ipak, ne ide u smjeru otvorene mizantropije.

Ispitanici s povišenom agresijom imaju i povišenu mizantropsku orijentaciju, što je očekivano, s obzirom da agresivnost podrazumijeva verbalnu agresivnost, grubo, neobazrivo ponašanje, zluradost, osvetoljubivost i nestrpljivost.

Ispitanici s sniženom socijabilnošću imaju sniženu filantropsku orijentaciju, ali povišenu mizantropsku orijentaciju, što se može objasniti time da socijabilnost podrazumijeva orijentaciju ka ljudima, sklonost druženju i zabavama i nisku toleranciju na izolaciju.

Takođe, u ovom istraživanju nisu utvrđene relacije između interpersonalne orijentacije i dimenzija ličnosti kao što su impulsivno traženje senzacija i aktivitet.

LITERATURA

Forko, M. Lotar, M. (2012). Izlaganje adolescenata riziku na nagovor vršnjaka – važnost percepcije sebe i drugih. Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacioni centar, Odsjek za poremećaje u ponašanju.

Obradović, B. (2012). Traženje senzacija i složenost stimulusnog polja kao činioci kognitivne efikasnosti. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.

Vukobrat, S. Mitrović, D. (2008). Osobine ličnosti i ponašanje vozača u saobraćaju. *Primenjena psihologija, Vol. 2 (1)*, 25-42

THE PRESENCE OF SUICIDAL IDEATION DUE TO PERCEIVED ANOMIE AND LIFE SATISFACTION

Dijana Sulejmanovic¹

University of Banja Luka, Faculty of Philosophy

Jonathan Spychala

University of Lorraine, Faculty of Psychology, France

The aim of this study was to examine the predictability of perceived anomie in society and satisfaction with life in relation to the presence of suicidal ideation. The study sample included 252 men and women from general population aged from 18 to 40 years. The following instruments were used: The Srole's Anomie Scale, The Satisfaction with Life Scale (SWLS) and The Positive and Negative Suicide Ideation (PANSI) inventory with added questions about sociodemographic characteristics. Data were tested by two-factor univariate analysis of variance and multiple regression analysis. The results suggest that perceived anomie in society and satisfaction with life have a significant influence on the presence of suicidal ideation ($F(2) = 49.196, p < .001$). As well as perceived anomie has a positive correlation with suicidal ideation, higher life satisfaction is indicated as a predictor of lower presence of suicidal ideation. These results can be explained by the impact of the global economic crisis on the perception of personal satisfaction and mental health. The importance of the social stability for an individual's functioning is in line with the concepts of Durkheim's psychosocial theory of suicide.

Key words: suicidal ideation, anomie, life satisfaction, suicidality

¹ dijanas_87@yahoo.com

INTRODUCTION

Suicidality is conceptualized as a continuum of the thoughts and the behaviours ranging from suicidal ideation to completed suicide (Wiklander 2012). Previous research has identified suicidal ideation as important risk factor for suicidal behaviours (Arria et al 2009) and for adolescent suicide attempts (Spirito & Overholser 2003).

Rapid changes in society such as global economy crisis might have a serious effects on a mental health of people. Émile Durkheim (1951) coined the term anomie to refer a state of normlessness or lack of social regulation in modern society as one condition that promotes higher rates of suicide. It is a state of mind, a subjective condition that exists in persons that live in anomic conditions, and relates to the breakdown of the individual's sense of attachment to society (MacIver 1950). Anomie occurs when there is a disassociation between valued cultural ends and legitimate social means to achieve those goals.

Life satisfaction is also associated with psychological functioning and mental health.

According to Diener et al (1985), Shin and Johnson defined life satisfaction as a global assessment of a person's quality of life due to his chosen criteria. Since the global economic crisis has left long-lasting negative effects such as unemployment, insecure working conditions and anomie, general life satisfaction can be seen as a possible protective factor in relation to the presence of suicidal ideation.

The aim of this research is to examine the predictive value of perceived anomie and life satisfaction according to the presence of suicidal ideation.

METHODS

In total, 126 men and 126 women from general population participated in the study (N=252). The participants were high-educated, aged from 18 to 40 years (M=29.18, SD=6.72). In the sample, 51.2% of them were employed and 48.6% were unemployed

and/or students. All subjects were assured of the anonymity and confidentiality of the answers they provided. Questionnaires were available online and participants needed about 15 minutes to answer.

The Srole's Anomie Scale (Srole 1956) includes 5 items (e.g. These days a person doesn't really know on whom he/she can rely) as such as The Satisfaction with Life Scale - SWLS (Diener et al 1985) which contains items about general satisfaction with life (e.g. The conditions of my life are excellent). The Positive and Negative Suicide Ideation - PANSI (Osman et al 1998) measure the suicidal ideation during last two weeks. The PANSI includes 14 items and two dimensions: positive suicidal ideation (6 items, e.g. Life is worth living) and negative suicide ideation (8 items, e.g. Your problems have been so overwhelming that suicide seems as the only option for you).

All items were ranked on a 5-point scale and the final score represented the sum of all scores. Items from positive suicidal ideation subscale were reverse counted and higher scores on the scales indicated on the higher presence of variable.

RESULTS

In this study, participants were shown a moderate perceived anomie ($M=15.81$, $SD=3.77$), and life satisfaction ($M=16.57$, $SD=4.15$) and a low presence of suicidal ideation ($M=28.36$, $SD=8.25$).

Table 1. *The coefficient of multiple regression analysis*

R	R ²	Df	F	p
.532	.283	2	49.196	.000

Regression analysis was used to predict the value of perceived anomie and life satisfaction as predictors of presence of suicidal ideation (Table 1) and correlations were significant (Table 2).

Table 2. Correlation between the predictive variables and the presence of suicidal ideation

Variables	R	P
perceived anomie	.342	.000
life satisfaction	-.461	.000

Differences in the presence of suicidal ideation between women (M=28.78, SD=9.30) and with men (M=27.93, SD=7.05) were not significant (F(1)=.666, p=.415). The differences in suicidal ideation between employed and unemployed participants were significant (F(2)=5.33, p=0.05) and employed participants have a lower scores on the PANSI scale (M=27.26, SD=7.68) compared with unemployed (M=31.60, SD=9.89) and students (M=28.02, SD=7.44).

DISCUSSION

Suicide is a mind drama in which a person says "Enough!" to psychological pain or "psychache", the negative emotions of guilt, loneliness, shame, abandonment (Moore & Goldner Vukov 2007). One of the most important risk factors of suicidality are suicidal ideation which is in the core of suicidal behaviour. The purpose of this study was to examine the predictability of factors such as perceived anomie in society and life satisfaction with regard to presence of suicidal ideation among high-educated men and women from general population aged between 18 and 40 years.

This study has shown that correlations between suicidal ideation and predictive factors such as perceived anomie and life satisfaction are significant. These results are not new and our findings concur with earlier studies that shown when social borders are weak, people do not limit their aspirations and desires what might lead into deviant behaviour (Durkheim 1951). Anomie is associated with difficulties of individual adaptation and the development of feelings of insecurity and relative deprivation (Orrù

1987). Thus, the most likely explanation of these findings is that concept of anomie is used to describe a state of lack of norms and social regulation in a society and also for explanation and understanding the impacts of rapid changes and inability to keep pace with them. It was shown that men and women with higher perceived anomie as well as lower satisfaction with life also have a higher suicidal ideation. These findings suggest that perceived anomie and life satisfaction are a predictive factor which can indicate the presence of suicidal ideation.

Finding that there is not a significant difference between men and women in presence of suicidal ideation was unexpected and suggests more research in this area, because it seems there is no difference in the initial suicidality. There is several possible explanation for this result. Men are noted to seek treatment less often but more likely use aggressive and lethal methods for committing suicide than women. Also, social and cultural roles, more impulsive nature of men and reinforcing stereotypes can also cause more stress and be manifested through suicidal behaviour.

Previous studies observed that the prevalence of suicide was higher for unemployed people. The ANOVA in this study showed also that unemployed have higher scores for suicidal ideation than the employed and these findings further support the idea of importance of satisfaction with life and the economic security for mental health.

Taken together, our results provide the support for predictivity of perceived anomie and life satisfaction for presence of suicidal ideation.

REFERENCES

- Arria, A. M. et al. (2009). Suicide ideation among college students: A multivariate analysis. *Archives of Suicide Research*, 13, 230-246.
- Diener, E. et al. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
- Durkheim, E. (1951). *Suicide*. London and New York: Routledge Classics.

- MacIver, R. M. (1950). *The rampants we guard* (4 ed.). New York: Macmillan.
- Moore, L. J., Goldner Vukov, M. (2007). Suicide: How to call a person back to life? *Psihijatrija danas*, 39, 197-212.
- Orrù, M. (1987). *Anomie, History and Meanings*, London: Allen & Unwin, Inc.
- Spirito, A. & Overholser, J. C. (2003). *Evaluating and Treating Adolescent Suicide Attempters*. San Diego: Elsevier.
- Wiklander, M (2012). *Attempted Suicide and Shame*. Stockholm: Karolinska Institutet.

SOCIAL DISTANCE OF KOSOVO ALBANIAN AND KOSOVO SERB ADOLESCENTS TOWARD DIFFERENT ETHNIC GROUPS IN KOSOVO

Hana Klimešová¹

Univerzita Karlova, Praha

Nebojša Petrović

Filozofski fakultet, Beograd

Almost a decade and a half after armed conflict, Kosovo has still been considered as existing conflict. Meanwhile, a whole new generation grown, and lived all their life in conflict conditions.

In this research, we want to pay attention to this generation, and point out the problem of intergroup relations, primarily social distance toward different groups who live in Kosovo. In order to obtain comparable data we used Bogardus scale of social distance. Data was collected on a convenient sample of 299 Albanians and 200 Serbs, both male and female, average age 17.24, from ethnically homogeneous towns, as well as from those living in or around the enclaves. The scale of social distance is operationalized by six relations towards the other: the other to live in one's country, to live in one's street, to work together, to be friends, a member of one's family to marry the other, to go into marriage with the other myself. We examined social distance between the 2 main ethnic groups (Serbs and Albanians), as well as their respective social distance towards minority groups living in Kosovo: Bosniaks, Gorani, Roma/Askhalia and Turks.

Results show very high level of social distance between young Serbs and Albanians that we can attribute to a very low level of trust among those groups. The social distance toward other, minority groups is a slightly lower, but still relatively high, in both groups.

Key words: social distance, Kosovo, Serbs, Albanians, conflict

¹ hana.klimes@gmail.com

In this research we deal with a problem of intergroup relations primarily between young Albanians and Serbs living in Kosovo. The intergroup relations are almost always disturbed after the period of conflict and violence (Fisher, 2000; Bar-Tal, 2011). Many protagonists and authors consider the conflict in Kosovo as one not finished yet, and ongoing negotiations between two sides support the view on still existing conflict. Its aspects can be seen not only in political debates, but also on the ground, in everyday's life of ordinary people. It is always interesting, and useful for conflict explanation and its prognosis, to examine what ordinary people think and feel about it. It could be even more important to examine young people – generation that should build future relationships.

In order to obtain comparable data we used one of the most common measures – Bogardus scale of social distance (Bogardus, 1925, 1933). Data was collected on a convenient sample of 299 Albanians and 200 Serbs, both male and female, average age 17.24.

Albanian sample consists of respondents from ethnically homogeneous towns, as well as from those living in areas around the enclaves. Serbs were recruited from Serbian enclaves south of river Ibar as well as from North Mitrovica. By choosing such sample we wanted to examine how level of contact could shape relations between groups, i.e. whether contact hypothesis work or not (Pettigrew, 1998; Pettigrew & Tropp, 2000).

Majority of our respondents were under five years old when the 1999 war broke out. Despite physical, i.e. territorial proximity with the other group they have lived all their lives in almost absolute separation from other. All their lives have been happening in the midst of political turmoil and strong disputes between the two ethnic groups.

The scale of social distance is operationalized by six relations towards the other: the other to live in one's country, to live in one's street, to work together, to be friends, a member of one's family to marry the other, to go into marriage with the other myself. We examined social distance between the 2 main ethnic groups (Serbs and Albanians), as well as their respective social distance towards minority groups living in Kosovo: Bosniaks, Gorani, Roma/Askhalia and Turks (all of the minority groups being predominantly Muslim).

Table 1. Percent (or number, N was 100 in each group/column) of acceptance “to live in my country”

N/%	KA ¹⁵ – MULTI ¹⁶	KA - MONO ¹⁷	KA – Mitro South	KS ¹⁸ - MULTI	KS – Mitro North
Albanians	-	-	-	13	8
Serbs	19	16	14	-	-
Bosniaks Muslims	60	70	66	16	34
Gorani	54	70	51	22	43
Roma Ashkalia	29	38	20	28	23
Turks	58	71	70	3	18

Results show very high level of social distance between young Serbs and Albanians. Only 16% of Albanians agree to accept Serbs to live in their country, and 12% in their street.

¹⁵ KA - Kosovo Albanians

¹⁶ “multi” – live near or in enclaves, very close to other group

¹⁷ „mono“ – live in monoethnic areas without any contact with other group

¹⁸ KS – Kosovo Serbs

Table 2. Percent (or number, N was 100 in each group/column) of acceptance “to live in my street”

N/%	KA – MULTI	KA - MONO	KA – Mitro South	KS - MULTI	KS – Mitro North
Albanians	-	-	-	5	7
Serbs	11	16	9	-	-
Bosniaks Muslims	54	60	62	15	34
Gorani	51	63	46	14	40
Roma Ashkalia	19	27	15	24	19
Turks	54	65	61	16	17

Marriage relations with Serbs accept only per 3%. But it is interesting that, oppositely from majority of similar previous research (e.g. Kuzmanović, 1994; Šiber, 1997; Puhalo, 2003), respondents accept more other group as colleagues (28%) and friends (23%).

Table 3. Percent (or number, N was 100 in each group/column) of acceptance “to be my friend”

N/%	KA – MULTI	KA - MONO	KA – Mitro South	KS - MULTI	KS – Mitro North
Albanians	-	-	-	16	11
Serbs	19	29	22	-	-
Bosniaks Muslims	67	67	68	19	38
Gorani	62	65	57	23	44
Roma Ashkalia	26	35	27	27	18
Turks	69	76	78	25	20

There is a mirror situation (Bronfenbrenner, 1961; Janoff-Bulman & Werther, 2008), with even less percentage of acceptance, in Serbian sub-sample. Only 10.5% of Serb respondents accept Albanians as citizens of their country, and only 6% as neighbors in their street. Albanians as colleagues and friends has been accepted by 13% of Serbs from our sample, and only 1,5-2% of respondents from this sample accept marriage with Albanians.

Table 4. Percent (or number, N was 100 in each group/column) of acceptance "I would marry someone from the other group"

N/%	KA – MULTI	KA - MONO	KA – Mitro South	KS - MULTI	KS – Mitro North
Albanians	-	-	-	2	2
Serbs	3	1	5	-	-
Bosniaks Muslims	22	12	16	4	6
Gorani	17	12	7	3	7
Roma Ashkalia	2	1	3	3	1
Turks	23	31	27	6	7

In all four cases, the same tendency has been obtained, that people who live in multiethnic milieus, show higher level of distance, than those who live without direct or indirect connection with the other nation. Although contact hypothesis postulates that contact will generally lead to reduction of different aspects of prejudices (Allport, 1954, Pettigrew, 1998), there are some moderate variables that could invert this relation. Theories of social identification and social comparison (Turner & Reynolds, 2010) suggest that in mixed environments, in periods of conflicts, fear can be produced, that leads to higher importance of your in-group identity and particularly to higher importance of clear borders between in-group and out-group, that leads to higher level of distance toward others.

However, to fully understand the meaning of data on friendship, we need to understand the cultural, religious, traditional dimensions of friendship per se. Given the importance of community and traditional values for Albanians, friendship might not be such a strong measure of social distance as we assume, more an expression of pragmatism. Also, data on mixed marriages is in line with situation in Kosovo during Yugoslav times. The distance toward minority groups is lower in both sub-samples, but still very high even in comparison with other research done in other post-conflict post-Yugoslav zones, e.g. Bosnia. Those distances are different and depend on many situational, cultural and religious factors.

REFERENCES

- Allport G.W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Bar-Tal, D. (2011). Introduction: Conflicts and social psychology. In Bar-Tal, D. (Ed.), *Intergroup conflicts and their resolution: Social psychological perspective* (pp.217-240). New York: Psychology Press
- Bogardus S. E. (1925), Measuring Social Distance, *Sociology and Social Research*, No 9 (March), p. 299-308
- Bogardus S. E. (1933), A Social Distance Scale, *Sociology and Social Research*, No 17, p. 265 – 271
- Bronfenbrenner, U. (1961). The Mirror-image in Soviet-American Relations, *Journal of Social Issues* , 17, 3
- Fisher, R. J. (2000). Intergroup Conflict. In: Deutsch, M. & Coleman, P.T. (eds.), *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice* San Francisco: Jossey-Bas Publishers, pp. 166-184.
- Janoff-Bulman, R., & Werther, A. (2008). The social psychology of respect: Implications for delegitimization and reconciliation. In A. Nadler, T. Malloy, & J. Fisher (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, pp. 145-170. NY: Oxford University Press.
- Kuzmanović, B. (1994) Socijalna distanca prema pojedinim nacijama. u: Lazić Mladen (ur.) *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Beograd: Filip Višnjić
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.

- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2000). Does intergroup contact reduce prejudice? Recent meta-analytic findings. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination: Social Psychological Perspectives* (pp. 93-114). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Puhalo, S. (2003). Etnička distanca građana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ. *Psihologija*, 36(2), 141-156.
- Turner, J. C. & Reynolds, K. J. (2010). The story of social identity. In T. Postmes & N. Branscombe (Eds). *Rediscovering Social Identity: Core Sources*. Psychology Press.
- Šiber, I. (1997). *War and the Change in Social Distance Toward the Ethnic Minorities in Croatia*, *Politička misao* 34 (5), 3-26.

PSIHOLOGIJA OBRAZOVANJA

POVEZANOST BAZIČNIH CRTA LIČNOSTI I MOTIVACIJE STUDENATA „NASTAVNIČKIH” FAKULTETA ZA POSAO NASTAVNIKA²

Olja Jovanović¹, Slaven Bogdanović, Nataša Simić

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Cilj istraživanja bio je – ispitati povezanost bazičnih crta ličnosti i vrste motivacije za posao nastavnika. U istraživanju je učestvovao 451 student „nastavničkih” fakulteta Univerziteta u Beogradu. Za procenu bazičnih crta ličnosti korišćen je NEO-FFI, a za procenu motivacije za posao nastavnika – Orientation for Teaching Survey (OTS). Faktorskom analizom OTS, metodom ekstrahovanja glavne komponente i korišćenjem oblimin rotacije, dobijeno je pet faktora: Uživanje u radu s decom, Rukovođenje s malo uloženog truda, Reforma društva, Prilike za lični i profesionalni razvoj, Slobodno vreme i povlastice, kojima se objašnjava 46,1% varijanse. Kanoničkom analizom kovarijansi ustanovljeno je da postoje umereno jake veze, koje se ostvaruju preko dva para kvazikanoničkih funkcija. Povezanost prvog para ($r = 0,51$, $p < 0,001$) izražava tendenciju da se Saradljivost i Savesnost javljaju zajedno s motivacijom ka Uživanju u radu s decom i Reformi društva i niskim skorom na faktoru Prilike za lični i profesionalni razvoj. Druga kvazikanonička funkcija ($r = 0,28$, $p < 0,001$) govori o povezanosti niske Otvorenosti i niske Saradljivosti s visokom motivacijom ka Rukovođenju s malo uloženog truda i Slobodnom vremenu i povlasticama. Rezultati ukazuju na to da studenti teže profesionalnom okruženju koje odgovara njihovom profilu ličnosti.

Ključne reči: motivacija za posao nastavnika, bazične crte ličnosti, studenti

² *Napomena.* Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Identifikacija, merenje i razvoj kognitivnih i emocionalnih kompetencija važnih društvu orijentisanom na evropske integracije” (br. 179018, 2011-2014), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ olja.jovanovic@f.bg.ac.rs

TEORIJSKI UVOD

Istraživanje motivacije za posao nastavnika postalo je naročito značajno poslednjih decenija, s obzirom na to da se razvijene zemlje susreću s nedostatkom, kao i sa slabljenjem kvaliteta nastavnog kadra (Cooper & Alvarado, 2006). Kao jedan od razloga za slabljenje kvaliteta tog kadra u Srbiji, često se navodi postojanje negativne selekcije nastale usled dugotrajnog lošeg statusa obrazovanja (Grupa za obrazovanje i usavršavanje nastavnika, 2001). Stoga, stručnjaci u oblasti obrazovanja ističu da je važno profesiju nastavnika učiniti privlačnom osobama s „ispravnim” motivima, koje će težiti kontinuiranom profesionalnom razvoju, te unapređenju obrazovnog sistema u celini (Sinclair et al., 2006).

U literaturi se motivi za posao nastavnika najčešće dele na: intrinzičke, ekstrinzičke i altruističke (Bastick, 2000; Kyriacou & Coulthard, 2000). Neki autori, s druge strane, zauzimaju tematski pristup istraživanju motivacije za posao nastavnika. Tako, Ferel i Danijel (Ferrell & Daniel, 1993), čiji upitnik koristimo u ovom istraživanju, govore o motivacionim orijentacijama na *sigurnost, služenje društvu, interpersonalne odnose, (intelektualnu) stimulaciju, (materijalnu) dobit i pogodnosti* i na *nastavak rada u poznatoj sredini*.

Pored motivacije, u izboru zanimanja značajna uloga pridaje se ličnosti pojedinca. Holand, čija teorija pretpostavlja postojanje šest bazičnih tipova profesionalnih interesovanja i istih šest tipova sredina (Hedrih & Šverko, 2007), navodi da pojedinac teži onom radnom okruženju koje odgovara njegovim crtama ličnosti, pokušavajući da na taj način maksimizuje sopstveno zadovoljstvo i dobrobit. Tako, na primer, osoba koja voli da radi s ljudima i da im pomaže teži profesiji čija osnovna karakteristika jeste rad za dobrobit drugih, kakva je profesija nastavnika (Holland, 1997). Činilo se značajnim da se u okviru Holandove teorije ispituju ličnosni korelati motivacije za posao nastavnika.

Kao teorijska osnova za istraživanje ličnosti poslužio nam je Petofaktorski model koji pretpostavlja da se celokupni prostor bazične strukture ličnosti može opisati duž dimenzija: Neuroticizam (emocionalna nestabilnost i neprilagođenost), Ekstraverzija (aktivitet, socijabilnost, društvenost), Otvorenost (estetska osetljivost, intraceptivnost, intelektualna radoznalost), Saradljivost (poverenje, altruizam, kooperacija) i Savesnost (težnja ka ostvarenju ciljeva, disciplinovanost) (Costa & McCrae, 1985, prema: Knežević i sar., 2004; Orlić, 2010).

U kontekstu svega navedenog, cilj ovog istraživanja jeste ispitivanje povezanosti bazičnih crta ličnosti i vrste motivacije za posao nastavnika na uzorku studenata fakulteta koji nude obrazovanje neophodno za sticanje zvanja nastavnika.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 451 student Univerziteta u Beogradu. U Tabeli 1 prikazana je struktura uzorka.

Tabela 1. Struktura uzorka s obzirom na pol i tip fakulteta

Pol	Tip fakulteta			Ukupno
	Društveno-humanistički*	Prirodno-matematički**	Učiteljski fakultet	
Muški	85 (18,8%)	22 (4,9%)	9 (2,0%)	116 (25,7%)
Ženski	142 (31,5%)	92 (20,4%)	101 (22,4%)	335 (74,3%)
Ukupno	227 (50,3%)	114 (25,3%)	110 (24,4%)	451 (100%)

* *Filozofski i Filološki fakultet*; ** *Hemijski i Matematički fakultet*.

Instrumenti

Za procenu bazičnih crta ličnosti korišćen je NEO-FFI (Costa & McCrae, 1992), kojim su mereni: Neroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost (60 stavki). Za procenu motivacije za posao nastavnika korišćen je preveden i adaptiran instrument Orientation for Teaching Survey (OTS) (Ferrell & Daniel, 1993), koji je pokazao visoku internu konzistentnost (Kronbahova alfa 0,94). Instrument sadrži 58 stavki na koje se odgovara zaokruživanjem stepena slaganja na petostepenoj skali.

REZULTATI

Faktorska analiza instrumenta OTS

Prema Ferrelu i Danielu (Ferrell & Daniel, 1993), faktorsku strukturu tog testa čini šest međusobno nezavisnih faktora koji govore o orijentacijama na *Sigurnost*, *Služenje društvu*, *Interpersonalne odnose*, *(intelektualnu) Stimulaciju*, *(materijalnu) Dobit i pogodnosti* i na *Nastavak rada u poznatoj sredini*. S ciljem da se proverí da li predloženo faktorsko rešenje

odgovara rezultatima dobijenim na našem uzorku, urađena je konfirmatorna faktorska analiza, kojom je utvrđeno da model koji su ponudili autori ne objašnjava u dovoljnoj meri podatke dobijene na našem uzorku ($\chi^2_{(1036)} = 5,159$, $p = 0,000$; RMR = 0,317; RMSEA = 0,098). Eksplorativnom faktorskom analizom OTS, pri čemu su faktori ekstrahovani metodom glavnih komponenti i zatim rotirani u oblimin poziciju, dobijeno je pet interpretabilnih faktora, kojima se može objasniti 46,1% varijanse. Prvi faktor, *Uživanje u radu s decom*, ukazuje na motivaciju za rad s mladima u prijatnom školskom okruženju uz osećaj predodređenosti za posao nastavnika. Drugi faktor, *Rukovođenje s malo uloženog truda*, podrazumeva predstavu o nastavniku kao autoritarnoj figuri, a o nastavničkom obrazovanju kao relativno lakom. Faktor *Društvena reforma* definiše motivaciju za posao nastavnika kao mogućnost pozitivnog uticaja na društvo kroz promovisanje vrednosti znanja. Četvrti faktor, *Prilike za lični i profesionalni razvoj*, čine stavke koje imaju negativno zasićenje, a odnose se na percepciju posla nastavnika kao posla koji pruža prilike za celoživotno učenje i lični razvoj. Peti faktor, *Slobodno vreme i povlastice*, čine stavke koje posao nastavnika opisuju kao posao koji ostavlja dovoljno vremena za bavljenje različitim aktivnostima izvan škole.

Kvazikanonička korelaciona analiza

Kvazikanoničkom korelacionom analizom, s merama ličnosti u levom i merama motivacije u desnom skupu, ustanovljeno je da postoje umereno jake veze, koje se ostvaruju preko dva para latentnih dimenzija, odnosno kvazikanoničkih funkcija (Tabela 2).

Tabela 2. Kvazikanoničke korelacije i testovi značajnosti

	ro	ro2	f-test	sig
1	0,510	0,260	101,705	0,000
2	0,281	0,079	24,697	0,000

Povezanost prvog para kvazikanoničkih funkcija ($r = 0,51$, $p < 0,001$) izražava tendenciju da se Saradljivost i Savesnost javljaju zajedno s motivacijom koja se ogleda u visokom *Uživanju u radu s decom* i *Reformi društva* i niskim skorom na faktoru *Prilike za lični i profesionalni razvoj*. Druga kvazikanonička funkcija ($r = 0,28$, $p < 0,001$) govori o vezi s niskom Otvorenošću i

niskom Saradljivošću s visoko izraženom motivacijom ka *Rukovođenju s malo uloženog truda* i *Slobodnom vremenu i povlasticama*. (Tabela 3).

Tabela 3. Kvazikanonički koeficijenti, sklop i struktura

	koef.	sklop	struk.	koef.	sklop	struk.
		1			2	
NFFI	-0,210	-0,604	-0,604	0,192	0,008	0,037
EFFI	0,491	0,677	0,654	0,562	0,481	0,448
OFFI	0,064	0,037	0,072	-0,681	-0,726	-0,728
AFFI	0,387	0,492	0,516	-0,427	-0,483	-0,507
CFFI	0,749	0,835	0,835	-0,036	-0,002	-0,042
Uživanje u radu s decom	0,756	0,799	0,818	0,278	0,271	0,328
Autoritarno rukovođenje	-0,024	0,007	0,065	0,727	0,811	0,811
Društvena reforma	0,473	0,669	0,648	-0,388	-0,285	-0,238
Lični i profesionalni razvoj	-0,404	0,538	-0,553	-0,203	-0,207	-0,246
Slobodno vreme i povlastice	-0,204	-0,173	-0,126	0,450	0,659	0,647

Matrica interkorelacija pokazuje da su kvazikanoničke funkcije praktično ortogonalne i kada su u pitanju varijable ličnosti ($r = -0,048$) i varijable motivacije ($r = 0,071$). Niske interkorelacije (Tabela 4) između izdvojenih funkcija u oba seta ukazuju na postojanje dva međusobno različita mehanizma povezanosti vrste motivacije za posao nastavnika i strukture ličnosti.

Tabela 4. Interkorelacije kvazikanoničkih faktora

	Crte ličnosti			Motivacija	
	1	2		1	2
1	1,000	-0,048	1	1,000	0,071
2	-0,048	1,000	2	0,071	1,000

Rezultati analize prekrivanja ukazuju na to da samo prva izdvojena kvazikanonička funkcija ima pozitivnu generalizabilnost u prostoru varijabli ličnosti (Tabela 5).

Tabela 5. Analiza prekrivanja

Crte ličnosti			Motivacija		
Var.	Prepok.	General.	Var.	Prepok.	General.
0,352	0,085	0,540	0,283	0,072	0,367
0,198	0,015	-0,012	0,260	0,020	0,289

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Dobijeni nalazi pokazuju da na uzorku studenata koji tokom obrazovanja biraju kurseve koji su neophodni za rad u školi postoje dva obrasca povezanosti bazičnih crta ličnosti i vrste motivacije za posao nastavnika, koji se mogu interpretirati u svetlu Holandove teorije. Prvi obrazac ukazuje na to da studenti koji su radoznali i kreativni, koji vole da sarađuju s drugima i koji su odgovorni prema radnim zadacima, žele da se bave tim poslom jer uživaju u radu s decom – posao nastavnika vide kao kreativan posao koji pruža brojne prilike za lični i profesionalni razvoj, prvenstveno kroz socijalnu interakciju. Ta grupa studenata u poslu nastavnika vidi mogućnosti za promenu društva kroz rad sa učenicima kao budućim nosiocima društva. S druge strane, studenti koji pokazuju nisku intelektualnu radoznalost, rigidnost u mišljenju, koji ne vole saradnju s drugima, biraju profesiju nastavnika jer opažaju da im ona omogućava autoritarno rukovođenje i ugled s malo uloženog truda (s obzirom da se nastavnički kursevi opažaju kao nezahtevni), kao i autonomiju u učionici. Ti studenti kao značajnu karakteristiku posla nastavnika vide radno vreme koje im omogućava bavljenje stvarima koje ih privatno interesuju. U skladu s Holandovom teorijom, pokazalo se da studenti teže profesionalnom okruženju koje odgovara njihovom profilu ličnosti, pri čemu jedni posao nastavnika opažaju kao kreativan, izazovan i odgovoran, dok ga drugi vide kao monoton posao s visokom autonomijom.

LITERATURA

- Bastick, T. (2000). Why Teacher Trainees Choose the Teaching Profession: Comparing Trainees in Metropolitan and Developing Countries. *International Review of Education*, 46(3-4), 343-349. DOI: 10.1023/A:1004090415953
- Cooper, J. M., Alvarado, A. (2006). *Preparation, recruitment and retention of teachers*. Paris: International Institute for Educational Planning, Brussels: International Academy of Education.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) Professional Manual*. Odessa: Psychological Assessment Resources. Inc.
- Ferrell, C. M., Daniel, L. G. (1993). Construct validation of an instrument measuring teacher career motivation. Paper presented at the Annual meeting of the Mid-South Educational Research Association (New Orleans, November 10–12, 1993).
- Grupa za obrazovanje i usavršavanje nastavnika (2001). *Obrazovanje i profesionalni razvoj nastavnika. Predlog promena (2002–2005)*.
- Hedrih, V. i Šverko, I. (2007). Evaluacija Holandovog modela profesionalnih interesovanja u Hrvatskoj i Srbiji. *Psihologija*, 40(2), 227–244.
- Holland, J. L. (1997). *Making vocational choices* (3rd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T. i Đurić-Jočić, D. (2004). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Kyriacou, C. and Coulthard, M. (2000) 'Undergraduates Views of Teaching as a Career Choice', *Journal of Education for Teaching*, 26(2): 117–26.
- Orlić, A. (2010). Povezanost obrade reči različite afektivne valence i bazične strukture ličnosti. *Psihologija*, Vol.43 (3), 329–353.
- Richardson, P.W. & Watt, H.M.G. (2005). 'I've decided to become a teacher': Influences on career change. *Teaching and Teacher Education*, 21, 475–489.
- Sinclair, C., Dowson, M. & McInerney, D. M. (2006). Motivation to teach: Psychometric perspectives across the first semester of teacher education. *Teacher College Record*, 108, 1132–1154.

RELACIJE IZMEĐU EMOCIONALNE INTELIGENCIJE UČENIKA I PERCEPCIJE RADNE EFIKASNOSTI NASTAVNIKA

Ljiljana Krneta

Fakultet političkih nauka, Banja Luka, RS, BiH¹

Cilj istraživanja jeste analiziranje relacija između emocionalne inteligencije (EI) učenika, njihove percepcije radne efikasnosti nastavnika (PREN), tj. aktivnosti koje su karakteristične za efikasnog nastavnika. Analiza relacija između emocionalne inteligencije učenika i njihove percepcije radne efikasnosti nastavnika zasnovana je na pretpostavci da EI učenika (shvaćena kao sposobnost regulacije emocija kod sebe i drugih) može biti izvor razlika u percepciji radne aktivnosti nastavnika, koja utiče na uspjeh učenika. U tom kontekstu predmet istraživanja formulisan je kao pitanje o tome da li postoje razlike u percepciji radne efikasnosti nastavnika između učenika s različitim nivoom emocionalne inteligencije. Analizirana su dva aspekta radne efikasnosti nastavnika: a) kakav „jeste” u sadašnjoj nastavnoj praksi i b) kakav „treba” da bude u savremenoj školi. Istraživanje je realizovano na uzorku od 1.150 učenika završnih razreda osnovnih (58,78%) i srednjih škola (41,22%) u BiH. Primjenjen je Test EI, sa zadovoljavajućim mjernim karakteristikama, (Cronbach alpha iznosi 0,79041). Skala za ispitivanje percepcije radne efikasnosti nastavnika konstruisana je po modelu Likertovih sumacionih skala, a namijenjena je za ispitivanje percepcije učenika o aktivnostima koje su karakteristične za efikasnog nastavnika. Radi se o petostepenoj skali koju čini 16 tvrdnji. Koeficijent pouzdanosti cijele skale za ispitivanje PREN-a iznosi Cronbach alpha 0,88154. Rezultati diskriminativne analize ukazuju na to da postoje statistički značajne razlike u percepciji radne efikasnosti nastavnika između učenika s niskom EI i učenika s visokom EI. Uočeno je, kao tendencija, da učenici s visokom EI češće percipiraju da efikasan nastavnik u savremenoj školi treba da „Uspješno prenosi znanja” dok

¹ krnetaljliljana@yahoo.com

učenici s niskom EI percipiraju da je najvažnija radna karakteristika efikasnog nastavnika da „Služi učenicima kao uzor”, „Cijeni rad, a ne toleriše nerad”. Dobijeni rezultati pokazuju da postoje razlike u percepciji radnih karakteristika efikasnog nastavnika, s obzirom na emocionalnu inteligenciju učenika završnih razreda osnovnih i srednjih škola u BiH.

Ključne riječi: *emocionalna inteligencija, percepcija radne efikasnosti nastavnika.*

UVODNE NAPOMENE

Posljednjih decenija uočene su promjene u obrazovnom sistemu, koje se dovode direktnije vezu s procesima modernizacije i demokratizacije društvenih promjena i promjena odnosa u društvu. Sagledavanje povezanosti razvoja društva i obrazovanja postavlja i pitanje položaja pojedinca (učenika i nastavnika) u obrazovnom procesu i društvu. Analitičari (Dunđerović, R. 1988) ukazuju na to da se promjene u društvu snažno reflektuju na promjene u organizaciji i funkcionisanju škola, a posebno na promjene u položaju učenika i nastavnika (Krnetić, D. 1997). Na tragu izraženijih kritika vaspitno-obrazovnog sistema uopšte, aktuelna su zalaganja za *kvalitetnom školom* (William Glasser, 2005) i sve izraženija potreba *da učenici procjenjuju ponašanje i rad nastavnika, kao i da položaj nastavnika u velikoj mjeri zavisi od ocjena koje je dobio od učenika i studenata*. Istraživanja Rot, N. i Havelka, N. (1968), Rot, N. (1978) i Havelka, N. (2008) ukazuju na kompleksno djelovanje različitih faktora koji u manjoj ili većoj mjeri djeluju na opažanje drugih osoba i njihovih svojstava, i na temelju kojih podataka se odvija taj proces. Naglašava se *značaj djelovanja čulnih podataka, podataka o ponašanju, podataka o kontekstu, posrednih podataka*. U tom kontekstu pitanje percepcije radne efikasnosti nastavnika može se uzeti kao primjer složene pojave, jer bi bilo previše pojednostavljeno kada bi se percepcija radne efikasnosti nastavnika svela na jednostavno procjenjivanje pojedinih aspekata nastavnikovog rada. U dostupnoj literaturi efikasnost nastavnika najčešće se posmatra kroz poželjne i nepoželjne attribute nastavnika (Đorđević, B. i Đorđević, J., 1988, Gordon, T., 1998) i opisuje kroz osobine ličnosti (Krnetić, Lj., 2000, 2006). Takođe, efikasan nastavnik opisuje se i kao nastavnik koji

motiviraju učenike na dalje učenje (Krnetić, D., 2006). Pouzdano i objektivno percipiranje drugih osoba, pa i nastavnika u školi, složen je i dugotrajan proces, ali je također poznato da tačnost percipiranja drugih osoba u velikoj mjeri zavisi od karakteristika osobe koje percipiraju. Imamo na umu to da učenici nemaju mogućnost da nastavnikovo ponašanje i rad u školi procjenjuju primjenom mjernih instrumenata nego, prije svega, na osjetima i percepciji njihovih fizičkih karakteristika, psihičkih osobina i neposrednog ponašanja. Razumljivo je da na složenost percipiranja i procjenjivanja ponašanja nastavnika i njegovog rada u školi u velikoj mjeri utiče i *promjenljivost konteksta, tj. situacija u kojoj se nastavnik ponaša i u kojoj radi*.

Opšte je uvjerenje da *osobine ličnosti učenika mogu biti relevantne u percepciji osobina efikasnog nastavnika* i da je problem istraživanja „Osobine učenika kao faktor percepcije radne efikasnosti nastavnika” u našoj školskoj praksi nedovoljno istražen i zato pogodan za empirijsko istraživanje. U ovom radu iznijecemo dio dobijenih rezultata istraživanja, koji se odnose na „*Relacije emocionalne inteligencije učenika i percepcije radne efikasnosti nastavnika*”. Cilj istraživanja jeste analiziranje relacija između emocionalne inteligencije (EI) učenika i percepcije radne efikasnosti nastavnika (PREN). Analiza relacija između EI učenika i njihove percepcije radne efikasnosti nastavnika zasnovana je na pretpostavci da je EI učenika, shvaćena kao sposobnost regulacije emocija kod sebe i drugih (Salovey & Mayer, prema: Goleman, D., 1990.) može biti izvor razlika u percepciji radnih aktivnosti nastavnika koje utiču na uspjeh učenika. U tom kontekstu, predmet istraživanja operacionalisan je na psihološke i socijalne faktore učenika kao determinante percepcije radne efikasnosti nastavnika, tj. na varijable iz ličnosti učenika (*emocionalna inteligencija*, intelektualne sposobnosti, motiv postignuća i opšta samoeфикаsnost) i njihovih relevantnih obilježja (pol, vrsta škole, materijalne prilike u kojima žive, školski uspjeh i dr.) kao izvore razlika u percepciji radne efikasnosti nastavnika kakav *jeste* u sadašnjoj nastavnoj praksi i kakav *treba* da bude u savremenoj školi.

Uzorak – istraživanje je realizovano na višestapnom stratifikovanom slučajnom uzorku od 1.150 završnih razreda osnovnih škola (58,78%) i srednjih škola (41,22%) u BiH. U Republici Srpskoj obuhvaćeni su : Banja Luka, Prijedor, Doboj, Gradiška i Pale, a u FBiH obuhvaćeni su: Zenica, Tuzla, Bihać i Kalesija. U tako koncipiranom istraživanju

pošli smo od generalne pretpostavke da emocionalna inteligencija –shvaćena kao sposobnost regulacije emocija kod sebe i drugih – može biti izvor razlika u percepciji radne efikasnosti nastavnika, koju učenici opažaju preko aktivnosti koje su karakteristične za efikasnog nastavnika u neposrednoj nastavnoj praksi i u školi budućnosti.

Instrumenti korišteni u ovom dijelu istraživanja jesu Test EI, sa zadovoljavajućim mjernim karakteristikama (Cronbach alpha iznosi 0,79041) i Skala za ispitivanje percepcije radne efikasnosti nastavnika (PREN). Konstruisana je po modelu Likertovih sumacionih skala, a namijenjena je za ispitivanje percepcije učenika o aktivnostima koje su karakteristične za efikasnog nastavnika. Radi se o petostepenoj skali koju čini 16 tvrdnji. Koeficijent pouzdanosti cijele skale za ispitivanje PREN-a iznosi – Cronbach alpha 0,88154.

U ovom radu analizirali smo dva aspekta relacija i to: EI učenika i percepcija radne efikasnosti nastavnika kakav *jeste* u sadašnjoj školi i percepcije radne efikasnosti nastavnika kakav *bi trebalo da bude*.

Relacije između EI učenika i percepcije radne efikasnosti nastavnika kakav *jeste* u sadašnjoj školi

Dobijeni rezultati diskriminativne analize pokazuju da se ispitanici sa niskom EI razlikuju od ispitanika s visokom EI po rezultatima koje su postigli na skali percepcije radne efikasnosti nastavnika, s obzirom na sadržaj ajtema kojima je opisana značajna diskriminativna funkcija.

Tabela 1: Sadržaj ajtema kojima je opisana značajna diskriminativna funkcija na skali percepcije radne efikasnosti nastavnika

Varijable	Sadržaj	D1
Ajtemi prvog reda diferencijacije		
1.	Uspješno prenosi znanja svim učenicima.	0,454
Ajtemi drugog reda diferencijacije		
2.	Služi učenicima kao uzor.	0,276
3.	Razvija kod učenika pozitivne osobine ličnosti.	0,260
13.	Cijeni rad učenika a ne toleriše nerad i nedisciplinu	0,237
Ajtemi koji ne prave diskriminaciju		
16.	Doprinosi svestranom razvoju ličnosti učenika.	0,178
11.	Koristi interesantne metode nastavnog rada.	0,158
7.	Ne pravi razlike među učenicima.	-0,123
14.	Uspješno priprema učenike za život.	-0,114
12.	Strog je u zahtjevima.	0,107
9.	Objektivno ocjenjuje znanja učenika.	0,093
5.	Održava radnu disciplinu.	0,043
4.	Drži dobra predavanja.	-0,031
6.	Dobro poznaje svoju struku.	0,029
8.	Pomaže učenicima u savladavanju teškoća u školi.	-0,023
10.	Uspješno realizuje nastavni program.	-0,005
15.	Podstiče razvoj darovitih učenika.	0,003

Wilks' Lambda = 0,802 Hi-kvadrat = 141,020 df = 16 p = 0,000

Na osnovu tako distribuiranih rezultata može se vidjeti da postoje karakteristike koje su odgovorne za razdvajanje grupa („Uspješno prenosi znanja svim učenicima”); karakteristike čija je diskriminativna vrijednost veoma mala („Služi učenicima kao uzor” i da „Razvija kod učenika pozitivne osobine ličnosti”) te („Cijeni rad učenika a ne toleriše nerad i nedisciplinu”), ali i da većina ajtema nema diskriminativnu vrijednost (ostalih 12 ajtema). Na takve zaključke upućuju i vrijednosti dobijenih centroida: za grupe učenika s niskom EI (-1,186, vrijednost centroida) i grupe učenika s visokom EI (1,496, vrijednost centroida), što nedvosmisleno potvrđuje postojanje razlika između tih grupa.

Relacije između EI učenika i percepcije radne efikasnosti nastavnika kakav *treba* da bude u školi budućnosti

U percepciji radne efikasnosti nastavnika kakav *treba* da bude u savremenoj školi – provjeravana je hipoteza o postojanju statistički značajnih razlika između učenika

različitog nivoa EI i percepcije radne efikasnosti nastavnika kakav *treba* da bude u savremenoj školi, tj. u školi budućnosti.

Tabela 2. EI učenika i percepcija
najvažnije radne aktivnosti nastavnika kakav *treba* da bude

Nivo emocionalne inteligencije	Uspješno prenosi znanja	Služi učenicima kao uzor	Razvija pozitivne osobine	Drži dobra predavanja	Održava radnu disciplinu	Dobro poznaje struku	Ne pravi razlike među učenicima	Pomaže učenicima	Objektivno ocjenjuje znanja	Uspješno realizuje nas. program.	Koristi interesantne metode	Strog je u zahtjevima.	Cijeni rad ne toleriše nerad	Uspješno priprema učenike za život.	Podstiče razvoj darovitih učenika	Doprinosi svestranom razvoju	Σ
niska EQ	9	23	3	0	0	3	9	3	5	0	0	0	15	0	0	6	76
	11,84	30,26	3,95	0,00	0,00	3,95	11,84	3,95	6,58	0,00	0,00	0,00	19,74	0,00	0,00	7,89	
prosječna EQ	281	72	35	37	34	48	106	27	39	15	38	3	49	141	3	27	955
	29,42	7,54	3,66	3,87	3,56	5,03	11,10	2,83	4,08	1,57	3,98	0,31	5,13	14,76	0,31	2,83	
visoka EQ	26	0	3	3	0	0	6	0	0	5	3	0	8	6	0	5	65
	40,00	0,00	4,62	4,62	0,00	0,00	9,23	0,00	0,00	7,69	4,62	0,00	12,31	9,23	0,00	7,69	
Total	316	95	41	40	34	51	121	30	44	20	41	3	72	147	3	38	1096
	28,83	8,67	3,74	3,65	3,10	4,65	11,04	2,74	4,01	1,82	3,74	0,27	6,57	13,41	0,27	3,47	

HI-kvadrat: 141,857, df = 30, p = 0,000000

Rezultati pokazuju da učenici s visokom EI percipiraju da efikasan nastavnik u savremenoj školi treba da „Uspješno prenosi znanja” (40,00% učenika), dok je tek 11,84% učenika s niskom EI percipiralo tu radnu karakteristiku kao najvažniju. Osim toga, učenici s visokom EI percipiraju sledeće radne karakteristike efikasnog nastavnika: „Cijeni rad a ne toleriše nerad” (12,31%) i „Ne pravi razlike među učenicima” (9,23%), dok učenici s niskom EI percipiraju da je najvažnija radna karakteristika efikasnog nastavnika da „Služi učenicima kao uzor”, (30,26%) i da „Cijeni rad a ne da toleriše nerad” (19,74% učenika).

Opšti je zaključak da tako distribuirani rezultati na većini ajtema koji sačinjavaju skalu pokazuju slaganje između učenika s niskom i visokom EI u percepciji bitnih radnih karakteristika efikasnog nastavnika kakav *treba* da bude, ali i značajno neslaganje u pogledu radnih aktivnosti nastavnika u savremenoj školi.

Dobijene razlike ukazuju na to da učenicima s visokom EI više odgovaraju nastavnici koji „Daju znanje”, koji „Cijene rad” i koji pred učenike postavljaju različite

radne zahtjeve, dok je evidentno da je za učenike s niskom EI efikasan nastavnik onaj koji „Služi kao uzor”. Drugim riječima, te razlike nastale su više kao rezultat djelovanja nekih drugih činilaca, kao što je naglašena težnja da se uspostavi emocionalan, a ne kognitivni odnos, pa su učenici s visokom emocionalnom inteligencijom više skloni tome da uspostavljaju odnose zasnovane na sposobnosti prepoznavanja značenja emocija i njihovih veza, za korištenje emocija u razumijevanju drugih i rješavanju problema nego učenici s niskom EI. Stoga je i razumljivo da su nastale značajne razlike u percepciji nekih radnih aktivnosti nastavnika.

LITERATURA

- Dunderović, R. (1988). Mladi i društvene promjene, U: *Mladi i politika*, Centar za društvena ispitivanja, Split.
- Dorđević, B. i Dorđević, J. (1988). *Učenici o svojstvima nastavnika*, Prosveta, Beograd.
- Goleman, D. (1998). *Emocionalna inteligencija*, Geopoetika, Beograd.
- Gordon, T. (1998). *Kako biti uspešan nastavnik*, Grafiprof, Beograd.
- Havelka, N. (1990). *Efekti osnovnog školovanja*, Institut za psihologiju, Beograd.
- Havelka, N. (2008). *Socijalna percepcija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Krnetić, D. (1997). Društvene promjene, kriza vrijednosti i vaspitno djelovanje, *Naša škola*, br.1–2, Banja Luka.
- Krnetić, D. (2006). *Interaktivno učenje i nastava*, Fakultet za društvene i političke nauke, Banja Luka.
- Krnetić, Lj. (2000). *Faktori školskog uspjeha*, Banja Luka company, Banja Luka.
- Krnetić, Lj. (2007). Jedan model nenasilnog rješavanja konflikata, *Zbornik izlaganja i prezentacija, SOS Kinderdorf International, Kancelarija u Sarajevu*, Sarajevo.
- Rot, N. i Havelka, N. (1968): Podudarnost u ocjenjivanju osobina ličnosti, *Psihologija*, br.2.,135–168.
- William, G. (2005). *Kvalitetna škola – škola bez prisile*, Educa, Zagreb.

KVALITET SOCIJALNIH ODNOSA SREDNJOŠKOLACA: PERCEPCIJE ONIH KOJI MNOGO UČE²

Marina Videnović¹, Jelena Pešić i Dijana Plut

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

Iako je dužina vremena koje mladi provode u učenju povezana s brojnim pokazateljima pozitivnog razvoja, utvrđeno je da prevelika posvećenost ima i svoju cenu – u vidu veće izloženosti mladih stresu, anksioznosti, dosadi, kao i doživljaju odsustva unutrašnje motivacije i lične investiranosti. Cilj istraživanja bio je da utvrdimo da li se srednjoškolci koji provode mnogo vremena u učenju značajno razlikuju od svojih vršnjaka u pogledu percepcije odnosa s vršnjacima, roditeljima i nastavnicima. Primijenjena je metoda 24-časovnog vremenskog dnevnika. Istraživanje je obavljeno na uzorku od 487 srednjoškolaca u Srbiji. Na osnovu podataka dobijenih vremenskim dnevnikom, izdvojeni su srednjoškolci koji dnevno uče najmanje 2,5 sati. Diskriminativnom analizom izdvojena je jedna funkcija ($R = 0,206$, $x^2 = 19,837$, $df = 9$, $p = 0,01$) koja pokazuje da su ti srednjoškolci, u odnosu na one koji manje uče, izloženiji većem pritisku vršnjaka, manje zadovoljni odnosom s vršnjacima, imaju više ljubavnih problema i manje ih prihvataju vršnjaci. Što se tiče zadovoljstva odnosima sa odraslima, ti srednjoškolci zadovoljniji su odnosima s nastavnicima, ali ujedno manje zadovoljni odnosima s roditeljima.

Ključne reči: učenje, srednjoškolci, vremenski dnevnik, vršnjački odnosi

² Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Identifikacija, merenje i razvoj kognitivnih i emocionalnih kompetencija važnih društvu orijentisanom na evropske integracije” (br. 179018, 2011-2014), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ marina.videnovic79@gmail.com

Radni dan učenika najčešće se ne završava završetkom časova u školi. Učenje kod kuće i rad na domaćim zadacima predstavlja deo svakodnevice najvećeg broja srednjoškolaca (Videnović et al., 2010; Cooper, 2006; Pešić i sar., 2013). Zbog toga ne iznenađuje to što su istraživači isticali važnost i značaj tih aktivnosti, kao i to što su pažnju posvetili ispitivanju njihovih efekata.

Ono što možemo sa sigurnošću tvrditi jeste to da je učenje kod kuće povezano s brojnim akademskim i neakademskim dobitima (npr. Cooper et al., 1996, 2006; Corno, 1994; Hoover-Dempsey et al., 2000; Smith, 1992). Međutim, pitanje koje se nameće jeste: da li se sa učenjem može preterati, da li učenik koji posvećuje mnogo vremena toj aktivnosti plaća određenu cenu, odnosno da li biva uskraćen za učestovanje u drugim aktivnostima ili za priliku da razvije kompetence u drugim oblastima? Naime, postoje različiti psihološki fenomeni koji nam daju osnova da pretpostavimo da je odgovor na gorepomenuto pitanje potvrđan. Jedna je pretpostavka da kod učenika koji uče više od drugih dolazi do prezasićenosti, koja se odražava na smanjenje unutrašnje motivacije, pojavu dosade i odsustva lične investiranosti (Cooper, 1989; Bryan, Nelson & Mathru, 1995). Pored toga, preveliki angažman u školskim zadacima može dovesti do pojave psihološkog umora, koji se manifestuje kroz povećanu anksioznost i stres (Cooper, 1989; Cooper, 2006). Istraživanja potvrđuju da učenici učenje kod kuće i izradu domaćih zadataka smatraju najvećim izvorom stresa (Kouzma & Kennedy, 2002). Na kraju, kao očigledno, jeste i to da ukoliko učenici veći deo dana provedu u učenju, ne ostaje im slobodno vreme za druge aktivnosti (Warton, 2001; Coutts, 2004). Svi ti različiti izvori mogućih negativnih efekata preteranog učenja naveli su istraživače da pretpostave da postoji optimalan nivo učešća u toj aktivnosti, te da je uticaj učenja na ostale sfere funkcionisanja kompleksan i da posle određenog nivoa (platoa) priraštaj u pozitivnim efektima prestaje da bude linearan (Cooper, 2006). Ukoliko učenik u učenju provodi znatno manje vremena od optimalnog, mogu izostati pozitivni efekti koje donosi ta aktivnost. S druge strane, ukoliko se optimalni nivo znatno pređe, sem toga što pozitivni efekti postaju manji, učenik plaća i određenu cenu prevelikog angažmana. Iako su te pretpostavke teorijski jasno utemeljene, relativno mali broj radova okrenut je ka empirijskoj proverbi. Postoji očigledan praktičan razlog zbog kojeg nema puno radova okrenutih toj problematici, a tiče se operacionalizacije granice u dužini vremena

provedenog u učenju, odnosno određivanja kada je smisleno očekivati negativne efekte. Naime, pretpostavka je da cenu učenja plaćaju oni učenici koji kontinuirano provode znatno više vremena u toj aktivnosti od svojih vršnjaka. S druge strane, dosta je teško odrediti optimalan nivo vremena koje treba provesti u učenju i zbog toga što su prisutne vidljive kulturne razlike (Larson & Verma, 1999; Pešić i sar., 2013). U prilog malom broju empirijskih radova o optimalnom nivou učenja govore rezultati Kuperove metastudije (analizirani su nalazi šezdeset devet istraživanja o efektima učenja kod kuće, objavljeni u periodu od 1987 do 2003. godine) u kojoj je izdvojen samo jedan rad u kojem je prisutan pokušaj da se odredi optimalan nivo učenja (Cooper et al., 2006).

Ciljevi. Cilj istraživanja bio je da utvrdimo po čemu se srednjoškolci koji provode mnogo vremena u učenju razlikuju od ostalih u pogledu percepcije odnosa s vršnjacima, roditeljima i nastavnicima.

Instrumenti. Primenjena je metoda 24-časovnog vremenskog dnevnika: ispitanici su hronološki, po polučasovnim intervalima, opisali aktivnosti tokom jednog radnog dana. Odgovori ispitanika kodirani su u određeni broj aktivnosti na osnovu klasifikacije koja se često koristi u ovakvim studijama (Wight et al., 2009). U literaturi se pominju brojne prednosti te metode u odnosu na klasične, upitničke kojima se nadoknađuje njena neekonomičnost (Bolger et al., 2003; Phipps & Vernon, 2009). Podaci o percepciji socijalnih odnosa dobijeni su upitnički. Učenici su na četvorostepenoj skali procenjivali zadovoljstvo odnosima s nastavnicima, roditeljima, vršnjacima, kao i prisustvo različitih problema u tim odnosima (na primer, problemi s roditeljima, pritisci vršnjaka, ljubavni problemi).

Uzorak. Istraživanje je obavljeno na uzorku od 487 srednjoškolaca u Srbiji, stratifikovanom po regionu (Beograd, severna, centralna i južna Srbija), uzrastu (I–IV razred) i tipu škole (gimnazije, četvorogodišnje i trogodišnje stručne škole). Na osnovu podataka dobijenih vremenskim dnevnikom, izdvojeni su srednjoškolci koji dnevno uče najmanje 2,5 sata (23% ispitanih srednjoškolaca), a koji su na kontrolnom pitanju potvrdili da se dan koji je ispitan ne razlikuje po aktivnostima od njihovog tipičnog dana. Ta grupa je upoređivana sa ostalim ispitanicima koji u toku radnog dana uče manje.

Rezultati. Kada se pogledaju demografske karakteristike učenika koji uče više od ostalih, primetno je da u toj grupi ima statistički značajno više devojčica nego dečaka (16% dečaka, naspram 27% devojčica; $\chi^2 = 8,595$; $df = 1$; $p = 0,00$). Takođe su nađene statistički značajne razlike između tipa škole i zastupljenosti te grupe učenika ($\chi^2 = 26,834$; $df = 2$; $p = 0,00$). Ne iznenađuje podatak da je u trogodišnjim školama značajno manje tih učenika nego u četvorogodišnjim i gimnazijama. Interesantno je da je dobijena relativno mala razlika između četvorogodišnje škole i gimnazije. Što se tiče školskog uspeha, učenici koji uče više od drugih imaju bolji uspeh od onih koji uče manje ($t = -7,322$; $df = 485$; $p = 0,00$).

Kada je reč o percepciji socijalnih odnosa, izdvojena je jedna statistički značajna diskriminativna funkcija ($R = 0,206$, $\chi^2 = 19,837$, $df = 9$, $p = 0,01$). Matrica strukture i centroidi ukazuju na to da ti srednjoškolci procenjuju da su izloženi većem pritisku vršnjaka, manje su zadovoljni odnosom s vršnjacima, imaju više ljubavnih problema i vršnjaci ih manje prihvataju (Tabele 1 i 2). Možda je na prvi pogled teško protumačiti probleme ljubavnog tipa, međutim treba imati na umu da je u tom uzrastu i odsustvo ljubavnih problema često ono što muči adolescenta. Kao dobit iznad prosečnog angažmana u učenju izdvaja se zadovoljstvo odnosima s nastavnicima. Kada se pogleda odnos s roditeljima, iznenađuje podatak da su oni koji uče znatno više od proseka nezadovoljniji odnosom s roditeljima i više percipiraju da im problem predstavljaju svađe i nesuglasice s njima.

Tabela 1: Diskriminativna analiza percepcije socijalnih odnosa

Percepcija socijalnih odnosa	r
Pritisci od strane vršnjaka	0,589
Zadovoljstvo odnosom sa nastavnicima	0,496
Ljubavni problemi	0,421
Nesuglasice i svađe sa roditeljima	0,352
Zadovoljstvo odnosima sa vršnjacima	0,326
Neprihvatanje od strane vršnjaka	0,312
Zadovoljstvo odnosima sa roditeljima	0,302

Tabela 2: Centroidi učenika koji uče više i ostalih učenika

Više uče	Ostali
0,393	-0,112

DISKUSIJA

Dobiti srednjoškolaca koji uče više od drugih jasne su – oni imaju bolji školski uspeh i zadovoljniji su odnosima s nastavnicima. Međutim, cilj ovog rada bio je da odgovori na pitanje o tome da li oni plaćaju i neku cenu zbog te vrste prevelikog angažmana. Pažnju najviše privlače podaci koji govore u prilog tezi da su ti srednjoškolci manje zadovoljni i da imaju više problema u vršnjačkoj interakciji.

Što se tiče zadovoljstva odnosima s drugim odraslima, iznenađuje to da su ti srednjoškolci manje zadovoljni odnosima s roditeljima i da ih više muče svađe i nesuglasice. Ono što treba dodatno istražiti jeste pitanje o tome šta predstavlja konfliktnu zonu u tim odnosima. Suvislo je pretpostaviti da srednjoškolci iz te grupe možda imaju više problema s preambicioznim ili suviše rigidnim roditeljima (Cooper, 2006).

LITERATURA

- Bryan, T., Nelson, C., & Mathru, S. (1995). Homework: A survey of primary students in regular, resource, and self-contained special education classrooms. *Journal of Learning Disabilities*, 27, 85–90.
- Cooper, H. (1989). *Homework*. White Plains, NY: Longman.
- Cooper, H., Robinson, J. C., Patall, E. A. (2006). Does Homework Improve Academic Achievement? A Synthesis of Research, 1987–2003. *Review of Educational Research*, 76(1), 1–62.
- Coutts, P. M. (2004). Meanings of homework and implications for practice. *Theory in to practice*, 43, 182–188.
- Corno, L. (1996). Homework is a complicated thing. *Educational Researcher*, 25(8), 27–30.

- Kouzma, N. M. & Kennedy, G. A. (2002). Homework, stress, and mood disturbance in senior high school students. *Psychological Reports*, 91, 193–198.
- Larson, R. W. & Verma, S. (1999). How children and adolescents spend time across the world: work, play, and developmental opportunities. *Psychological bulletin*, 125(6), 701.
- Hoover-Dempsey, K. V., Battiato, A. C., Walker, J. M. T., Reed, R. P., DeJong, J. M., & Jones, K. P. (2001). Parental involvement in homework. *Educational Psychologist*, 36, 195–209.
- Pešić, J., Videnović, M. & Plut, D. (2012). Slobodno vreme i pozitivan razvoj mladih – analiza budžeta vremena. *Psihološka istraživanja*, 15(2), 153–168.
- Pešić, J., Videnović, M., i Plut, D. (2013). Obrazovne aktivnosti srednjoškolaca u Srbiji: analiza vremenskog dnevnika. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 44 (3.). Članak u pripremi.
- Smith, T. E. (1992). Time use and change in academic achievement: A longitudinal follow-up. *Journal of Youth and Adolescence*, 21(6), 725–47.
- Videnović, M., Pešić, J. i Plut, D. (2010). Young people's leisure time: Gender differences. *Psihologija*, 43(2), 199–214.
- Warton, P. M. (2001). The forgotten voice in homework: Views of Students. *Educational Psychologist*, 36, 155–165.
- Wight, V.R., Price, J., Bianchi, S.M., Hunt, B.R. (2009) The time use of teenagers. *Social Science Research*, 38(4),: 792–809.
- Wong, S. K. (2005). The Effects of Adolescent Activities on Delinquency: A Differential Involvement Approach. *Journal of Youth and Adolescence*, 34(4), 321–333.

IMPLIKACIJE PROCENE RECIPROCITETA PRIJATELJSTVA DETETA S NAJBOLJIM DRUGOM U RAZREDU

Orhideja Šurbanovska¹

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Skoplje

Cilj ovog rada jeste da ispita da li procena reciprociteta drugarstva s najboljim drugom u razredu utiče na detetovo ponašanje u školi, i to na usamljeno, agresivno, prosocijalno, stidljivo ponašanje, kao i na percepciju podrške vršnjaka i zadovoljstvo školom. U istraživanje su uključene dve grupe ispitanika, učenici trećeg ($N = 85$) i sedmog razreda ($N = 109$) jedne osnovne škole u Skoplju. Analizom varijanse dobijeni su rezultati koji pokazuju da kod učenika trećeg razreda (uzrasta od devet godina) ne postoji povezanost procene reciprociteta drugarstva sa ispitivanim formama ponašanja deteta u školi. Kod učenika sedmog razreda (uzrasta od trinaest godina) osećanje usamljenosti značajno je manje kad dobijaju u drugarskoj vezi i u reciprocitetnim vezama, dok je značajno veće u vezi u kojoj oni više daju ($F = 2,987$, $df = 106$, $p < 0,05$). Vrsta drugarske veze nije značajan faktor agresivnog i prosocijalnog ponašanja adolescenta, iako je zapažena tendencija ka višem stepenu agresivnog i manjem stepenu prosocijalnog ponašanja kod učenika koji više ulažu u drugarstvo nego njihovi prijatelji. Procena drugarstva ne utiče na stidljivost deteta, ali je značajno povezana s percepcijom socijalne podrške vršnjaka. Naime, učenici koji dobijaju u drugarskoj vezi i koji imaju reciprocitetnu prijateljsku vezu doživljavaju veću socijalnu podršku vršnjaka ($F = 3,083$, $df = 106$, $p < 0,05$). Rezultati pokazuju da procena drugarstva nije značajno povezana sa detetovim zadovoljstvom školom.

Ključne reči: reciprocitet drugarstva, forme ponašanja deteta u školi

¹ surbanovska@yahoo.com

UVOD

Sposobnost sticanja i održavanja pozitivnih uzajamnih odnosa s vršnjacima u detinjstvu procenjena je kao značajno razvojno postizanje. Često citirana teorija odnosa s vršnjacima potiče još od dela Salivana (1953). Kao i Pijaže, i Salivan veruje da se koncepti uzajamnog poticanja, jednakosti i reciprociteta razvijaju preko odnosa s vršnjacima. Reciprocitet u drugarstvu može se definisati kao *obostrano davanje ili ulaganje u dijadni odnos*. Dete se ne oseća dobro ako ima osećaj da daje više nego što to čini njegov drug. Nepostojanje reciprociteta jeste deficit veze (Buunk, Prins, 1998).

U ranom školskom uzrastu deca su u osnovi nesenzitivna u proceni reciprocitetnosti vršnjačkih odnosa. Tokom kasnijih godina u osnovnoj školi deca postaju sposobna da prepoznaju i da procene lične kvalitete vršnjaka – samim tim dobijaju *snagu* za formiranje vlastite ličnosti. Salivan kaže da deca još od predadolescencije stiču složenije koncepte za socijalne veze od koncepta za jednakost i uzajamnost, pa tako reciprocitet postaje osnova njihovog bliskog drugarstva. Jednom stečen, taj koncept između drugara generalise se i na druge veze. Salivanova teorija ima uticaj na komparativne studije o drugarstvu između dece i razumevanje usamljenosti kao značajne motivirajuće sile u razvoju deteta. Deca koja su uspešna u interakciji s vršnjacima i koja ostvaruju bliske i uzajamne odnose s njima – na putu su postizanja psihičkog zdravlja, za razliku od dece koja ne uspevaju da uspostave pozitivne socijalne relacije, odnosno ne uspevaju da se adaptiraju u milje vršnjaka (Parker, Rubin, Price i DeRosier, 1995). Interakcija s vršnjacima ima značajnu ulogu u jačanju kognitivnog i emocionalnog razvoja, u jačanju interpersonalnih veština i socijalnih kompetentnosti, posebno u detinjstvu i adolescenciji. Škola je sredina koja kao faktor socijalizacije ima značajnu ulogu u našoj kulturi. Kvalitet i vrsta odnosa s vršnjacima u školi deluje na prilagođavanje deteta u školi. Dakle, škola kao socijalna sredina potstiče razvoj: prosocijalnog ponašanja, percepciju socijalne podrške vršnjaka, kompetentnost u odnosima s vršnjacima, stav ka školi, uključujući i školsko postizanje, ali i agresivno ponašanje, kao i povučeno i sramežljivo ponašanje. Ponašanje dece koja imaju uspešne odnose s vršnjacima u školi razlikuje se od ponašanja dece koja nisu u mogućnosti da ostvare i zadrže pozitivne odnose prema njima (Berndt, Keefe, 1995) .

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita da li procena reciprociteta drugarstva s najboljim drugom u razredu utiče na detetovo ponašanje u školi i to na usamljeno, agresivno, prosocijalno, stidljivo ponašanje, kao i na percepciju podrške vršnjaka i zadovoljstvo školom. Stepenn reciprociteta drugarstva procenjivao se kroz tri kategorije: a) više dobija u prijateljstvu, b) jednako dobija i daje (reciprocitet u prijateljstvu) i c) više daje u prijateljstvu. Pretpostavljamo da procena reciprociteta prijateljstva deteta s najboljim drugarom u razredu značajno smanjuje usamljenost, agresivnost i stidljivost deteta, ali povećava percepciju socijalne podrške i detetovo zadovoljstvo školom.

METOD

Instrumenti

Za merenje varijable ovog istraživanja koristili smo sledecće instrumente: skalu reciprociteta u drugarstvu – Friendship Reciprocity Scale (Buunk, Prins, 1998), upitnik usamljenosti deteta u školi – Child's Loneliness Questionnaire (Asher, Parkhurst, Hymel, Williams, 1990), upitnik agresivnog ponašanja deteta u školi (Žužul, 1990), upitnik prosocijalnog ponašanja (Žužul, 1990), upitnik percepcije podrške vršnjaka – Percieved Social Support Questionnaire (Eisenberg, et al., 1998) i upitnik za detetovo zadovoljstvo školom – School Satisfaction Questionnaire (Ladd, Price, 1987).

Ispitanici

U istraživanju su uključene dve grupe ispitanika, učenici trećeg (N = 85) i sedmog razreda (N = 109) jedne osnovne škole u Skoplju.

REZULTATI

Da bismo istražili da li procena reciprociteta drugarstva utiče na socijalno ponašanje učenika, podaci su obrađeni analizom varijanse.

U Tabeli 1 prikazani su rezultati analize varijanse na socijalno ponašanje učenika trećeg razreda u pogledu procene reciprociteta u drugarskoj vezi.

Tabela 1. Rezultati analize varijanse u odnosu na procenu reciprociteta drugarstva kod učenika trećeg razreda (N = 85)

Procena učenika reciprociteta u drugarstvu	Forme socijalnog ponašanja učenika											
	usamljenost		agresivno ponašanje		prosocijalno ponašanje		sramežljivost		percepcija socijalne podrške		zadovoljstvo školom	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Više dobija u drugarstvu	17,82	9,90	15,60	4,41	44,60	7,01	52,95	12,61	73,57	11,06	40,50	2,79
Reciprocitet u drugarstvu	14,63	4,73	16,00	6,13	45,00	5,78	48,45	10,21	74,02	11,28	41,22	4,68
Više daje u drugarstvu	18,15	5,94	18,00	5,32	45,50	4,73	51,75	13,82	71,96	3,79	41,76	4,59
F	2,280		0,314		0,053		1,230		0,085		0,235	
p	> 0,05		> 0,05		> 0,05		> 0,05		> 0,05		> 0,05	

Prema dobijenim rezultatima u Tabeli 1 procena reciprociteta u drugarskoj vezi ne pokazuje povezanost ni sa jednom formom socijalnog ponašanja deteta u školi.

Tabela 2. Rezultati analize varijanse u odnosu na procenu reciprociteta drugarstva kod učenika sedmog razreda (N = 109)

	Forme socijalnog ponašanja učenika											
Procena učenika reciprociteta u drugarstvu	usamljenost		agresivno ponašanje		prosocijalno ponašanje		sramežljivost		percepcija socijalne podrške		zadovoljstvo školom	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Više dobija u drugarstvu	17,60	0,78	24,12	6,91	41,50	7,20	51,30	7,95	73,11	11,05	31,32	8,87
Reciprocitet u drugarstvu	18,80	0,07	24,80	6,70	40,30	5,72	48,30	6,91	72,59	13,43	26,22	8,35
Više daje u drugarstvu	23,98	0,22	27,90	7,20	38,41	5,21	49,50	5,41	62,56	15,13	28,74	8,74
F	2,987		1,281		1,016		1,454		3,083		2,339	
P	< 0,05		> 0,05		> 0,05		> 0,05		< 0,05		>0,05	

Kod učenika sedmog razreda (Tabela 2) rezultati navode na zaključak da se usamljenije osećaju deca koja više daju u drugarstvu ($F = 2,987$, $df = 106$, $p < 0,05$), dok višu percepciju socijalne podrške doživljavaju deca koja više dobijaju u drugarstvu, ali i kada njihovo drugarstvo percipiraju kao reciprocitetno ($F = 3,083$, $df = 106$, $p < 0,05$). Treba da se napomene i to da je rezultat F testa visok u odnosu na zadovoljstvo školom ($F = 2,339$, $df = 106$, $p > 0,05$), ali ipak statistički nije značajan.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Prema goreprikazanim rezultatima može se zaključiti da je važno ne samo uspostavljanje drugarskih odnosa vršnjaka u periodu detinjstva i adolescencije za njihov

psihosocijalni razvoj već i to kako se procenjuje kvalitet drugarstva u smeru reciprocitetnog ili uzvraćenog drugarstva. Ipak, prema rezultatima učenika trećeg razreda (prosečno 9,5 godišnjeg uzrasta) može se videti da procena reciprociteta drugarstva ne utiče ni na jedno ponašanje koje se ispitivalo u ovom istraživanju. To je razumljivo s obzirom na činjenicu da u tom uzrastu drugarstvo još nije utemeljeno na uzajamnosti i intimnosti kao kod starijih učenika. Deca su manje senzitivna na vršnjake u odnosu na to da li su drugari ili nisu. Kod učenika sedmog razreda (prosečno 13,5 godišnjeg uzrasta), koji su u periodu rane adolescencije, procena reciprociteta drugarske veze utiče na usamljenost i na percepciju socijalne podrške vršnjaka. Prema tome, kod adolescenata kod kojih je karakteristična potreba za intimnošću i deljenjem, povećava se i važnost reciprociteta prijateljske veze. Adolescent se ne oseća dobro, odnosno oseća se usamljenije ako više daje u drugarskoj vezi. S druge strane, dobijanje i reciprocitet u drugarskoj vezi vode ka percepciji veće socijalne podrške vršnjaka, odnosno osećaju da ih vršnjaci prihvataju. Interesantno je da se istakne i to da rezultati celog uzorka (obe uzrasne grupe zajedno) pokazuju da procena reciprociteta drugarstva, pored uticaja na usamljenost deteta ($F = 4,106$, $df = 191$, $p < 0,01$) i percepciju podrške vrsnjaka ($F = 2,912$, $df = 191$, $p < 0,05$), utiče i na agresivno ponašanje, ali i na sramežljivo ponašanje deteta. Stoga, drugarstvo koje je procenjeno kao nereciprocitetno u pravcu većeg ulaganja od deteta ka drugu, povećava usamljeno i agresivno ponašanje ($F = 2,912$, $df = 191$, $p < 0,05$) a smanjuje sramežljivo ponašanje deteta u školi ($F = 3,165$, $df = 191$, $p < 0,05$).

LITERATURA

- Asher, S. R., Parkhurst, J. T., Hymel, Sh., Williams, G. A. (1990). Peer Rejection and Loneliness in Childhood. u S .R. Asher J. D. Coie (Eds.) *Peer rejection in childhood*, Cambridge, University press, 253–273.
- Berndt, T. J., Keefe, K. (1995). Adjustment to School. *Child Development*, Vo 66, 1312–1329.

- Buunk, B. P., Prins, K. S. (1998). Loneliness, Change Orientation, and Reciprocity in Friendships. *Personal Relationships*, *Vo* 5. 1–14.
- Eisenberg, N., Shepard, A. A., Fabes, R. A., Murphy, B. C., Guthrie, I. K. (1998). Shyness and Children's Emotionality, Regulation, and Coping: Contemporaneous, Longitudinal, and Across-Context Relations. *Child Development*, *Vo*.69/3, 767–790.
- Ladd, G. W., Price, J. M. (1987). Predicting Children's Social and School Adjustment Following the Transition from Preschool to Kindergarten, *Child Development*, *58*, 1168–1189.
- Parker, J. G., Rubin, K. H., Price, J. M., DeRosier, M. E. (1995). Peer Relationships, Child Development, and Adjustment: *A Developmental Psychopathology Perspective*. New York: Wiley, 96–161.
- Savin-Williams, R. C., Berndt, T. J. (1990). Friendships and Peer Relations During Adolescence, u Feldman, S. S., i Elliott, G. R. (Eds.) *At the Threshold; The Developing Adolescent*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 207–277
- Žužul, M., Keresteš G., Vlahović-Štetić, V. (1990): Skala za procenu dečjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja. *Primenjena psihologija*, *br.11*, 77–86.

NEKOGNITIVNI ČINIOCI AKADEMSKOG POSTIGNUĆA KOD BEOGRADSKIH GIMNAZIJALACA

Vitomir Jovanović¹, Danijela Petrović
Odeljenje za psihologiju, Univerzitet u Beogradu

Iz perspektive praktičara u obrazovanju, podatak da veći deo varijanse postignuća gimnazijalaca objašnjavaju, više nego što je to uobičajeno, nekognitivni činioci, može biti znak da određeni učenici postižu slabije rezultate zbog obeshrabrenosti unutar školskog konteksta, straha od negativne evaluacije, negativne slike o sebi, nastale usled negativnih evaluacija ili smanjene motivacije usled gubitka uverenja da će dobre ocene dovesti do ostvarenja životnih ciljeva. Na uzorku od 297 beogradskih gimnazijalaca iz šest beogradskih gimnazija, koji pohađaju treći razred, ispitivan je odnos između akademskog self-koncepta, lokusa kontrole, postavljanja obrazovnih ciljeva i samoregulisano učenja i školskog uspeha. Prediktori objašnjavaju 30% varijanse prosečnim ocenama na polugodištu ($R = 0,544$; $R^2 = 0,296$; $F = 24,765$; $p = 0,000$) a svaki prediktor značajno doprinosi objašnjenju varijabilnosti kriterijumske varijable (standardizovani regresioni koeficijenti kreću se od 0,14 do 3,3 – u apsolutnim vrednostima). Učenici koji imaju negativniju sliku o sebi u okviru akademskog konteksta, koji u većoj meri uzroke neuspeha traže u sebi, koji ne smatraju da je školsko postignuće važno za ostvarenje ciljeva u njihovoj karijeri i koji ne koriste strategije samoregulisano učenja – imaju slabiji školski uspeh, meren kroz prosečan uspeh na polugodištu trećeg razreda gimnazije. Radom na motivaciji učenika, obučavanjem učenika za korišćenje efikasnijih strategija učenja, kao i jačanjem pozitivne slike o sebi unutar školskog konteksta može se uticati na podizanje obrazovnih postignuća.

¹ vpjovano@f.bg.ac.rs

Ključne reči: školski uspeh, lokus kontrole, akademski self-koncept, samoregulisano učenje, postavljanje obrazovnih ciljeva

TEORIJSKI UVOD

Nekognitivni psihološki konstrukti, kao što su lokus kontrole, self-koncept i motivacija, povezani su u velikoj meri s različitim životnim ishodima, a među njima i sa školskim postignućem. Na primer, niska motivacija, negativna slika o sebi i naučena bespomoćnost, pored toga što predstavljaju karakteristike i dubljih psiholoških poremećaja (npr. depresije), mogu u velikoj meri uticati na kontekstualno uslovljena ponašanja pojedinca i predstavljati odlike i načine funkcionisanja u određenoj sredini. Koncept naučene bespomoćnosti uticao je na različite oblasti psihologije još od poznatog eksperimenta u kojem pas koji je jedno vreme izlagan strujnom šoku u situaciju u kojoj nije bilo moguće izbeći ga, ne traži izlaz i mogućnost izbegavanja u situaciji kada je tako nešto moguće (Seligman & Maier, 1967). Školu sve više počinju smatrati odgovornom za sve činioce koji posreduju školska postignuća, što, zapravo, govori o tome da su školska postignuća u psihologiji, kao i pitanje kako ih povećati, jedno od najvažnijih pitanja u psihologiji obrazovanja (OECD, 2010a; OECD, 2010b; Slaven, 2006; Woolfolk, 2010). Obrazovna postignuća učenika povezana su (ima argumenata i da vrše direktan uticaj) s nizom pozitivnih društvenih ishoda – od povećanja BDP-a do smanjenja negativnih društvenih ishoda (Hanushek & Kimko, 2000; Hanushek & Woessman, 2008; Hanushek, & Woessmann, 2009; Hanushek, 1994; Hanushek, 1997; McMahon, 1998).

Praktična potreba za poboljšanjem obrazovnih postignuća kroz uticanje na različite nekognitivne konstrukte pokrenula je niz istraživanja u psihologiji obrazovanja. O tome govore, između ostalih, konstrukti – akademski self-koncept, samoeфикаsnost i lokus kontrole i istraživanja koja se bave njihovom povezanošću sa školskim postignućem (Anderson, Hattie, & Hamilton, 2005; Bandura, 1977; 1991; 2001; Bong & Skaalvik, 2003; Guay, Marsh, & Boivin, 2003; Marsh, 1990; Marsh, Byrne, & Yeung, 1999; Marsh & Herbert, 1990; Zimmerman & Kitsantas, 1997; 1999; Zimmerman, 2000). Rezultati tih istraživanja pokazuju: a) da postoji značajna povezanost pozitivnog akademskog self-koncepta, samoeфикаsnosti, unutrašnjeg lokusa kontrole i visokog

akademskog postignuća učenika (npr. Shepherd et al., 2006; Pintrich, 2003; Pintrich & De Groot, 1990); b) da je s višim školskim uspehom povezana ekstrinzička motivacija učenika, ali da je ona integrisana s potrebama i vrednostima osobe (npr. Deci, Vallerand, Pelletier, & Ryan, 1991) c) da su s višim školskim uspehom u većoj meri povezani ciljevi koji se odnose na ovladavanje određenim veštinama i savladavanje istih, a ne na izvođenje, koje za krajnji cilj ima uspeh kakav se meri u školskom kontekstu.

Osnovno istraživačko pitanje ovog rada jeste sledeće: utvrditi procenat varijanse školskog postignuća koji objašnjavaju nekognitivni konstrukti, na beogradskom uzorku gimnazijalaca, i implikacije koje bi po obrazovnu praksu mogli imati dati nalazi. Kod nekih konstrukata, npr. akademskog self-koncepta, jača veza između školskog postignuća i akademskog self-koncepta značila bi da davanje javne ocene i javna evaluacija imaju veći efekat za dalja postignuća učenika. Kod lokusa kontrole, negativna veza između internalnosti lokusa kontrole (atribucija uspeha/neuspeha sposobnostima) i školskog uspeha može ukazivati na strah od negativne evaluacije. Nekognitivni konstrukti koji su izabrani u ovom istraživanju jesu: lokus kontrole, akademski self-koncept i samoregulisano učenje.

PROBLEM ISTRAŽIVANJA I METODOLOGIJA

Problem istraživanja. Osnovni problem istraživanje jeste utvrđivanje povezanosti nekognitivnih konstrukata i školskog postignuća i analiza toga koliko su pojedini konstrukti povezani sa školskim postignućem, kao i da li se takvi nalazi mogu protumačiti i kontekstualizovati u odnosu na beogradske gimnazije.

Opšta metoda je sistematska neeksperimentalna, nacrt je korelacioni. Istraživanje je kvantitativnog tipa, sa osnovnim ciljem da se ispita povezanost lokusa kontrole, akademskog self-koncepta, strategija samoregulisanih strategija učenja i školskog postignuća učenika beogradskih gimnazija.

Varijable. Nezavisne varijable u ovom istraživanju jesu: *lokus kontrole*, operacionalizovan skorom na Indeksu unutrašnje kontrole (*Internal Control Index – ICI*; Duttweiler, 1984), *akademski self-koncept*, meren skraćenom verzijom Upitnika za

procenu self-koncepta III (*Self Description Questionnaire III – SDQ III*; Marsh & O'Neill, 1984), korišćenje strategija samoregulisanog učenja (MSQL, Pintrich, Smith, Garcia & McKeachie, 1991), postavljanje obrazovnih ciljeva, mereno instrumentom SAAS-R (School Attitude Assessment Survey – Revisited, McCoach & Del Siegle, 2003). Zavisna varijabla je *školsko postignuće*, izraženo prosečnom ocenom (aritmetička sredina ocena iz svih predmeta) na kraju poslednjeg klasifikacionog perioda.

Uzorak. Ispitivanje je izvršeno na prigodnom uzorku od 297 ispitanika, učenika drugog i trećeg razreda gimnazija u Beogradu (Šesta gimnazija, Deveta gimnazija, Peta gimnazija, Deseta gimnazija, Zemunska gimnazija i Gimnazija „Sveti Sava”), društveno-jezičkog i prirodno-matematičkog smera.

REZULTATI I INTERPRETACIJA

Rezultati multiple regresione analize pokazuju da postoji izrazita povezanost nekognitivnih konstrukata sa školskim postignućem ($R = 0,544$; $R^2 = 0,296$; $F_{282, 4} = 29,56$; $p < 0,01$). Lokus kontrole, akademski self-koncept, korišćenje strategija samoregulisanog učenja i postavljanje obrazovnih ciljeva objašnjavaju otprilike 30% varijanse školskog postignuća. Jačina efekta prediktora na školski uspeh može se posmatrati kao umerena do snažna (Koenovo $f = 0,42$).

Tabela 1. Regresioni koeficijenti prediktora

	Nestandardizovani regresioni koeficijenti		Standardizovani regresioni koeficijenti	t	p	Analiza kolinearnosti	
	B	Stand. greška	Beta			Tolerance	VIF
Internalnost lokusa kontrole	-0,016	0,006	-0,141	-2,518	0,012	0,800	1,250
Postavljanje obrazovnih ciljeva	0,071	0,013	0,322	5,366	0,000	0,696	1,438
Akademski self-koncept	0,025	0,010	0,157	2,488	0,013	0,626	1,597
Samoregulisano učenje	0,022	0,005	0,258	4,209	0,000	0,665	1,504

Svi prediktori statistički značajno doprinose objašnjenju varijanse školskog postignuća (internalnost lokusa kontrole i akademski self-koncept na nivou $p < 0,05$ a

postavljanje obrazovnih ciljeva na nivou $p < 0,01$). Negativni predznak kod regresionog koeficijenta za internalnost lokusa kontrole a pozitivan koeficijent korelacije sa školskim uspehom mogu ukazivati na supresorski efekat. Niža povezanost unutrašnjeg lokusa kontrole sa školskim postignućem možda se može povezati sa sadržajem skale instrumenta ICI, koji ne diskriminiše dovoljno dobro atribucije unutrašnjim stabilnim (npr. sposobnosti) od unutrašnjih promenljivih činilaca (trud, umor, itd.), iako na uopšteniji način ispituje koliko je osoba sklona da uzroke ishoda pripisuje sebi, a koliko slučaju. Niska pozitivna korelacija školskog uspeha sa unutrašnjim lokusom kontrole može, zapravo, govoriti o tome da preterana internalnost lokusa kontrole nije dovoljno adaptibilna jer može voditi strahu od neuspeha, za koji će osoba okrivljivati sebe, što se poklapa s nalazima nekih studija (npr. Anderson, Hattie, & Hamilton, 2005).

Postavljanje obrazovnih ciljeva pokazuje se kao prediktor s najvećim uticajem na školsko postignuće. Izneti podatak govori o tome da učenici koji u većoj meri doživljavaju školske ocene kao vredne i od značaja za njihovu budućnost – postižu i bolji školski uspeh. Taj konstrukt je, prema mišljenju autora, u ključnoj vezi sa samoregulisanim učenjem (McCoach & Siegle, 2001) i može se posmatrati kao motivacioni medijator samoregulisano učenja. Vrednovanje učenja i verovanje u važnost zadatka pojačava učenikovu motivaciju i orijentaciju na postignuće. Odnosno, kada učenici vrednuju ciljeve povezane sa školom, veća je verovatnoća da će ostvariti visoka akademska postignuća. Otud ne iznenađuje intenzitet povezanosti korišćenja samoregulisanih strategija učenja sa školskim uspehom.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Iako izneti nalazi ne predstavljaju iznenađenje, korisnost takvog istraživanja jeste – sagledavanje rezultata iz perspektive usmeravanja pažnje na „neuspešne” učenike i implikacije koje ti rezultati nose po obrazovnu praksu i njeno unapređivanje. Može se postaviti pitanje: koliko naš obrazovni sistem poklanja pažnje neuspešnim učenicima, kakva očekivanja postavlja pred njih u odnosu na njihova obrazovna postignuća i koliko se nastavnici smatraju odgovornim i za nekognitivne obrazovne ishode – od akademskog

self-koncepta, vrednovanja obrazovanja, pa do korišćenja strategija samoregulisano učenja? Usmeravanje obrazovnog sistema ka većim postignućima i ka povećavanju broja visokoobrazovanih znači, zapravo, podizanje obrazovnih postignuća trenutno manje uspešnih učenika, za šta je nesumnjivo potrebno pružiti im podršku koja je usmerena na nekognitivne činioce, kako bi stekli samopouzdanje i počeli da vrednuju obrazovanje. U nastavi se pozitivan akademski self-koncept može podržavati kroz pozitivan fidbek, samoregulisano učenje kroz pojačano formativno ocenjivanje i uvremenjen fidbek a internalnost lokusa kontrole kroz davanje pozitivnog fidbeka na ulaganje truda od strane učenika. Vrednovanje obrazovanja jeste nešto što utiče na postavljanje obrazovnih ciljeva i verovatnije je da taj činilac zavisi u većoj meri od širih društvenih činilaca, a manje od onoga što se dešava u učionici, mada bi kvalitetna obrazovna praksa, zasigurno trebalo da utiče na veće vrednovanje obrazovanja.

LITERATURA

- Anderson, A., Hattie, J., & Hamilton, R. (2005). Locus of Control, Self-Efficacy and Motivation in Different Schools: Is moderation the key to success? *Educational Psychology*, 25 (5), 517–535.
- Bandura, A. (1977) Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc
- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior & Human Decision Processes*, 50(2), 248–287.
- Bandura, A. (2001). Social Cognitive Theory: an Agentic Perspective, *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26.
- Bong, M. & Skaalvik, E. (2003). Academic Self-Concept and Self-Efficacy: How Different Are They Really? *Educational Psychology Review*, 15 (1), 1–40.
- Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., Ryan, R. M. (1991). Motivation and Education: The Self-Determination Perspective. *Education Psychologist*, 26 (3–4), 325–346.
- Duttweiler, P.,C. (1984). The Internal Control Index: A newly developed measure of locus of control. *Educational and Psychological Measurement*, 44(2), 209–221.

- Guay, F., Marsh, H., & Boivin, M. (2003). Academic Self-concept and academic achievement: developmental perspectives on their causal ordering. *Journal of Educational Psychology*, 95 (1), 124–136.
- Hanushek, E. & Kimko, D. (2000). Schooling, Labor-Force Quality, and the Growth of Nations. *American Economic Review*, 90(5), 1184–1208.
- Hanushek, E. & Woessman, L. (2008). The Role of Cognitive Skills in Economic Development, *Journal of Economic Literature*, 46(3), 607–688.
- Hanushek, E. & Woessmann, L. (2009). *Do Better Schools Lead to More Growth? Cognitive Skills, Economic Outcomes, and Causation*, NBER Working Paper No. 14633, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Hanushek, E. A. (1994): Money might matter somewhere: a response to Hedges, Laine, and Greenwald, *Educational Researcher*, 23(4), 5–8.
- Hanushek, E. A. (1997): Assessing the effects of school resources on student performance: an update, *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 19, 141–164.
- Marsh, H.W. & Herbert W. (1990). The Structure of Academic Self-Concept: The Marsh/Shavelson Model, *Journal of Educational Psychology*, 82(4), 623–636.
- Marsh, H. W. & O'Neill, R. (1984). Self Description Questionnaire III: The Construct Validity of Multidimensional Self-Concept Ratings by Late Adolescents, *Journal of Educational Measurement*, 21(2), 153–174.
- Marsh, H. W. (1990). A multidimensional, hierarchical self-concept: Theoretical and empirical justification. *Educational Psychology Review*, 2, 77–172.
- Marsh, H. W., Byrne, B. M., & Yeung, A. S. (1999). Causal ordering of academic self-concept and achievement: Reanalysis of a pioneering study and revised recommendations. *Educational Psychologist*, 34, 154–157.
- McMahon, W. (1998). Conceptual framework for the Analysis of the Social Benefits of Lifelong Learning, *Education Economics*, 6(3), 309–346.
- McCoach, D. B. and Del Siegle (2003). The School Attitude Assessment Survey-Revised: A New Instrument to Identify Academically Able Students Who Underachieve, *Educational and Psychological Measurement*, 63, 414–429.

- OECD (2010a). *Razumevanje društvenih ishoda učenja*, Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Beograd.
- OECD (2010b). *High Cost of Low Educational Scores: The Long Run Economic Impact of Improving Pisa Outcomes*. Paris: OECD.
- Pintrich, P. R. & De Groot, E. V. (1990). *Motivational and self-regulated learning components of classroom academic performance*. *Journal of Educational Psychology*, 82, 33–40.
- Pintrich, P., Smith, D., Garcia, T., & McKeachie, W. (1991). *A manual for the use of the motivated strategies for learning questionnaire (MSLQ)*. National Center for Research to Improve Post secondary Teaching and Learning. (Ann Arbor, Michigan).
- Pintrich, P. R. (2003). A Motivational Science Perspective on the Role of Student Motivation in Learning and Teaching Contexts, *Journal of Educational Psychology*, 95(4), 667–686.
- Seligman, M. E. & Maier, S. F. (1967). Failure to escape traumatic shock. *Journal of Experimental Psychology*, 74(1), 1–9.
- Shepherd, S., Fitch, T., Owen, D., & Marshall, J. (2006). Locus of control and academic achievement in high school students, *Psychological Reports*, 98(2), 318–322.
- Slaven, R. (2006). *Educational psychology: theory and practise (eight edition)*, Pearson.
- Smith, R.E. (1989). "Effects of coping skills training on generalized self-efficacy and locus of control". *Journal of Personality and Social Psychology* 56(2), 228–33.
- Woolfolk, A. (2010). *Educational Psychology*. 11th edition, Pearson Education International, London.
- Zimmerman, B. J. (2000). Self-Efficiency: An Essential Motive to Learn, *Contemporary Educational Psychology*, 25, 82–91.
- Zimmerman, B. J. & Kitsantas, A. (1997). Developmental phases in self-regulation: Shifting from process to outcome goals. *Journal of Educational Psychology*, 89, 29–36.

Zimmerman, B. J. & Kitsantas, A. (1999). Acquiring writing revision skill: Shifting from process to outcome self-regulatory goals. *Journal of Educational Psychology*, 91, 1–10.

OSOBINE LIČNOSTI I STRATEGIJE PREVLAĐAVANJA STRESA KOD STUDENATA DRUŠTVENIH I BIOMEDICINSKIH NAUKA

Damjana Panić¹, Dragana Radojković, Mirjana Ignjatović

Departman za psihologiju, Filozofski fakultet u Nišu

U ovom radu razmatrano je postojanje razlika između studenata društvenih i biomedicinskih nauka u odnosu na dimenzije ličnosti Zakermanovog AMP modela i strategija prevladavanja stresa Endlera i Parkera. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 212 ispitanika, ujednačenih po polu (106 studenata društvenih i 106 studenata biomedicinskih nauka). Od instrumenata primenjeni su Zakerman–Kalmanov upitnik ličnosti i Inventar prevladavanja stresnih situacija Endlera i Parkera. Značajne razlike u pogledu dimenzija ličnosti utvrđene su jedino na dimenziji Neuroticizam – Anksioznost, dok se u odnosu na strategije prevladavanja stresa te dve grupe studenata razlikuju na strategijama Suočavanje usmereno na problem i Suočavanje usmereno na emocije. Rezultat je u skladu sa stanovištem da se izbor zanimanja i uspešnost u obavljanju određenih profesija mogu dovesti u vezu sa određenim karakteristikama ličnosti. Utvrđena je i povezanost između pojedinih dimenzija ličnosti i načina suočavanja sa stresom u obe grupe ispitanika, što ukazuje na to da ličnost može imati važan udeo u procesu prevladavanja stresa. Dobijeni nalazi mogu doprineti boljem upoznavanju psiholoških karakteristika studenata i biti primenjeni u oblasti profesionalne orijentacije.

Ključne reči: Osobine ličnosti, Zakermanov AMP model, profesionalna interesovanja, strategije prevladavanja stresa, studenti.

¹ Istraživanje je sprovedeno u okviru predmeta Psihologija individualnih razlika na programu master studija Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu. Adresa autora: damjana1988@yahoo.com

UVOD

Savremena psihološka literatura ukazuje na to da se pripadnici pojedinih profesija razlikuju po svojim osobinama, stavovima i vrednostima (Mitić, 2007; Radovanović, 2011), tj. da izbor zanimanja i uspeh u obavljanju određenih poslova može biti povezan sa određenim karakteristikama ličnosti (Čukić, 2004; Hedrih, 2007).

Profesionalna interesovanja prirodno su povezana sa osobinama ličnosti. Kao i osobine ličnosti, i ona predstavljaju konativne dispozicije za ponašanje. Da je tako, govore i pojedine teorije koje direktno pretpostavljaju da su za izbor zanimanja odgovorne crte ličnosti (Holland, 1959; Sharf, 1997, prema: Hedrih, 2007).

Kada je reč o pripadnicima tzv. pomagačkih profesija (lekari, psiholozi, socijalni radnici), dosadašnja razmatranja ukazuju na to da su oni više skloni liberalnijim i progresivnijim stavovima od pripadnika profesija u oblasti trgovine, prava, inženjerstva i onih koji imaju tendenciju ka relativno konzervativnim stavovima (Damburn et al., 2002). U prilog tome su i rezultati istraživanja koji ukazuju na to da razlike mogu postojati već na studentskom uzrastu, tj. da se studenti koji se školuju za pomagačke profesije razlikuju od „nepomagača” u odnosu na pojedine karakteristike ličnosti (Dimitrijević, Hanak i Milojević, 2011).

S druge strane, veliki broj istraživača potvrđuje važnost osobina ličnosti u procesu prevladavanja stresa, iako je svojevremeno postojala sumnja da je ponašanje u stresnim situacijama određeno karakteristikama ličnosti i veći akcenat bio na sredinskim činiocima (Folkman & Lazarus, 1980). Uticaj ličnosti posebno se ističe na verovatnoći doživljavanja stresne situacije, tj. na proceni događaja kao stresnog i verovatnoći upotrebe određene strategije prevladavanja (DeLongis & Holtzman, 2005). Prema nekim autorima, upravo se u uslovima stresa naglašavaju dispozicije pojedinca i tad se mogu najbolje otkriti (Bolger, 1990).

Problem istraživanja

Polazeći od pretpostavke da se studenti nesrodnih fakulteta potencijalno razlikuju po osobinama ličnosti, i s obzirom na dosad utvrđene veze osobina ličnosti i načina na koji se osobe najčešće suočavaju sa stresom, problem ovog istraživanja jeste: utvrditi da

li postoje razlike između studenata društvenih i biomedicinskih nauka u odnosu na dimenzije ličnosti Zakermanovog AMP modela i strategije prevladavanja stresa i ispitati postojanje povezanosti između navedenih koncepata u obe grupe ispitanika.

METOD

Uzorak

Uzorak je činilo 212 ispitanika ujednačenih po polu, 106 studenata društvenih (pravni i ekonomski fakultet) i 106 studenata biomedicinskih nauka (medicinski, farmaceutski i stomatološki fakultet).

Instrumenti

Zakerman–Kalmanov upitnik ličnosti – ZKPQ-50-CC (Aluja et al., 2006), koji ima pet 10-ajtemskih subskala sa binarnim formatom odgovora: *Aktivitet (Act)*, *Agresivnost-Hostilnost (Agg-Host)*, *Impulsivno traženje senzacija (ImpSS)*, *Neuroticizam–Anksioznost (N-Anx)*, *Socijalnost (Sy)*.

Inventar prevladavanja stresnih situacija – CISS (Endler & Parker, 1990, adaptirale Sorić i Proroković, 2002). Upitnik je Likertovog tipa i sadrži tri subskale suočavanja sa stresom (svaka po 16 tvrdnji): *Suočavanje usmereno na problem (Sup)*, *Suočavanje usmereno na emocije (Sue)* i *Suočavanje usmereno na izbegavanje (Sui)*.

REZULTATI

Tabela 1. Razlike u stepenu izraženosti dimenzija ličnosti i strategija prevladavanja stresa (t-test)

N-Anx						
Fakultet	N	AS	SD	df	t	sig
D. nauke ¹⁹	106	4,72	2,83	209	2,482**	0,014
Bm. nauke ²⁰	106	3,79	2,62			
Sup						
	N	AS	SD	df	t	sig
D. nauke	106	58,58	10,23	210	-2,022*	.044
Bm. nauke	106	61,18	8,36			
Sue						
	N	AS	SD	df	t	sig
D. nauke	106	51,23	11,44	210	2,121*	.035
Bm. nauke	106	48,10	9,95			

** p < 0,01; * p < 0,05; prikazane su samo značajne razlike

¹⁹ d.nauke – društvene nauke;

²⁰ bm.nauke – biomedicinske nauke

Tabela 2. Povezanost dimenzija ličnosti i strategija prevladavanja stresa (Pirsonov koeficijent korelacije)

	Fakultet	Act	Agg-Host	ImpSS	N-Anx	Sy
Sup	d. nauke	0,400**	0,011	0,017	-0,017	-0,006
	bm. nauke	0,268**	-0,088	0,096	-0,170	0,102
Sue	d. nauke	-0,029	0,279**	0,009	0,606**	-0,309**
	bm. nauke	-0,204	0,221*	0,016	0,631**	-0,207*
Sui	d. nauke	0,035	-0,086	0,091	0,084	0,269**
	bm. nauke	0,025	0,072	0,113	0,061	0,211*

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

DISKUSIJA

Poređene grupe studenata u ispitivanim osobinama ličnosti jedino se razlikuju na dimenziji *Neuroticizam – Anksioznost*, pri čemu studenti društvenih nauka imaju više prosečne skorove. Što se strategija prevladavanja stresa tiče, značajne razlike utvrđene su na strategiji *Suočavanje usmereno na problem*, gde studenti biomedicinskih nauka pokazuju više skorove, kao i na strategiji *Suočavanje usmereno na emocije*, gde više skorove imaju studenti društvenih nauka (Tabela 1). Naime, rezultati ukazuju na to da studenti društvenih nauka imaju izraženije tendencije ka uznemirenosti, napetosti, zabrinutosti, kao i da će u stresnim situacijama pre biti zaokupljeni brigama i problemima i usmereni na uspostavljanje kontrole i smanjenje emocionalne napetosti nego na rešavanje samog problema. S druge strane, studenti biomedicinskih nauka adekvatno ispoljavaju i dobro kontrolišu svoje emocije, a u stresu će nastojati da reše problem ili

preduzimu neku konstruktivnu aktivnost u vezi sa samim događajem (Endler & Parker, 1990; Zuckerman, 2002).

Utvrđene razlike u osobinama ličnosti i strategijama prevladavanja stresa mogu se smatrati pozitivnim nalazom kada je reč o studentima biomedicinskih nauka, s obzirom na brojne stresore koje njihov budući poziv nosi. Medicinska praksa, pored stalne brige za pacijente, često podrazumeva potrebu da se brzo reaguje i odlučuje, susret sa fatalnim ishodima bolesti, ali i manjak slobodnog vremena, prekovremeni rad, ometanje porodičnog života, pa nema sumnje da one koji se bave tim poslom treba da karakteriše emocionalna stabilnost, fleksibilnost, usresređenost, aktivno suočavanje s brojnim stresorima.

Kada je reč o samom odnosu ispitivanih osobina ličnosti i načina suočavanja sa stresom, utvrđene korelacije između istih subdimenzija u obe grupe ispitanika (Tabela 2) upućuju na generalnu tendenciju postojanja povezanosti tih koncepata, tj. na značaj ličnosti u stres procesu.

Postojanje potrebe za aktivnošću i ulaganje velike količine energije u rad svakako je u vezi sa aktivnim i konstruktivnim načinom suočavanja sa stresom (Endler & Parker, 1990; Zuckerman, 2002), na šta upućuje i pozitivna povezanost dimenzija *Aktivitet i Prevladavanja usmerenog na problem*. Pozitivna povezanost strategije *Suočavanje usmereno na emocije* i dimenzije *Neuroticizam – Anksioznost* konzistentna je s dosadašnjim nalazima (Parker & Endler, 1992), dok se povezanost te strategije prevladavanja i dimenzije *Agresivnost – Hostilnost* može razumeti s obzirom na to da oni koji se na takav način suočavaju sa stresom prekoravaju sebe što situaciju doživljavaju previše emocionalno i ne znaju kako da se suoče s problemima (Endler & Parker, 1990), što može dovesti do eksternalizacije frustracije i agresivnog ponašanja. Razumljiva je i negativna povezanost *Prevladavanja usmerenog na emocije* i dimenzije *Socijalnost*. Preferiranje zabava i kontakt s velikim brojem ljudi dovešće pre do traženja socijalne podrške u stresnim situacijama, nego do okupiranosti osobe emocijama i prevladavanjem njihovog negativnog efekta. Nalaz je u skladu i sa istraživanjima u kojima je utvrđena povezanost *Ekstraverzije* iz PEN modela i traženja socijalne podrške (Amirkhan, Risinger, & Swickert, 1995). Pozitivna povezanost strategije *Suočavanje usmereno na*

izbegavanje i *Socijabilnost* očekivana je jer se jedan deo te strategije odnosi na Socijalnu diverziju (Endler & Parker, 1990), tj. na posete prijateljima i razgovor s drugim ljudima, što su ujedno i obeležja dimenzije *Socijabilnost* (Zuckerman, 2002).

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja mogu doprineti boljem upoznavanju psiholoških karakteristika studenata nesrodnih fakulteta i biti od koristi psiholozima u oblasti profesionalne orijentacije. S druge strane, utvrđene korelacije ispitivanih dimenzija ličnosti i strategija prevladavanja stresa mogu usmeriti buduća istraživanja na utvrđivanje prediktivne uloge osobina ličnosti u izboru načina suočavanja sa stresom.

LITERATURA

- Aluja, A., Rossier, J., Garcia, L. F., Angleitner, A., Kuhlman, M., & Zuckerman, M. (2006). A cross cultural shortened for of the ZKPQ (ZKPQ-50-cc) adapted to English, Franch, German, and Spanish languages. *Personality and Individual Differences*, 41, 619–628.
- Amirkhan, J. H., Risinger, R. T., & Swickert, R. J. (1995). Extraversion: A “hidden” personality factor in coping? *Journal of Personality*, 63, 189–212.
- Bolger, N. (1990). Coping as a personality process: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 525–537.
- Čukić, B. (2004). *Psihologija rada - usklađivanje čoveka i posla*. II izdanje, Kruševac: Fakultet za industrijski menadžment.
- Damburn, M., Guimond, S., & Duarte, S. (2002). The impact of hierarchy-enhancing vs. attenuating major on stereotyping: The mediating role of percieved social norm. *Curent Research in Social Psychology*, 7, 114–136.
- DeLongis, A. & Holtzman, S. (2005). Coping in context: The role of stress, social support, and *personality in coping*. *Journal of Personality*, 73, 1633–1656.

- Dimitrijević, A., Hanak, N. i Milojević, S. (2011). Psihološke karakteristike budućih pomagača: empatičnost i vezanost studenata psihologije. *Psihologija*, 44 (2), 97–115.
- Endler, N. S. & Parker, J. D. A. (1990). *Coping Inventory for Stressful Situations (CISS): Manual*. Toronto: Multi Health Systems.
- Folkman, S. & Lazarus, R. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219–239.
- Hedrih, V. (2007). *Evaluacija Holandovog modela profesionalnih interesovanja u našoj kulturi i relacije sa osobinama ličnosti sedmofaktorskog modela*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- LeShan, L. (1966). *An emotional life-history pattern associated with neoplastic disease*, Ann. New York : Acad
- Mitić, M. (2007). *Empatičnost i samopoštovanje zdravstvenih i administrativnih radnika*. (Diplomski rad). Niš: Filozofski fakultet
- Parker, J. D. A. & Endler, N. S. (1992). Coping with coping assessment: A critical review. *European Journal of Psychology*, 6, 321–344.
- Radovanović, L. (2011). *Empatija i interpersonalna orijentacija lekara i arhitekata*. (Diplomski rad). Niš: Filozofski fakultet.
- Sorić, I. i Proroković, A. (2002). Upitnik suočavanja sa stresnim situacijama Endlera i Parkera (CISS). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Sv. I*, 147–151. Zadar: Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
- Zuckerman, M. (2002). Zuckerman- Kuhlman Personality Questionnaire (ZKPQ): An alternative five factorial model. In B. De Raad & M. Perusini (Eds.), *Big five Assessment*, 377–396. Seattle: Hogrefe and Huber Publishers.

LJUTNJA I BES KOD UČENIKA OSNOVNIH ŠKOLA

Lidija Bukvić¹, Marija Jovanović, Branislava Popović-Čitić

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu

Uvažavajući značaj koji poznavanje i korišćenje pravilnih tehnika kontrole ljutnje ima u oblasti prevencije konfliktnih situacija u školskom okruženju, postavili smo kvalitativno istraživanje čiji je cilj bio ispitivanje nivoa znanja i obaveštenosti učenika o karakteristikama ljutnje i besa, najčešćim razlozima koji dovode do ljutnje i mogućim načinima njene kontrole. Na uzorku od 481 učenika starijih razreda iz 15 beogradskih osnovnih škola primenjena je, tokom školske 2010/11. i 2011/12. godine, u okviru projekta Program prevencije problema u ponašanju učenika, metoda fokus-grupnog intervjua. Ukupno su održane 52 rodno homogene fokus grupe, koje su, u proseku, brojale po devet učenika uzrasta od 10 do 14 godina. Na osnovu istraživačkih nalaza, može se zaključiti da učenici poznaju osnovne karakteristike ljutnje i besa, da ih u najvećoj meri ljuti ispoljavanje nasilja vršnjaka, pri čemu i oni na nasilje najčešće odgovaraju ispoljavanjem različitih oblika nasilnog ponašanja. S druge strane, učenici nisu u dovoljnoj meri upoznati s mogućim načinima kontrole ljutnje, te bi bilo opravdano usmeriti preventivne aktivnosti na edukaciju učenika u smislu uvežbavanja primene različitih tehnika kontrole ljutnje.

Ključne reči: ljutnja, kontrola besa, učenici, osnovna škola

¹ lidija_bukvic@yahoo.com

UVOD

Studije prevalence emocionalnih i bihevioralnih problema kod dece ukazuju na to da se te teškoće javljaju kod 17% do 22% mladih ispod 18 godina (Namka, 1997). Najveći udeo te populacije ispoljava teškoće u kontroli besa i ima tendencije ka ispoljavanju nasilnog ponašanja i intolerancije, pri čemu se ti problemi najčešće povezuju s deficitom socijalnih veština. Prepoznavanje ljutnje i besa, praćeno adekvatnim načinima njihove kontrole, značajno doprinosi konstruktivnom rešavanju problema i smanjivanju ispoljavanja agresije u konfliktnim situacijama. Stoga, nije slučajno što gotovo svi efektivni programi prevencije vršnjačkog nasilja sadrže edukativnu komponentu usmerenu ka razvijanju i unapređivanju veština kontrole ljutnje i besa (Durlak, Weissberg, Dymnicki, Taylor, & Schellinger, 2011; Ttofi & Farrington, 2011). S obzirom na značaj koji poznavanje i korišćenje pravilnih tehnika kontrole ljutnje ima u domenu prevencije konfliktnih situacija u uslovima školske sredine, postavljeno je kvalitativno istraživanje koje je imalo za cilj ispitivanje nivoa znanja i obaveštenosti učenika o karakteristikama ljutnje i besa, najčešćim razlozima koji dovode do ljutnje i mogućim načinima njene kontrole.

METOD

Istraživanje je realizovano u 15 beogradskih osnovnih škola koje su tokom školske 2010/11. ili 2011/12. godine učestvovala u projektu *Program prevencije problema u ponašanju učenika*². Za potrebe prikupljanja podataka korišćena je metoda fokus-grupnog intervjua, pri čemu je serija interaktivnih diskusija usmeravana prema strukturi posebno kreiranog vodiča, koji se sastojao od četiri vežbe tematski usmerene na opisivanje razloga, karakteristika i načina kontrole ljutnje i besa (Popović-Čitić, Popović,

² Projekat realizuje Odeljenje za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. U pitanju je jednogodišnji preventivni program koji se u 20 beogradskih osnovnih škola sprovodi od školske 2007/08. godine. Zasniva se na primeni posebnog kurikulumu koji obuhvata 12 tematskih celina, od kojih je jedna usmerena na kontrolu ljutnje i besa. U okviru svake tematske celine sprovode se fokus-grupni intervjui, interaktivna tematska predavanja i radionice.

Drašković i Marković, 2010). U svakoj školi održane su najmanje po dve rodno homogene fokus-grupe koje su činili učenici istog odeljenja iz starijih razreda. Ukupno su sprovedena 52 fokus-grupna intervjua, a svaka grupa brojala je, u proseku, devet učesnika. U intervjuima je učestvovalo ukupno 481 učenik, uzrasta od 10 do 14 godina. Na osnovu sumiranja i analize kvalitativnih izjava učenika izvedeni su istraživački rezultati. Pri tome, jedinicu analize u istraživanju činila je fokus-grupa, a ne ispitanik.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Odgovori učenika u vezi s najčešćim razlozima koji ih dovode do osećanja ljutnje mogu se, u osnovi, grupisati u četiri široke kategorije, i to: ispoljavanje fizičkog, verbalnog ili relacionog nasilja vršnjaka (npr. udaranje, guranje, uzimanje ili uništavanje ličnih stvari, vređanje, zadirkivanje, ogovaranje, isključivanje iz grupe), izloženost stresnim situacijama koje su van ličnog uticaja (npr. poraz sportskog tima za koji se navija), opažanje nepravde (npr. „nezaslužno” dobijena slaba ocena, „nezaslužno” kažnjavanje od strane nastavnika) i neostvarene želje usled roditeljskih zabrana (npr. ograničavanje vremena za gledanje televizije ili igranje igrice). Skaliranjem navedenih razloga ljutnje i pravljenjem rang-liste, utvrđeno je da učenike najviše ljuti verbalno i fizičko nasilje vršnjaka, zatim situacije u kojima opažaju da im je učinjena nepravda, dok se neostvarene želje i potencijalno stresne situacije nalaze na kraju liste razloga koji učenike dovode do ljutnje.

Reakcije učenika u situacijama ljutnje svode se, u najvećem broju slučajeva, u svim ispitivanim grupama, na ispoljavanje verbalne i fizičke agresije, kako prema direktnom izvoru ljutnje (npr. „vičemo”, „vređamo”, „tučemo se”), tako i prema drugim osobama i objektima na koje se ljutnja premešta (npr. „bacamo i lomimo stvari”, „iskaljujemo bes na nekom drugom”). Pri tome, čak u 18 ispitivanih grupa zabeleženo je da učenici isključivo kroz nasilno ponašanje ispoljavaju ljutnju, dok su u tri grupe učenici insistirali da je agresija jedini mogući način pokazivanja ljutnje, te da ljutnju nije moguće na drugi način smiriti. Ipak, značajan broj učenika, u situacijama kada nisu u mogućnosti da ispolje ljutnju, koriste tehnike smirivanja ljutnje, i to prevashodno opuštanje (npr. „brojimo do deset”, „duboko dišemo”, „razmišljamo o nečemu lepom”, „slušamo muziku”). Odgovori koji ukazuju na korišćenje te tehnike zabeleženi su u 43 grupe, a u

znatno manjem broju slučajeva konstatovano je da učenici koriste tehniku izbegavanja situacija ili osoba koje provociraju ljutnju (u osam grupa), humor (u pet grupa) i razgovor (u četiri grupe). S druge strane, zabeleženo je i da učenici relativno često (u 26 grupa), usled nemogućnosti pokazivanja ljutnje, pribegavaju njenom prikrivanju (npr. „držimo sve u sebi”, „pravimo se da nismo ljuti”).

Karakteristike ljutnje i besa, u pogledu njihovog intenziteta, trajanja i mogućnosti kontrole, učenici pravilno percipiraju, uz jasno isticanje da je bes jačeg intenziteta nego ljutnja, da bes nastaje nagomilavanjem ljutnje, da su besne osobe manje sposobne da kontrolišu sopstveno ponašanje, te da su spremnije na primenu agresije. Dodatno, učenički crteži besne osobe ukazuju na to da izlive besa učenici primarno dovode u vezu sa specifičnom facijalnom ekspresijom i ispoljavanjem verbalne i fizičke agresije. U odgovorima učenika o razlozima, karakteristikama i načinima kontrole ljutnje i besa nisu zapažene uzrasne i rodne razlike.

ZAKLJUČAK

Na osnovu istraživačkih rezultata, može se zaključiti da učenici pravilno opažaju osnovne karakteristike i razlike između ljutnje i besa, ali da nisu u dovoljnoj meri upoznati s mogućim načinima njihove kontrole. Osim tehnike opuštanja, kao dominantnog načina smirivanja ljutnje, učenici se retko odlučuju da ljutnju umire humorom ili je pokažu u razgovoru. Naprotiv, učenici veoma često ljutnju ispoljavaju verbalnom i fizičkom agresijom, što može biti rezultat činjenice da upravo nasilje od strane drugih osoba predstavlja razlog koji ih najčešće dovodi do osećanja ljutnje. Dodatno, ne tako mali broj učenika pribegava prikrivanju ljutnje, kao štetnom načinu kontrole koji, ukoliko se duže koristi, često provocira stanje besa (Lochman, Powell, Clanton, & McElroy, 2006).

Imajući u vidu dobijene nalaze, opravdano bi bilo, sa stanovišta praktičnog preventivnog postupanja, kreirati preventivne programe koji bi se bazirali na komplementarnoj primeni strategija informisanja i edukacije. Pri tome, informisanje bi trebalo usmeriti na podizanje nivoa znanja i obaveštenosti učenika o različitim tehnikama smirivanja i pokazivanja ljutnje, dok bi intervencije edukacije valjalo usmeriti na

razvijanje, unapređivanje i uvežbavanje veština rešavanja problema, nenasilne komunikacije i kontrole ljutnje.

LITERATURA

- Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development, 82*(1), 405–432.
- Lochman, J. E., Powell, N. R., Clanton, N., & McElroy, H. K. (2006). Anger and aggression. In G. G. Bear, K. M. Minke (Eds.), *Children's needs III: Development, prevention, and intervention* (pp. 115–133). Bethesda, MD: National Association of School Psychologists.
- Namka, L. (1997). The dynamics of anger in children. Retrieved, 15 January, from <http://www.angriesout.com/teach6.htm>.
- Popović-Ćitić, B., Popović, V., Drašković, D. i Marković, M. (2010). Program prevencije problema u ponašanju učenika: radni materijal za primenu programskih aktivnosti. *Projektna dokumentacija*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Ttofi, M. M. & Farrington, D. P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology, 7*, 27–56.

UKLJUČENOST RODITELJA U FORMIRANJE MEDIJSKIH NAVIKA DECE OSNOVNO-ŠKOLSKOG UZRASTA

Lidija Bukvić, Mario Stanojević, Branislava Popović-Ćitić, Vesna Popović

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd

Formiranje medijskih navika u periodu detinjstva i adolescencije posredovano je nizom faktora, među kojima značajno mesto zauzima angažovanje roditelja u izboru, kontroli i superviziji medijskog sadržaja kojima su mladi izloženi. U cilju ispitivanja nivoa uključenosti roditelja u formiranje medijskih navika dece analiziran je deo podataka prikupljenih tokom primene Programa prevencije problema u ponašanju učenika u školskoj 2009/10 godini. Na uzorku od 707 učenika iz osam beogradskih osnovnih škola, oba pola, uzrasta od 8 do 14 godina, primenjen je upitnik Kids' Take on Media koji ispituje navike dece u korišćenju štampanih i elektronskih medija. Dobijeni istraživački rezultati ukazuju da roditelji nisu u dovoljnoj meri angažovani u procesu formiranja navika dece u gledanju televizije, te da nivo njihove uključenosti opada sa uzrastom dece, pri čemu je potreba za njihovim angažovanjem posebno izražena kod dečaka koji su spremniji da prate televizijski program koji nije prikladan za mlade njihovog uzrasta.

Ključne reči: medijske navike, mediji, televizija, roditelji, osnovno-školski uzrast

UVOD

Uticaji medijskih sadržaja na razvoj i ponašanje dece i omladine decenijama su predmet interesovanja naučne javnosti. Neosporavajući potencijalne pozitivne efekte medija na oblikovanje emocionalnog i socijalnog ponašanja (Popović-Ćitić, 2012), značajno je veći broj istraživačkih studija koje potvrđuju da uzrastu neprimereni medijski prikazi, posebno u periodu detinjstva i adolescencije, mogu biti jedan od rizičnih faktora za nastajanje, razvijanje i održavanje različitih problema u ponašanju (Popović-Ćitić, Đurić, 2009). Otuda se, sa stanovišta preventivnog delovanja, posebna pažnja posvećuje programima

medijskog opismenjavanja mladih (Korać, 2005), u kojima se kao važan činilac oblikovanja medijskih navika ističe angažovanje roditelja u izboru, kontroli i superviziji medijskog sadržaja kojima su mladi izloženi (Jugović, 2010). Polazeći od značaja roditeljske uloge u formiranju medijskih navika, postavljeno je istraživanje sa ciljem ispitivanja nivoa uključenosti roditelja u proces oblikovanja navika dece u praćenju televizijskog sadržaja.

METOD

U istraživanju su korišćeni podaci prikupljeni tokom primene projekta *Program prevencije problema u ponašanju učenika*²¹ u školskoj 2009/10 godini. Uzorak je činilo 707 učenika iz osam osnovnih škola, oba pola, uzrasta od 8 do 14 godina. Prosečna starost ispitanika bila je 11.7 godina (SD=2.01). Uzorak je činilo 48.4% dečaka (N=394) i 51.6% devojčica (N=420). Korišćeni instrument bio je anketni upitnik *Kids' Take on Media* (Canadian Teachers' Federation, 2003) koji ispituje navike dece u korišćenju štampanih i elektronskih medija. Za potrebe ovog rada analizirano je osam pitanja koja odražavaju nivo uključivanja roditelja u proces formiranja navika dece u gledanju televizije.

REZULTATI

Gledanje televizijskog programa, kao jedna od tri omiljene aktivnosti u slobodnom vremenu, izbor je više od jedne trećine ispitanih učenika (36.9%) i zauzima peto mesto na rang-listi aktivnosti kojima deca posvećuju svoje slobodno vreme (nakon izlazaka sa prijateljima, bavljenja sportom, slušanja muzike i igranja igrice).

Blizu jedne trećine ispitanih učenika (29.7%) gotovo uvek gleda televizijski program zajedno sa svojim roditeljima, više od polovine (60.1%) to čini samo ponekad,

²¹ Projekat realizuje Odeljenje za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. U pitanju je jednogodišnji preventivni program koji se u 20 beogradskih osnovnih škola sprovodi od školske 2007/08 godine. Zasniva se na primeni posebnog kurikulumu koji obuhvata 12 tematskih celina, od kojih je jedna usmerena na uticaje televizije.

dok svega 10.2% izjavljuje da skoro nikada ne gleda televiziju zajedno sa roditeljima. Sa druge strane, značajan procenat učenika (47.1%) saopštava da roditelji veoma retko ili nikad ne diskutuju sa njima o konkretnom televizijskom sadržaju, čak ni kada je reč o nasilju koje je prikazano u televizijskom programu (45.2%). Svega 16.2% učenika izjavljuje da sa roditeljima skoro uvek razgovara o nasilju koje su videli u televizijskim filmovima ili emisijama. Razlike među učenicima različitog pola i uzrastu nisu statistički značajne u pogledu ovih varijabli.

Kada je u pitanju roditeljska kontrola u izboru televizijskog sadržaja i ograničavanje vremena koje deca provode u gledanju televizije, rezultati pokazuju da roditelji blizu dve trećine učenika (60.9%) skoro nikada ne određuju koliko dugo u toku dana njihova deca mogu da gledaju televiziju, dok veoma nizak procenat roditelja (11.3%) vremenski ograničava deci gledanje televizije, i to prevashodno na mlađem uzrastu ($F=12.67$, $df=5$, $p<0.01$). Kada je ovaj podatak u pitanju treba imati na umu da se radi samo o eksplicitnom ograničavanju vremena koje deca provode gledajući televiziju. Nešto više od jedne trećine učenika (36.4%) saopštava da ih roditelji gotovo nikada ne savetuju u pogledu izbora televizijskog programa, posebno ne na starijem uzrastu ($F=8.71$, $df=5$, $p<0.01$). Dodatno, mali je procenat roditelja (7.9%) koji zabranjuju svojoj deci da gledaju određene televizijske emisije, uz sasvim očekivano veće prisustvo zabrana kod mlađe dece ($F=7.30$, $df=5$, $p<0.01$). Rodne razlike u pogledu varijabli roditeljske kontrole nisu od statističkog značaja.

Tabela 1 – Deskriptivni pokazatelji uključenosti roditelja u formiranje medijskih navika dece

Stavke	N	M	SD
Roditelji mi određuju koliko dugo u toku dana mogu da gledam televiziju.	699	1.55	.71
Roditelji me savetuju koje televizijske emisije treba da gledam, a koje ne.	703	1.89	.75
Roditelji mi zabranjuju da gledam neke televizijske emisije.	692	1.45	.66
Roditelji gledaju televizijske emisije i filmove sa mnom.	696	2.22	.61
Moja porodica često diskutuje o emisijama koje smo gledali na televiziji.	697	1.81	.86
Roditelji razgovaraju sa mnom o nasilju koje sam video u filmovima ili na televiziji.	693	1.74	.74

Napomena: Odgovori su dati na trostepenoj Likertovoj skali, sa vrednostima: 1 = skoro nikada, 2 = ponekad, 3 = skoro uvek. Min = 1, Max = 3.

Kada je u pitanju gledanje uzrastu neprimerenih televizijskih sadržaja, rezultati pokazuju da je više od dve trećine učenika (71.9%) imalo iskustvo da na televiziji prati filmove i emisije koji nisu prikladni za njihov uzrast. Dodatno, jedna četvrtina ispitanih učenika (25.5%) smatra da njihovim roditeljima ne bi smetalo da gledaju televizijske sadržaje koji nisu primereni uzrastu dece i adolescenata, pri čemu je ovaj procenat značajno viši ($\chi^2=15.870$, $df=1$, $p<0.01$) kod dečaka (32.5%) nego kod devojčica (17.9%), koje se, sa druge strane, u većem procentu (18.5%) nego dečaci (5%) izjašnjavaju da takve televizijske emisije nikada ne bi ni gledale ($\chi^2=25.805$, $df=1$, $p<0.01$). Svega 6.5% učenika (7% dečaka i 5% devojčica) saopštava da bi njihovi roditelji bili uznemireni kada bi bili upoznati sa sadržajem koji su pratili na televiziji.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Istraživački rezultati ukazuju da, u značajnom broju slučajeva, roditelji ne razgovaraju sa decom o sadržaju emisija koje su gledali, čak ni kada su u pitanju medijski prikazi nasilja. Takođe, na osnovu učeničkih odgovora se može zaključiti da roditelji ne usmeravaju u velikoj meri decu u pogledu izbora televizijskog sadržaja niti im zabranjuju da prate sadržaje neprimerene uzrastu.

Ovi podaci su još značajniji ukoliko se uzme u obzir činjenica da je gledanje televizije veoma zastupljeno u populaciji dece i adolescenata. Prema rezultatima pojedinih istraživanja, 95% učenika slobodno vreme koristi uz filmove i televiziju, dok više od dva sata dnevno ispred televizora provodi 40% učenika (Milošević, Džimović, Pavlović, 2005). Svega 4% mladih u Srbiji ne prati redovno televizijske programe (Stanojević, 2012), a godišnje, u proseku, deca više vremena provedu u gledanju televizije nego u učenju, igri, druženju, sportu ili nekim drugim aktivnostima (Zindović-Vukadinović, 2000). Osim toga, mladi u velikoj meri prate uzrastu neprimerene sadržaje, prvenstveno akcione i horor filmove i zabavne emisije, a ređe dečje i emisije edukativnog karaktera (Valić-Nedeljković, 2011) i uglavnom nemaju razvijen kritički odnos prema medijskim sadržajima (Zgrabljic Rotar, 2005). Sveukupni nalazi, uz činjenicu da je reč o populaciji koja je najpodložnija negativnim uticajima televizije (Lemiš, 2008), ukazuju

na postojanje velike mogućnosti delovanja ovog rizičnog faktora, čija se snaga ogleda upravo u svakodnevnom delovanju na gotovo celokupnu populaciju ljudi (Popović-Čitić, Đurić, 2009). Izneseni podaci jasno ukazuju na potrebu kreiranja programa medijskog opismenjavanja učenika, ali i povećanog angažovanja roditelja u sferi izbora, kontrole i supervizije medijskog sadržaja koji deca prate.

U praktičnom smislu, opravdanim se pokazuje kreiranje programa koji bi se bazirali na primeni preventivnih strategija informisanja i edukacije, sa ciljem unapređivanja nivoa znanja i obaveštenosti roditelja o štetnim uticajima medija, ali i razvijanja roditeljskih veština disciplinovanja, kontrole, supervizije i pozitivnog angažovanja u formiranju medijskih navika dece.

LITERATURA

- Canadian Teachers' Federation (2003). *Kids' Take on Media*. Retrieved, 28 January 2013, from <http://www.ctf-fce.ca/documents/Resources/en/MERP/kidsenglish.pdf>.
- Jugović, A. (2010). Masovni mediji – proizvođači realnosti i moralni preduzimači. U: B. Ćorić (Ur.), *Sistem vrednosti i psihijatrija* (str. 41-55). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Korać, N. (2005). Medijska pismenost kao osnov obrazovanja za medije: Razvojnopsihološka perspektiva. *Pedagogija*, 60(4), 511-521.
- Lemiš, D. (2008). *Deca i televizija*. Beograd: Clio.
- Milošević, N., Džimović, V., Pavlović, J. (2005). Učenici o porodičnom i školskom kontekstu. U: R. Antonijević, D. Janjetović (Ur.), *TIMSS 2003 u Srbiji* (str. 292-324). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Popović-Čitić, B. (2012). Pozitivni uticaji televizijskih sadržaja na emocionalno i socijalno ponašanje dece. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11(1), 123-145.

- Popović-Ćitić, B., Đurić S. (2009). Empirijske studije o povezanosti prikaza nasilja u medijima i agresije mladih. U: D. Radovanović (Ur.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji* (str. 167-182). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Stanojević, D. (2012). Upotreba medija među mladima u Srbiji. *Sociologija*, 54 (2), 369-385.
- Valić-Nedeljković, D. (2011). Deca i televizija. *Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad*, 36(2), 115-126.
- Zgrabljić Rotar, N. (2005). Mediji – medijska pismenost, medijski sadržaji i medijski utjecaji. U: N. Zgrabljić Rotar (Ur.), *Medijska pismenost i civilno društvo* (str. 9-45). Sarajevo: Mediacentar.
- Zindović-Vukadinović, G. (2000). Mediji i vaspitanje. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 32, 118-131.

POVEZANOST STRATEGIJA UČENJA I AKADEMSKOG USPEHA: BEOGRADSKI STUDENTI NAKON BOLONJSKE REFORME

Marija Čolić¹, Katarina Mrkobrad i Nikola Stevanović

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Cilj ovog istraživanja bio je : ispitati da li su i u kojoj meri strategije učenja kod studenata koji studiraju po bolonjskom sistemu povezane sa akademskim uspehom, postoje li razlike u strategijama s obzirom na pol i oblast studiranja, kao i poređenje rezultata s nalazima istraživanja sprovedenog pre bolonjske reforme. Uzorak: 568 studenata (m: 120; ž: 448) upisanih posle 2006. godine. Upitnik je preuzet iz ranijeg istraživanja i sastoji se od 4 subskale: strategija razumevanja, reprodukcije, postignuća i odsustvo strategije. Akademski uspeh definisan je preko dve varijable: prosečne ocene i efikasnosti studiranja. Rezultati pokazuju da skor na strategiji postignuća značajno predviđa efikasnost studiranja, dok su u slučaju predviđanja prosečne ocene na osnovu strategija učenja značajni prediktori: skor na postignuću, kao najbitniji, zatim skor na razumevanju, reprodukciji i odsustvu strategije. Kanoničkom korelacionom analizom izdvojene su dve značajne kanoničke funkcije, od kojih prva opisuje „idealnog studenta”, a druga „efikasnog, ali površnog” studenta. Utvrđeno je postojanje razlika u korist devojaka na strategijama postignuća, razumevanja i na odsustvu strategije učenja. Zaključak: strategija postignuća izdvaja se kao najznačajnija za akademski uspeh, što predstavlja osnovnu razliku u odnosu na stari sistem studija.

Ključne reči: strategije učenja, akademski uspeh, bolonjska reforma

¹ mrjcolic@gmail.com

Strategije učenja predstavljaju način na koji učenici upravljaju svojim učenjem i zasnovane su na poznavanju sopstvenih osobina, znanja o zadatku, predznanju, poznavanju svrhe zadatka i mnogim drugim činiocima. Pretpostavlja se da se različite strategije primenjuju s obzirom na ciljeve koje učenici žele da postignu (Biggs, 1987), što je objedinjeno u modelima pristupa učenju. Kakav će pristup učenik razviti zavisi od mnogobrojnih ličnih i situacionih faktora. Biggs identifikuje tri pristupa: površinski, povezan sa instrumentalnim motivima, strahom od neuspeha i *strategijom reprodukcije*, koja podrazumeva puko memorisanje, nepovezivanje gradiva, neuviđanje svrhe učenja; dubinski, kojem odgovara *strategija razumevanja* – povezivanje ideja i povezivanje s prethodnim znanjem, kritičko razmatranje, traženje novih informacija; pristup usmeren na postignuće povezan sa *strategijom postignuća*, koja se odnosi na organizovanje vremena i aktivnosti u učenju, a povezana je sa orijentacijom na takmičenje, dobijanje visokih ocena i jačanje ega (Biggs, 1987). Ranija istraživanja ukazala su na postojanje veze između strategija razumevanja i postignuća sa akademskim uspehom (Mirkov, 2007; Sadler-Smith, 1996; Boyle, Duffy & Dunleavy, 2003; Mirkov, 2010).

Na Beogradskom univerzitetu je tokom 2003. godine, dakle pre Bolonjske reforme, izvršeno istraživanje s ciljem da se utvrdi da li ciljevi i strategije učenja utiču na akademski uspeh u odnosu na pol i oblast studiranja (Mirkov, 2010). Utvrđeno je da studenti s višom prosečnom ocenom u većoj meri primenjuju strategije razumevanja i strategije usmerene na postignuće, kao i da studenti koji obnavljaju godine u većoj meri primenjuju strategije razumevanja. Studentkinje više primenjuju strategije razumevanja, ali je kod njih zastupljenije i odsustvo strategije, a studenti i studentkinje društvenih i humanističkih nauka u većoj meri primenjuju strategije reprodukcije.

Iste te godine Srbija je pristupila Bolonjskom procesu, a prva generacija studenata koji studiraju po novom programu upisana je 2006. godine. Bolonjski proces predstavlja odgovor evropskih institucija visokog obrazovanja na proces globalizacije i tehnološkog razvoja. Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji podrazumevala je velike promene u obrazovnom sistemu, a kao jedan od najvažnijih ciljeva istaknuto je povećanje efikasnosti studiranja (Turajlić, 2003). Međutim, načinu implementacije bolonjskog sistema upućene su mnogobrojne kritike, kako od strane studenata, tako i od strane profesora.

Autori nekih kvalitativnih istraživanja govore o drastičnom snižavanju kriterijuma kako bi se ispunio nominalni zahtev za efikasnošću i zaključuju da „nastavnici i studenti nikada nisu bili složniji u kritičkoj oceni aktuelnog visokoškolskog sistema” (Jarić i Vukasović, 2009).

PROBLEM I METODOLOGIJA

Cilj ovog istraživanja bio je da se ispituju strategije učenja kod studenata upisanih nakon 2006. godine (koji studiraju po bolonjskom programu), tj. da se utvrdi da li postoji povezanost strategija učenja sa akademskim uspehom i postoje li razlike u strategijama učenja s obzirom na pol i oblast studiranja. Istraživanje je sprovedeno tokom školske 2012/2013. godine.

Uzorak je činilo 568 studenata gotovo svih fakulteta Beogradskog univerziteta. Struktura uzorka data je u Tabeli 1.

Tabela 1. Struktura uzorka

	Prirodni/ tehnički/ medicinski	Društveno- humanistički	Ukupno
Muški	82	38	120
Ženski	181	267	448
Ukupno	263	305	568

S ciljem da se ispita povezanost strategije učenja i akademskog uspeha izvršene su multipla regresiona analiza i kanonička korelaciona analiza. Nezavisne varijable jesu skorovi na svakoj od strategija učenja, a akademski uspeh definiše se preko dve zavisne varijable – prosečne ocene i efikasnosti studiranja, pri čemu je efikasnost operacionalizovana kao ukupan broj bodova ostvaren u toku dosadašnjih studija, podeljen s godinama studiranja.

Postojanje razlika u strategijama učenja s obzirom na pol i oblast studiranja proveravano je dvofaktorskom analizom varijanse.

Instrument je preuzet iz istraživanja S. Mirkov, radi mogućnosti poređenja rezultata (Mirkov, 2010). Deo instrumenta koji se odnosi na strategije sastoji se od 42 stavke i 4 subskale,

po jedne za svaku strategiju i jednu za odsustvo strategije. U pitanju je petostepena skala Likertovog tipa. Upitnik je zadavan elektronskim putem.

REZULTATI

U Tabeli 2 date su M i SD nezavisnih i zavisnih varijabli. Prosečna efikasnost manja je od optimalnih 60 bodova, što znači da studenti u proseku ne daju sve predviđene ispite (najniža efikasnost bila je 6, a najviša 90 bodova po godini). Rasponi za sve strategije približno su jednaki (3,25–3,73). Metrijske karakteristike instrumenta pokazuju zadovoljavajuću reprezentativnost i pouzdanost (KMO = 0,963; α = 0,864).

Tabela 2. Strategije učenja i akademski uspeh

	Strategija razumevanja	Strategija reprodukcije	Strategija postignuća	Odsustvo strategije	Prosečna ocena	Efikasnost studiranja
M	3,580	3,320	3,015	3,461	8,279	52,046
SD	0,546	0,523	0,629	0,671	0,833	12,908

Razlike u strategijama učenja s obzirom na pol i oblast studiranja: Nisu se pokazale značajne razlike među studentima različitih grupa fakulteta. Međutim, utvrđene su statistički značajne razlike u korist devojaka na strategijama razumevanja ($F = 3,929$; $p < 0,05$), strategiji reprodukcije ($F = 19,992$; $p < 0,01$) i odsustvu strategije ($F = 17,277$; $p < 0,01$, što je, izuzev za reprodukciju, isti nalaz koji je dobijen u ranijem istraživanju S. Mirkov, čime se potvrđuju nalazi o nepostojanju konzistentne i jednoznačne veze pola i strategija učenja (Mirkov, 2010).

Povezanost strategija učenja i akademskog uspeha. Regresiona analiza s prosečnom ocenom kao kriterijumskom varijablom ukazala je na to da postoji statistički značajna povezanost između strategija učenja i prosečne ocene ($R^2 = 0,164$; $F(4,563) = 28,759$; $p < 0,01$). Sva četiri prediktora značajno predviđaju prosečnu ocenu na studijama: strategija postignuća ($\beta = 0,256$; $t = 5,706$; $p < 0,01$), strategija razumevanja ($\beta = 0,167$; $t = 3,793$; $p < 0,01$), strategija reprodukcije ($\beta = -0,150$; $t = -3,553$; $p < 0,01$), odsustvo strategije ($\beta = -0,084$; $t = -1,982$; $p < 0,05$).

Regresiona analiza sa efikasnošću studiranja kao kriterijumskom varijablom pokazala je da postoji značajna povezanost strategija učenja i efikasnosti studiranja, pri čemu je skor na strategiji postignuća jedini značajan prediktor ($\beta = 0,326$; $t = 7,074$; $p < 0,01$).

Povezanost strategija učenja s prosekom i efikasnošću, posmatranim zajedno kao indikatorima akademskog uspeha ispitivana je uz pomoć kanoničke korelacione analize. Izdvajaju se dve značajne kanoničke funkcije. Prva ($Rho = 0,447$; $\lambda = 0,784$; $\chi^2(8) = 137,298$; $p < 0,01$) predstavlja „idealnog studenta” i ukazuje na povezanost visokog proseka i visoke efikasnosti s težnjom ka postignuću, kao i s težnjom ka razumevanju, nekorišćenju reprodukcije i uopšte prisustvom strategije. Druga ($Rho = 0,142$; $\lambda = 0,980$; $\chi^2(3) = 11,420$; $p < 0,01$) predstavlja „efikasnog ali površnog studenta”, koji polaže ispite redovno, ali s niskim prosekom. Ta funkcija ukazuje na povezanost visoke efikasnosti i nižeg proseka sa jedne strane, sa nerazumevanjem, većom reprodukcijom i težnjom za postignućem, sa druge strane.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Najupečatljiviji nalaz i osnovna razlika u odnosu na strategije učenja predbolonjskih studenata jeste izdvajanje strategije postignuća kao najbitnije za akademski uspeh. Za visoku prosečnu ocenu potrebno je da studenti, osim postignuću, teže i razumevanju gradiva; međutim, da bi „očistili godinu”, bitna je samo dobra organizacija.

U skladu s tim, može se postaviti pitanje (ne)željenih posledica Bolonjske reforme, koja posebno insistira na efikasnosti studija. Efikasnost jeste povećana, ali po koju cenu? Studenti zaista brže završavaju studije – ali koliko temeljno pristupaju svom učenju i kakve su posledice po kvalitet znanja s kojim studenti izlaze sa fakulteta? Reforma sistema obrazovanja u Srbiji bila je neophodna kako bi budući akademski građani mogli da se uključe na evropsko tržište rada. Međutim, potrebno je zapitati se da li je ona sprovedena adekvatno, i kakve su moguće posledice.

LITERATURA

- Biggs, J. (1987). *Student approaches to learning and studying*. Melbourne: Australian Council for Educational Research.
- Boyle, E. A., Duffy, T. and Dunleavy, K. (2003). The validity of Vermunt's inventory of learning styles in a Scottish Higher education setting. *British Journal of Educational Psychology*, 73, 267–290.

- <http://onlinelibrary.wiley.com.proxy.kobson.nb.rs:2048/doi/10.1348/00070990360626976/pdf>
- Jarić, I., Vukasović, M. (2009) Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji – mapiranje faktora niske efikasnosti studiranja. *Filozofija i društvo*, 20(2), 119–151.
http://instifdt.bg.ac.rs/tekstovi/2009-2/08_Jaric_2009-2.pdf
- Mirkov, S. (2007). Samoregulacija u učenju: primena strategija i uloga orijentacija na ciljeve. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 39 (2), 309–328.
<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0579-6431/2007/0579-64310702309M.pdf>
- Mirkov, S. (2010). Kako ciljevi i strategije učenja utiču na akademski uspeh studenata. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* 42(2), 217–231.
<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0579-6431/2010/0579-64311002217M.pdf>
- Opačić, G. & Mirkov, S. (2010). Latent structure of learning goals and strategies. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 42 (1), 27–42.
<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0579-6431/2010/0579-64311001027O.pdf>
- Sadler-Smith, E. (1996): Approaches to studying: age, gender and academic performance. *Educational Studies*, 22 (3), 367–379.
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0305569960220306#.UaNcntjQM8k>
doi: 10.1080/0305569960220306
- Turajlić, S. (2003). *Bolonjski proces u Srbiji*. Bolonjski proces i tehnički fakulteti, Skup Trendovi razvoja Bolonjski proces i tehnički fakulteti (IX). Kopaonik, Srbija, 03-06 03. 2003.
http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/zbor_03/Radovi/u-1.pdf

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Narodna biblioteka Srbije, Beograd

ZBORNİK RADOVA SA NAUČNOG skupa Empirijska istraživanja u psihologiji (19 ;
2013 ; Beograd)

[Zbornik radova] / XIX naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji,
22-24. mart 2013, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu ; [organizatori]
Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju. - 1. izd. -
Beograd : Filozofski fakultet, 2013 - 356 str.

Kor. nasl. – Zbornik radova na srp. i engl. jeziku. – elektronsko izdanje.

ISBN 978-86-88803-46-5

1. Institut za psihologiju (Beograd)

2. Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju (Beograd)

a) Psihologija - Empirijska istraživanja – Zbornik radova